

304 868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

LVI

56
2014

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
2014

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő
TÓTH CSABA

Szerkesztőbizottság
MARKÓ ANDRÁS
MRÁV ZSOLT
SZENDE LÁSZLÓ

ISSN 0133-2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai munkák
KÓDEX KÖNYVGYÁRTÓ KFT.

TARTALOM – INDEX

Rövidítések – Abbreviations	5
TROGMAYER Ottó: Levél Patay Pál századik születésnapjára	7
Gábor ILON: Urnfield Cemetery at the Boundary of Győr-Ménfőcsanak, Hungary Urnamezős kori temető Győr–Ménfőcsanak határában	9 70
Alessandra GIUMLIA-MAIR – Zsolt MRÁV: The Aes Corinthium Vessels from Egyed, Hungary	73
Lajos JUHÁSZ: The personification of Africa on a bone disk from Brigetio and the Carthaginian coins	103
PROHÁSZKA Péter: Rómer Flóris és az antik glyptika pannoniai emlékei	107
Flóris Rómer und die pannonischen Denkmäler der antiken Glyptik	113
PROHÁSZKA Péter: Rómer Flóris és a 19. század nagy avar leletei	115
Flóris Rómer und die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts	130
FODOR István: Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamaik	133
Die altungarischen Zierscheiben (10. Jh.) und ihre Analogien	184
JANKOVICS Norbert: Románkori kőlap töredéke Pátyról. Állatalakos fonat- medalionokkal díszített kőemlékek Zalavártól Pátyig	187
Fragment einer Steinplatte von Páty aus der romanischen Zeit. Stein- denkmäler mit Tierfiguren in Kreisgeflechten von Zalavár bis Páty	208
BICZÓ Piroska – FODOR István: Dr. Kovalovszki Júlia (1931–2014)	211
Dr. Kovalovszki Júlia szakirodalmi munkássága (Összeállította: GRÓF Péter) ..	216
SZEMLE – REVIEW	219

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapest
Alba Regia	= Alba Regia Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York
Antaeus	= Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ArchClass	= Archeologia classica, Roma
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologica Hungarica, Budapest
Athenaeum	= Athenaeum, Pavia
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
AVANS	= Archeologické Výskomy a Nálezy na Slovensku, Nitra
BAR IS	= British Archaeological Reports – International Series, Oxford
Barlangkutatás	= Barlangkutatás, Budapest
BICS	= Bulletin of the Institute of Classical Studies, London
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
Chiron	= Chiron, München
ComArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
DissPann	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve, Eger
ERAUL	= Études recherches archeologiques de l'Université de Liege, Liege
ES	= Epigraphische Studien, Bonn
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
Gladius	= Gladius, Madrid
Hermes	= Hermes, Wiesbaden
HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JAMÉ	= A Józsa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
MAVORS	= MAVORS, Amsterdam
MFME–StudArch	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica, Szeged
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologica, Budapest

NyK	= Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
PWRE	= Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin–New York
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SMK	= Somogy Megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StCom	= Studia Comitatus, Budapest
ŠtZ	= Študijne Zvesti Arheoloického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra
Századok	= Századok, Budapest
Tisicum	= Tisicum. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TT	= Történelmi Társulat, Budapest
VAH	= Varia Archaeologica Hungariae, Budapest
VMMKA	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
ZbSNM	= Zborník Slovenského Národného Muzea, Bratislava
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ВБУ	= Вестник Башкирского университета. Уфа.
ИГАИМК	= Известия Государственной Академии материальной культуры. Москва–Ленинград.
КСИИМК	= Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва–Ленинград.
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград.
СА	= Советская археология. Москва.
САИ	= Свод археологических источников. Москва.
ТГИМ	= Труды Государственного Исторического музея. Москва.
ТИЭ	= Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва–Ленинград

LEVÉL PATAY PÁL SZÁZADIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

A százesztendős Patay Pál köszöntése

Kedves Pali bátyám!

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy barátaim, tanítványaim és a Magyar Nemzeti Múzeum nevében is én köszönhetlek ezen a neves ünnepen. Magam még csak a nyolcvanát töltöttem be, hatvan éve ismertelek meg, sajnos nem volt alkalmam, hogy közvetlen munkatársad lehessenek. Mégis, pályádat figyelemmel kísérve példaképemnek tekintelek, és ezt ajánlom a minket követő régészgenerációk számára is.

Példaképem vagy választott mesterségünkhöz való hűségedben, és ennek a mesterségnek a művelésében. Az elmúlt évszázad hullámvasútja sokfelé fordíthatott volna, ha nem ragaszkodsz ily erősen választott hivatásodhoz.

Példaképem sokoldalúságod. Ha végignézzük hazai régészetünk bibliográfiáját, nehezen találunk olyan korszakot, ahol neved nem fordul elő. Fontos összefoglaló műveid sora a hazai bronzkor kultúráinak meghatározásával kezdődött, és hitem szerint még nem fejeződött be.

Példaképem hazaszereteted, hiszen a nehéz időkben az UISPP állandó bizottságának tagjaként bármikor lehetőség nyílt volna más hazát keresni. Bizonyosságot tettél arról, hogy itthon, ha szegényen is, lehet maradandót alkotni.

Példaképem fizikai teljesítményed, melyet a háború előtti években díjugrató sportsikereid bizonyítottak, a múlt század második felében pedig több, mint 1200 kilométernyi gyalogtúrád, amelyet a Csörsz-árok bejárása során tettél.

Példaképem eleganciád, türelmed, mellyel a példát megíró Arany János nyomában lesöpörte a mocskoló lócsiszárokat.

Példaképem kálvinista hited, mellyel nem csak hitted, hanem tudtad is a *predestinacio* valóságát. Erre egyik kitűnő forrás útinaplód, amely az 1945–1947 közötti Don-parti „tanulmányutadról” született.

A „Boldog békeidők” végén születted (ámbar „kitántorgott Amerikába másfél millió...”). Az első világhégés az egész évszázadra rányomta bélyegét. Borzongva idézhetjük a kommünt, a spanyol náthát, a morbus hungaricust, Trianont, a világválságot, a megszállást, amely negyven év alatt több kárt okozott, mint a török, vagy a „sógor” 150 év alatt. A folytatásból nem látszik csak annyi, amit az antik közmondás már évezredekkel ezelőtt is tudott: *homo homini lupus est*.

Szomorú felsorolás volt, a sors gondoskodott róla, hogy eseménydús legyen az élet. Reméljük, a következő század nem lesz ennyire szórakoztató.

Kedves Pali bátyánk!

Köszönjük a sorsnak, no meg persze Neked, hogy tiszteletedre és egészségedre ürríthetjük poharunkat 2014. december 8-án, a magyar régészet 100 éves doyenjének születésnapján!

Trogmayer Ottó

URNFIELD CEMETERY AT THE BOUNDARY OF GYŐR-MÉNFOCSANAK,
HUNGARY

Gábor ILON

Between 2009 and 2011, the author of this report, in consequence of a scheduled investment, was in charge of supervising a rescue operation excavation in the Little Hungarian Plain (*Kisalföld*) along the boundary of the *Ménfőcsanak*, *Széles* lands administratively attached to the city of Győr, Hungary today.¹ The site is located northwest of Route 83 that connects Győr with the city of Pápa (*Fig. 1*), on the eastern terrace of the embanked *Rába* River; exactly at the point where the *Marcal* River flowed into it prior to its embankment in the 19th century. The site is part of an archaeological excavation compound stretching on an area of ca. 150 hectares located east of the so-called *Holt-Marcal*. Currently, this archaeological excavation compound is split by Route 83 from northeast to southwest and by Highway M1 from northwest to southeast (Budapest-Vienna). Determined always, most obviously, by the groundwater level, its zones expedient for settlement were inhabited nearly constantly from Prehistory until the Middle Ages. Partly the foregoing, partly its beneficial topographical location might explain the existence of this intense archaeological excavation site of a large size. Although interrupted by some halts for a few years, archaeological research has been conducted on the area of this archaeological excavation compound for more than a half century² (*Fig. 1*). Already embanked today, the *Pándzsa* Creek that streams towards the *Holt-Marcal* crosses the excavation area in a vertical angle. As many as eleven thousand archaeological features dating from the Neolithic to the Middle Ages have been documented there. Approximately 80% of these features are Celtic and Roman features.

Stretching on several hectares, parts of settlements associated with both the Tumulus and the Urnfield cultures (*Fig. 2*) dating to the Late Bronze Age subsequent to the Koszider Period, according to Hungarian terminology, have been unearthed. In my opinion, the foundation of both settlements started with an offering, i.e. bronze treasure troves³ were placed there. This report is confined to the publication of a twelve-grave cemetery dating to the Urnfield Period. (*Fig. 2–4*)

These tombs were excavated at a height of 113 and 116 metres above sea level on two terraces of the *Pándzsa* Creek embanked decades ago. The following loci were identified: burials defined as Assemblage I (1–9) that lay west of the water-course, and burials defined as Assemblage II (10 and 11) and Assemblage III (12) that lay east of the same; Grave 10 lay 370 metres, Grave 11 lay 385 metres, and Grave 12 lay 430 metres from the centre of Assemblage I.

¹ The identification code of the site in the national archaeological archives: 34305

² EGRY 2004, 2007; KOVÁCS 1997; UZSOKI 1987; TANKÓ 2010; VADAY 2006.

³ See the report on the bronze treasure trove of the Early Urnfield culture in ILON, G., Ein spätkbronzezeitlicher Tracht-depot aus der Gemarkung von Ménfőcsanak (Nordwest-Transdanubien). Publication in progress (2015) in the volume of the Slovenské národné múzeum (Bratislava) titled In memoriam Jozef Paulík.

1. DESCRIPTION OF THE BURIALS, GRAVE FINDS⁴ AND THEIR ANALOGUES

Assemblage I:

Grave 1 (STR 4879)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4). It was unearthed on 5 October 2010. The urn had collapsed earlier, so that it was removed *in situ* and delivered to the restorers' workshop in Szombathely, Hungary, where it was further cleansed (Fig. 5.3).

Urn burial, indiff., 20 or so years old adult male with 16 g of his calcined human remains that were in the urn.

The filling of the soil of the urn remain contained fragments as follows: common or bread wheat (*Triticum aestivum* ssp. *vulgare*), 1 brome grass (*Bromus* sp.), 1 einkorn wheat and 2 cereals (Fig. 23).

Grave finds:

1. *Urn*: neck, collar, body and bottom plate fragments that can be put together partly. Light brown outside, grey inside, crushed sherd tempered. Categorized as Grave Find 1 during excavation. Fdia: app. 30; Bpd: 12.6; Bwt: 0.8–1 cm. Inv. no.: 1.34305.4879.1., 5. (Fig. 5.4–5)
2. Insignificant *ceramic body fragment*. Reddish brown. Found in urn. Bwt: 0.8 cm. Inv. no.: 1.34305.4879.3.
3. *Footring* fragment. Reddish brown both outside and inside, grog tempered, coarse surface. Found in urn. Bwt: 1.4 cm. Inv. no.: 1.34305.4879.4.

Comment: machinery-aided topsoil stripping threw the body fragment of a Roman jar into the grave. Inv. no.: 1.34305.4879.2.

Dating: owing to the actual condition of the vessels, the burial cannot be dated within the Urnfield Period accurately, but the type of bowl used as an urn, according to the most recent Slovenian data processing⁵, was still applied commonly in the Ha B1 – C1 phase. Therefore, Ha B1 most likely (Fig. 21).

Grave 2 (STR 4894)

The burial was found in grid unit FD-20 (Fig. 4). It was unearthed on 30 September 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' base workshop in Szombathely, Hungary. (Fig. 6.3)

Urn burial, indiff., 10 or so years old (Inf. II – Senil) male 10 g of his calcined human remains that were in the urn, including significantly burnt long bones (*ossa longa indet*) of an ungulate that were removed from the urn.

The filling of the burial pit contained 13 *cereal fragments*, the urn contained 26 cereal fragments, 1 grain of a six-row barley, 1 millet and 1 common or bread wheat (*Triticum aestivum* ssp. *vulgare*), as well as 1 seed of white goosefoot, while the soil of the urn contained 4 cereal fragments and those of a porridge-like food (Fig. 23).

Grave finds:

1. Lower part of a biconical *urn*. Reddish brown both outside and inside, crushed large sherd tempered. Categorized as Grave Find 1 during excavation. It

⁴ Abbreviations used in the descriptions: Dia = diameter; Bpd = bottom or base plate diameter; Bwt = bottle wall thickness; L = length; H = height; Fdia = finish or lip diameter; W = width; Inv. no. = inventory number.

⁵ DULAR 2013, 29, Abb. 6/P1-2.

contained the calcined human remains. Bpd: 15.5; Bwt: 0.9 cm. Inv. no.: 1.34305.4894.1. (Fig. 6.4)

Its highest analogue was found in Grave 3.

Owing to the actual condition of the vessel, the grave cannot be dated within the Urnfield Period accurately, maybe Ha A2/? – Ha B1 (Fig. 21).

Grave 3 (STR 4904)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4; Fig. 7.2–3). It was unearthed on 30 September 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop.

Urn burial, 25 – 50 years old (Adult – Matur), most likely male with 74 g of his calcined human remains that were in the urn.

Soil removed during unearthing of the urn in the burial contained the following in different depths: 17 cereal remains and 1 fragment of common or bread wheat (Fig. 23).

Grave finds:

1. Lower part of a biconical urn and fragments of its neck collar that cannot be fitted to it. Dark brownish and grey stained both outside and inside, crushed sherd tempered, everted rim. Categorized as Grave Find 1 during excavation. It contained the calcined human remains. Bpd: 17.6; Bwt: 0.9 cm. Inv. no.: 1.34305.4904.1., 5., 7. (Fig. 7.4)
Its highest analogue was found in Grave 2.
2. Incised rim fragment of a *pot* most likely. Unearthed from inside the urn (in a depth of -5 cm). Maybe the tooth of the dipper bucket of a hydraulic shovel caused the damage of incision? Bpd: 15.5; Bwt: 0.9 cm. Inv. no.: 1.34305.4904.2. (Fig. 7.5)

The isolated assemblage of the Haindorf/1 Ha A Period cemetery⁶ and Grave 263 of the cemetery in Békásmegyer, Hungary⁷ also contained such a type of specimen. Janez Dular⁸ documented its common application in respect of the northeastern Slovenian assemblage dated to the Ha A – Ha C0 period.

3. Body fragment of a *cup*. Brownish-grey stained both outside and inside, tempered with sand, flaring, inclined grooving on abdomen. Unearthed from inside the urn (in a depth of -5 cm and from bottom). Was it used originally to lid the finish of the urn or was it placed into it? Maybe the tooth of the dipper bucket of a hydraulic shovel pushed it into the urn? Bwt: 0.6 cm. Inv. no.: 1.34305.4904.3. (Fig. 7.6)

Analogues: found in the filling of a well in Bezi–Nagysarak⁹, Hungary, but none of the many high-handled cups found there could be identified in the cemetery as the one reported herein. Baierdorf 2., in Graves 5–6¹⁰, Čaka Grave IV¹¹, in the settlement discovered in Budapest–Káposztásmegyer-Pavilon, Hungary¹² which is dated to the early phase of the Vál culture (Kőszeg Phase III.). Many specimens

⁶ LOCHNER 1991, 74, 76, Taf. 49. 1.

⁷ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, Taf. 112. 263/8.

⁸ DULAR 2013, 31, Abb. 7/L1.

⁹ EGRY 2010, 4. kép 8.

¹⁰ LOCHNER 1986, 279, Taf. 3. 1, 3–4, Taf. 5. 4, Taf. 6. 3, 5, Taf. 6. 6.

¹¹ PAULÍK 1963, 277, Obr. 7.2.

¹² KŐSZEGI 1988, 38, 107, 109, 7 of Tableau 36.

of this variant were found in Pit 36 of the settlement site in *Szigetszentmiklós*, Hungary dated to the Ha A1 period.¹³

4. Fragments of an omphalic based, spherical segment-shaped *small plate*. Brownish-grey stained both outside and inside, crushed sherd tempered. Found within the urn and unearthed from its bottom. Was it placed originally into the urn or was it used to lid its lip? H: 5.6; Fdia: 14; Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.4904.4. (Fig. 7.7)

Janez Dular¹⁴ dated its class of design to the Ha B1 – Ha D1 period in the assemblage analyzed by him.

5. Insignificant *ceramic body fragment*. Light brown both inside and outside, grog tempered body fragments (3 pcs.). Found most likely inside the urn. Bwt: 0.7 cm. Inv. no.: 1.34305.4904.6.
6. *Bronze pin*. Biconical head. Horizontally faceted head with inclining hachure on its broadest section, sharpened body decorated with horizontal hachure arranged in two clusters. Categorized as Grave Find 2 during excavation. It was found outside the urn lying west of it. L: 6.5 cm; weight: 5.88 gram. Inv. no.: 1.34305.4904.8. (Fig. 7.8; Fig. 19.1)

Meanwhile placing one pin represents a male in the cemetery of Pitten, Austria¹⁵, placing pins into burials in the region of the *Bakony* Mountains, Hungary dating to the Late Tumulus and Early Urnfield period can be identified in the case of both genders.¹⁶ According to the combinations of finds discovered in burials in Slovenia and Croatia dating to the Early Urnfield period, people buried with pins were males in general.¹⁷

The ED-XRF (Innov-X-Delta XRF – Alloy Mode) testing of the pin (Fig. 22) has shown that, contrary to the bronze artefacts found in Grave 11, it contains the highest tin content (Sn) and exclusively antimony (Sb), contrary to the afore mentioned bronze artefacts.

Only six specimens of this type of pin were found in Western Transdanubia. The best analogues of these (3 pcs.) were discovered on the *St. Vid* Hill of *Velem*, Hungary.¹⁸ The absent decoration on the sharpened body can be reconstructed on the basis of the artefact found in Grave 67 in the cemetery of Békásmegyer in Eastern Transdanubia.¹⁹ In Slovakia, horizontally faceted pins (3-4 lines) are typical to Phase IV of the Lausitz culture (Ha A1) (e.g.: *Partizánske/Simony*: Graves 20/50; a burial in *Trenčianska Teplá/Hôľak*).²⁰ Good analogues were found in cemeteries in the eastern region of the Czech Republic, e.g.: *Běstovice*: Grave 7, *Jaroměř*: Grave VII-F, *Kunětice*: Grave 39/1912, and *Padupce-Hůrka*: Grave 6/1956. This type of pin in this case is dated to the period up to the second half (Ha B1 = IIIb) of the middle and early Ha A1 (IIa-b) phases of the Lausitz culture.²¹

¹³ VADÁSZ 1992, 217, 219, 1–5 of Fig. 7.

¹⁴ DULAR 2013, 40, Abb. 11/S7.

¹⁵ STIG SORENSSEN-REBAY 2005, 159.

¹⁶ ILON 2014b, 108, 113.

¹⁷ TERŽAN 1995, 340, Abb. 11–12; DIZDAR 2013, 101.

¹⁸ ŘÍHOVSKÝ 1983, 25, Taf. 9. 160–161, 165.

¹⁹ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, Taf. 38. 67/7.

²⁰ VELIAČIK 1983, 171, 173, Abb. 8, Taf. XX. 11, Taf. XXV. 3.

²¹ VOKOLEK 2003, 20, 27, 50, 115, Taf. 2. 23, Taf. 87. 3, Taf. 122. 15, Taf. 244. 8.

Relying on its analysis (antimony content) and many analogues discovered in Velem, the pin might have been manufactured at the foundry compound located in Velem.

Dating: *Ha A1/2(?) – Ha B1* (Fig. 21)

Grave 4 (STR 4907)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4; Fig. 8.2). It was unearthed on 5 October 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop.

Urn burial, indiff., 20 – 30 years old (Adult-Matur) male with 764 g of calcined human remains that were in the urn.

Soil samples taken from the grave pit contained only fragmented *cereal remains* (9 pcs.), while the urn contained 1 cereal fragment. (Fig. 23)

Grave finds:

1. *Ring-footed large vessel*. Light brown both inside and outside, tempered with sand, roughened surface. It contained calcined human remains and fused bronze mass. Bpd: 11; Bwt: 1 cm. Inv. no.: 1.34305.4907.1. (Fig. 8.3)

The mound burial of Dedinka, Slovakia contained many solutions of standrings.²² Michaela Lochner²³ believes ring-footed vessels to be typical in the early phase of the Urnfield culture in the central Transdanubian region. Regretfully, Janez Dular²⁴ did not describe the typochronology of the bases of such vessels.

2. *Amorphous fused bronze mass* with uneven surface. L: 2.8; W: 0.9 cm, weight: 4.28 gram. Inv. no.: 1.34305.4907.2. (Fig. 8.4)

The burial can be dated perchance to the early phase of the Urnfield period (Fig. 21).

Grave 5 (STR 4909)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4). It was unearthed on 5 October 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop. (Fig. 9.3)

Urn burial, indiff., 0 – 3 years old (Inf. I) *infant* with 16 g of calcined human remains that were in the urn.

The filling of the pit of the urn burial contained 13 *cereal fragments* (Fig. 23).

Grave finds:

1. *Large vessel*. Brown stained outside, greyish inside. Tempered with Crushed sherd. Slightly concave bottom. Categorized as Grave Find 1 during excavation. It contained the calcined human remains. Bpd: 9; Bwt: 0.7 cm. Inv. r.: 1.34305.4909.1. (Fig. 9.4)
2. Insignificant body fragments of a small vessel (*beaker?*). Grey and brown stained outside, dark grey inside, tempered with sand, polished inside. Found during cleansing urn *in situ* at restorers' workshop. Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.4909.2.
3. *Sheet bronze belt ring*, its ends folded unto each other. Burnt. Found in Grave 1, cleansed *in situ* at the restorers' workshop. Dia: 3–3.4; W of sheet: 0.4; thickness: 0.15 cm, weight: 3.24 gram. Inv. no.: 1.34305.4909.3. (Fig. 9.5, Fig. 19.2)

The chronology of this find, which has both open and closed sub-types, has been elaborated in connection with the cemetery of Klein Lieskow, Germany²⁵. In that

²² PAULIK 1975, Abb. 1. 18, 20.

²³ LOCHNER 1991, 304.

²⁴ DULAR 2013.

²⁵ BUCK-BUCK 2010, 68–69.

case, it is typical until phase IIIb – V of the culture and is commonly used mostly in phase V. It cannot be said to be a ring undoubtedly, but it might have been used as an accessory to a man's belt or as part of the harness of draft animals (horse, cattle).

Owing to atypical artefacts, the burial cannot be dated accurately within the Urnfield period (Fig. 21).

Grave 6 (STR 4910)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4; Fig. 10.2). It was unearthed on 5 October 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop. (Fig. 10.3)

Urn burial, 20 – 30 years old (Adult-Matur) *female* with 246 g of calcined human remains that were in the urn.

The spherical segment-shaped *small plate* (Appendix 2: Fig. 10.5) contained the astralagus of an adult cattle / sheep / goat.

The filling of the pit where lay the urn burial contained 13 fragments of *porridge-like food remains*, and the urn contained 1 piece of *cereal remain*. (Fig. 23)

Grave finds:

1. *Urn* with everted facetted rim. Rim is fragmented, impossible to assemble. There is a tiny hole on one of the rim fragments which suggests attempt of former repair or the burning of a piece of organic material. Dark grey both outside and inside, brown stained on certain spots, tempered with sand, polished lower section, impressed, biconical body. Categorized as Grave Find 1 during excavation. It contained the calcined human remains. Original H: ca. 28; Fdia: 19; Bpd: 8.5; Bwt: 0.6 cm. Inv. nr.: 1.34305.4910.1., 3. (Fig. 10.4)
According to previous report, the analogue of the good rim fragment was found nearby *Bábolna-Ölbőpuszta*, Hungary decades ago.²⁶ Such analogues were also found in Graves 17 and 324²⁷ in the cemetery of Békásmegyer and in Pit 36 in the settlement unearthed in *Szigetszentmiklós-Vízmű*, Hungary²⁸. As regards the latter, the archaeologist-in-chief believes it to be typical in the Čaka and Baierdorf periods until the turn of Ha A1/2. Found more remotely, the vessel trove²⁹ of *Igrice*, Hungary also contained such a fragment. The author of this report believes it to be a transitional / hybrid type between the Younger and Early Urnfield periods, and to be more specific, it can be categorized into both, yet one of its most important parts, the neck that could decide the argument is incomplete.
2. Omphalic based, spherical segment-shaped *small plate*. Brownish grey and black stained outside and inside, grog tempered, polished outside. Categorized as Grave Find 2 found in the urn that was placed invertedly. H: 7; Fdia: 10.5; Bpd: 1.5; Bwt: 0.4 cm. Inv. nr.: 1.34305.4910.2. (Fig. 10.5; Fig. 18.1)
3. Small body fragment of a *globular-bodied vessel* with start of neck. Grey inside and outside, grog tempered. Bwt: 0.6 cm Inv. nr.: 1.34305.4910.4.
4. *Bronze spiral*. Burnt. Categorized as Grave Find 5. It was found in the calcined human remains in the urn. L: 2.2; Dia: 0.6 cm, weight: 1.1 gram. (Fig. 10.6).

²⁶ MITHAY 1941, 26, 2 of Tableau XVII.

²⁷ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, 249–250, Typentafel 3, III.A3a/10; Taf. 12. 17/2, Typentafel 4, III.C1, Taf. 145. 324/1.

²⁸ VADÁSZ 1992, 217, 9 of III. 8, 7, 9 of III. 9.

²⁹ HELLEBRANDT 1990, 104–105, 5 of III. 8.

Found next to most likely a female aged 25 to 35 together with an iron knife and bronze ring in Grave 35 in Franzhausen–Kokoron, Austria.³⁰ With traces of impact of intense heat, this type was found in children's burials No. 81 and 82 in Hollabrunn, Austria³¹, and it was also identified in the majority of women's burials in the cemetery of Dobova, Slovenia dating to the Younger Urnfield period³². Combined generally with bronze and glass beads, it was a common neck jewellery in the western Lausitz culture³³. According to the finds in the cemetery of Klein Lieskow, this type was used as children's and juveniles' jewellery typically in the IIIB – Via period, but it was also found next to an adult female as a unique example (Grave 98S).

It can be dated within a relatively wide time interval (Bz D2 and Ha A1/2) that points to the Ha A1 period (Fig. 21).

Grave 7 (STR 4911)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4; Fig. 11.2). It was unearthed on 5 October 2010.

The pit of a subterranean structure (No. 4829) dating to the Roman Age partly disturbed the southeastern edge of this feature, and subsequent ploughing and machinery-aided topsoil stripping annihilated the upper section of the grave. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop.

Urn burial, indiff., 5 – 7 years old (Inf. I/II) *child*, with 14 g of calcined human remains that were in the urn.

Soil sample removed from the grave pit contained 8, while soil within the urn contained 11 cereal fragments (Fig. 23).

Grave finds:

1. Bottom-side fragments of a globular-bodied large *bowl* (urn?). Greyish brown outside, brown inside, tempered with grog and sand, flatly cut base. It contained the calcined human remains. Categorized as Grave Find 1 during excavation. Bpd: 10; Bwt: 0.8 cm. Inv. nr.: 1.34305.4911. 3–5. (Fig. 11.4)
2. Rim and lip fragments (2 pcs.) of a spherical segment-shaped *plate*. Brownish grey outside, brown inside, gritty ware. Found during *in situ* unearthing of the urn. Bwt: 0.7 cm. Inv. nr.: 1.34305.4911.2–3.
3. Rim and bottom fragments of an omphalic based, spherical segment-shaped *small plate* (4 pcs.). Brownish grey inside and outside, gritty ware, polished surface. Found during *in situ* unearthing of the urn. Fv: 0.4 cm. Inv. nr.: 1.34305.4911.1. (Fig. 11.3)

Similar specimens, such as those found in Graves 19 and 26³⁴ in Békásmegyer, that cannot be dated accurately within the Ha B period have been known. In his systematization, Lothar Sperber³⁵ dated this type of vessel found in the cemetery of Wels, Austria to SB Ib (Bz D2), i.e. it was used early in time north of the Alps.

Owing to the fragmented condition of the grave finds, the burial can be dated with difficulty, maybe to the Ha B phase (Fig. 21).

³⁰ LOCHNER–HELLERSCHMIDT 2010.

³¹ LAUERMANN–HASENHÜNDL 1997, 313, Taf. 1. 8–11, Taf. 4. 17.

³² TERŽAN 1995, 340–341, Abb. 13.

³³ BUCK–BUCK 2010, 79–81.

³⁴ KALICZ–SCHREIBER et al. 2010, 297, Taf. 12. 19/4, Taf. 18. 26/6–7.

³⁵ SPERBER 1987, 327, Taf. 134. 1.

Grave 8 (STR 4912)

The burial was found in grid unit FD-15 (Fig. 4; Fig. 11.6). It was unearthed on 5 October 2010. The remains of the urn were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop.

Urn burial, indiff., 5 – 10 years old (Inf. I-II) *child* with 248 g of calcined human remains that were in the urn.

Soil sample taken from the grave pit contained 8 *cereal fragments*. One of these is most likely grain of *wheat* (cf. *Triticum* sp.). The urn contained 6 *cereal fragments* (Fig. 23).

Grave finds:

1. Probably the lower section of the *urn* and its body fragment that cannot be inserted. Brownish grey outside and inside, dark grey stained inside, grog tempered, biconical body. It contained the calcined human remains. Categorized as Grave Find 1 during excavation. Bpd: 10; Bwt: 0.8 cm. Inv. no.: 1.34305.4912.1–2. (Fig. 11.7)
2. Amorphous melted *bronze mass*. Found during the levigation of the calcined remains. L: 2; W: 1.2 cm, weight: 2.46 gram. Inv. no.: 1.34305.4912.3.

Owing to atypical artefacts, the burial cannot be dated accurately within the *Urnfield period* (Fig. 21).

Grave 9 (STR 4921)

The burial was found in grid unit FD-09 (Fig. 4; Fig. 12.1–4). It was unearthed on 7 October 2010.

The vessels in the grave were removed *in situ* and were cleansed at the restorers' workshop. Originally, it was most likely an urn burial that did not contain calcined human remains.

Regretfully, the gender of the buried cannot be determined definitely, even if the grave find combinations of other graves found on other rescue sites are considered.

Soil sample taken from the grave contained 2 *cereal fragments*, while 1 of such remains lay on the bottom of the urn (Fig. 23).

Grave finds:

1. Lower part and body fragments of a *large vessel*. Grey inside and outside, reddish brown stained. Tempered with sand. Categorized as Grave Find 1 during excavation. Bpd: 8.5; Bwt: 0.7 cm. Inv. nr.: 1.34305.4921.8., 10. (Fig. 13.6)

The following vessels lay adjacent to it:

2. Defectively preserved flange and body fragments of a *pot*. Finger-tip impressed flange. Reddish brown outside and inside, with grey stains, coarsely crushed sherd tempered. Categorized as Grave Find 3 during excavation. It lay along the southern limit of Grave Find 1. Fdia: ca. 12; Bwt: 0.7–0.9 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.7. (Fig. 13.2)
3. *Double-bodied vessels* (*Etagengefäß*). Greyish brown outside and inside, grog tempered, polished. Outcurving rim, flaring, curvedly tapering neck. Fdia: 9.5; Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.3. (Fig. 13.1)

The highest resembling piece, a vessel fragment reportedly found in Pit 8/56 at the nearby Topolčany / *Topolcsány*–Sports stadium, Slovakia, is dated to the pre-Čaka period (end of Bz C – first half of Bz D).³⁶ The preceding assemblage found on the Szt. Vid Hill of Velem contained its variant that had a shorter and

³⁶ TOČIK–PAULÍK 1960, 93, Obr. 30. 1/1.

less flaring neck, still outcurving rim, low and strikingly wide belly in its appearance, burnished pattern and scratched decoration combinations³⁷; Kálmán Miske, however, failed to publish more accurate information in respect of it. In her final PhD report that describes the assemblage found on the Szt. Vid Hill referred to above, Marcella Nagy has appositely defined this variant as “bell neck vessels” and associates them with the Silesian assemblage of the Lausitz culture. She dated this vessel variant to the first half of the Urnfield period.³⁸ Such vessels discovered in the nearby cemetery of Chotín (Hetény), Slovakia were dated by Christopher Pare³⁹ to the late Urnfield period (HA A1). Dating to the Middle period of the Lausitz culture (Bz D) until the Older phase of the Younger phase (Ha A2), two-handled and handleless variants of this type of vessel were commonly found in cemeteries in the southern region of the Czech Republic.⁴⁰ Their rim is straight or outcurves moderately. A few specimens of our handleless variant were discovered in Grave 13 in Dneboh, in Grave 3 in Hrušov, in Graves 29 and 30 in Mala Bělá, as well as in Grave 10/1888 in Sovnice.⁴¹

This type of vessel was common in remote regions as well. It was unearthed in the centrally located mound skeleton burial of a man which contained a razor and a sword in Eggolsheim (Bavaria) (Ha A2)⁴², or in the cremation rite burial (No. 114) of a man (?) in Altendorf, Austria which contained a knife, arrows and a bowcase (end of Ha A2 – beginning of Ha B1). As regards the latter case, it lay in the shape of two vessels on top of each other as was identified⁴³, similarly to the cremation rite burial of a woman (Grave 5)⁴⁴, the cremation rite burial of another woman (?) (Grave 40)⁴⁵ and the cremation rite burial of a man (Grave 46) aged around 20 which contained a razor⁴⁶ in Herrnwahlthann, Germany. The latter graves were dated to the Ha A2 period.⁴⁷ The specimen of this type discovered in Uioara de Jos–“Grui”, Romania⁴⁸ has been dated to the Bz D – Ha A period. Dated to the Ha A2 period, another specimen was unearthed in Pit C7 in Pericei (Szilágypercsecs), Romania located in the northwestern region of Transylvania.⁴⁹ Specimens found in the cemeteries of Branice, Kietrz and Dobrzeń Wielki, Poland were most recently interpreted by Marcin Przybyła⁵⁰ as the effect of the Urnfield culture in the central Danubian region and were dated by him to the Ha A2 – B1 phase.

³⁷ MISKE 1908, Taf. LX. 12; Savaria Múzeum Inv. nr. 54.517.27., 39., 72.

³⁸ NAGY 2011a, 202.

³⁹ PARE 1998, 401.

⁴⁰ VOKOLEK 2003, 26–27.

⁴¹ VOKOLEK 2003, 81, 83, Taf. 41. 7 /IIa-b period/, 99, 102, Taf. 63. 1 /IIb period/, 188, 228; Taf. 178. 2, 7 /IIa-b period/, 314, 317, Taf. 334. 18 /IIIa period/

⁴² SCHAUER 1984, 216, Abb. 3. 3.

⁴³ SCHAUER 1984, 232, Abb. 11. 27.

⁴⁴ PEATH 1988, 34–35, Taf. 8. 3.

⁴⁵ PEATH 1988, 45, Taf. 40. 1.

⁴⁶ PEATH 1988, 47, Taf. 45. 1.

⁴⁷ PEATH 1988, 22.

⁴⁸ CIUGUDEAN 1994, 27, Fig. 4. 6.

⁴⁹ BEJINARIU 2010, 242, Pl. 20.

⁵⁰ PRZYBYŁA 2006, 111; PRZYBYŁA 2007, 194, 334, Fig. 94.

This type of vessel, according to the author of this report⁵¹, must have evolved in the foreland of the Eastern Alps, to say somewhere in a region triangled by the Szt. Vid Hill of Velem, southwestern Slovakia, and the southern region of the Czech Republic, because its early specimens were found there. This type spread from that region to west, northwest, northeast and east.

4. *Small bowl*, miniature, pedestalled and profiled, deformed. Grey inside and outside, gritty ware. Categorized as Grave Find 3 during excavation. It lay along the southern limit of Grave Find 1. H: 4.9; Fdia: 9; Bpd: 2.8; Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.1. (Fig. 12.5; Fig. 18.2)

Its large-size ancestors closely related in terms of regions and chronology were found in an assemblage dating to the Late Tumulus and Early Urnfield culture in the Bakony Mountains (e.g.: Grave 1, *Farkasgyepű–Pöröserdő* I, the settlement site on the *Németbánya–Felsőerdei* balk, Hungary)⁵². Nonetheless, a stray find of this variant found at the administrative boundary of *Ménfő*, Hungary had been reported earlier by *Sándor Mithay*⁵³. The find reported herein seems to be the awkward / deformed (?) replica of its subsequently derived (?) variant. Its specimens are typical to the I. (Bz C) and II. (Bz D) phases of the Lausitz culture in Slovakia⁵⁴, but at the same time to the synchronic cemeteries of the Virovitica and Građeni assemblages (e.g.: Graves 5–6, 11–13. of Drljanovac) in Northern Croatia⁵⁵ and have been dated to the Bz D / Ha A1 transitional period in Slovenia.⁵⁶

5. Rim fragment of a spherical segment-shaped *plate*. Grey and brown stained outside and inside, gritty ware. Bwt: 0.4 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.6. (Fig. 13.3.)
6. Fragment of a sharply outcurving rim of a globular-bodied *cup*. Grey and brown stained outside and inside, gritty ware. Bwt: 0.4 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.5. (Fig. 13.4)

Although profiled remarkably, it can be interpreted as the antecedent of a vessel discovered as a grave find in Grave 5 in Excavation Zone D in *Koroncő*, Hungary.⁵⁷

7. Vessel with biconical body and cylindrical neck, *amphora* (?). Reddish brown outside and inside, dark grey stained outside, gritty ware. Categorized as Grave Find 2 during excavation. It lay adjacent to the northern limit of Grave Find 1. Bpd: 3.2; Bwt: 0.4 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.2. (Fig. 12.6; Fig. 18.3)
Similar small-size design with cylindrical neck is typical to the III. (Bz D) and IV. (Ha A1) phases of the Lausitz culture in Slovakia⁵⁸.
8. Moderately outcurving rim fragment of a *beaker* with scratch decoration. Grey outside, grey and brown stained inside, gritty ware. Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.4921.4. (Fig. 13.5)
9. Neck and collar fragments of a *beaker* (?) with horizontal rippling. Grey both outside and inside, gritty ware. Bwt: 0.5 cm. Inv. nr.: 1.34305.4921.9.

⁵¹ This region, therefore, must be associated with the area of the North Bohemian Basin. PRZYBYŁA 2006, 128; PRZYBYŁA 2009, 334–335, Fig. 94.

⁵² JANKOVITS 1992, Abb. 10. 8; ILON 1996b, 2, 4 of Tableau XII.

⁵³ MITHAY 1941, 26, 1 of Tableau XVI.

⁵⁴ VELIAČIK 1983, 167–168, Abb. 6, Abb. 8.

⁵⁵ KARAVANIĆ 2009, 47–48, 51–52, Fig. 35, Fig. 38.

⁵⁶ ČREŠNAR 2010, 47, Fig. 23/D5.

⁵⁷ MITHAY 1941, 7 of Tableau XVI.

⁵⁸ VELIAČIK 1983, 97, Abb. 3, Abb. 8.

It is not unique when the burial lacks calcined human remains. The same was reported, for instance, in the case of Graves 42, 111–113, 257 and 980 in Franzenhausen–Kokoron.⁵⁹ Such occurrences might be interpreted as symbolic burials.

Dating: Bz D/Ha A1 – Ha A2, but owing to many archaic ceramic traditions (pedestalled small bowl, scratched rim, inclining hachure on belly) and to newly improved design (double-bodied vessels (*Etagengefäß*)), more of Ha A1 period, maybe the first half of it (Fig. 21).

Assemblage II:

Grave 10 (STR 7794)

The burial was found in grid unit JD-24 (Fig. 3; Fig. 14.2). It was unearthed on 31 May 2011. The vessel was removed *in situ* and was cleansed at the restorers' base workshop in Szombathely, Hungary (3-4 of Fig. 14). At that time, it was successfully documented that the inverted bowl used to lid the cremated remains had fallen into the urn earlier, and part of the soil above it fell onto it.

Urn burial, 20 – 30 years old (Adult-Matur), *female, maybe*, with 1,295 g of calcined human remains that were in the urn.

It also contained a *pelvis* fragment of an adult domestic pig.

The soil of the urn contained 10 small-size *cereal fragments* (Fig. 23).

Grave finds:

1. *Urn.* Lower part of a biconical body. Surface is trimmed with perpendicular fingertip-plucked decoration underneath the fracture of the belly. Greyish brown outside, stained, grey inside, crushed sherd tempered gritty ware, smooth surface outside and inside on upper part. Categorized as Grave Find 1 during excavation. Belly dia: 35; Bpd: 11; Bwt: 0.7 cm. Inv. nr.: 1.34305.7794.1. (Fig. 14.5; Fig. 18.4)
The filling of Well No. 185 (Bz D) on the adjacent *Lébény–Bille* mound, Hungary, contained vessels, one of which was decorated by fingertip-plucked decoration on the surface of its lower part, while the other bore identical adornment on the surface of its upper part.⁶⁰ In view of their archaeological excavation site, such ornamentation on the surface of vessels was a preferred solution in the Early Tumulus culture. Preceding literature derives it from the Knovíz culture though.⁶¹
2. *Bowl.* Coil-adorned inverted rim, flat bottom. Light greyish brown outside and inside, gritty ware, polished outside and inside. Categorized as Grave Find 2 during excavation. It was placed invertedly onto the lip of the urn originally (Fig. 14.3–4.). H: 11; Fdia: 29.5; Bpd: 10.4; Bwt: 0.7 cm. Inv. nr.: 1.34305.7794.2. (Fig. 14.6; Fig. 18.6)

Analogues: Sándor Mithay⁶² reported a fragment found in the settlement site in Koroncó and a stray fragment found in *Bábolna–Ólbópuszta*, Hungary. Such type of artefact was come across on the floor of House No. 27 on the Szt. Vid Hill of Velem (dating to the early Urnfield period in view of the assemblage dated to the pre-Baierdorf – pre-Čaka period)⁶³, but the stray assemblages of the remote Burgschleinitz/1 and Haindorf/1 Ha A period cemeteries contained one piece of it.⁶⁴

⁵⁹ LOCHNER–HELLERSCHMIDT 2010.

⁶⁰ NÉMETH–TAKÁCS 2003, 99–100, Abb. 7. 37, Abb. 8. 48.

⁶¹ LOCHNER 1991, 305.

⁶² MITHAY 1941, 6, 3 of Tableau XVII.

⁶³ BÁNDI–FEKETE 1977–78, 109, 113, Fig. 16.

⁶⁴ LOCHNER 1991, 33, 74, 76, Taf. 20. 3, Taf. 49. 3.

The only difference between this artefact and the one unearthed in Grave 17 in the cemetery of Békásmegyer is its accentuated base. Nevertheless, those found in Grave 254 on the same archaeological excavation site are reportedly taller, but the one placed in Grave 417 represents an utterly acceptable analogy in consideration of its properties.⁶⁵ The design of bowls with inverted rims entails a possibility for accurate dating. It was used as a common type of vessel for a long time (commencing the transition of Bz C/D / from Topolčany–Sports stadium, Pit 8/56)⁶⁶ and is typical to the Kőszeg II. period (synchronic with the Čaka culture: first half of Bz D – Ha A1). According to Erzsébet Patek⁶⁷, the coil ornamentation is a solution used commencing the end of the Ha A1 period. Such ornamentation appears in the area of the Lausitz culture in Slovakia in phase IV. in Ha A1⁶⁸. The inclined rippling and the real and plastic coil decoration on the rim (Rogoza⁶⁹: Ha A – Older Ha B; and in the settlement of Kalník–Igriče⁷⁰: from the Middle Ha A1 – Ha C; in the cemetery of Kalsdorf until the beginning of the Hallstatt culture⁷¹) were common for a long time.⁷² Data processing of Janez Dular⁷³ carried out in the case of artefacts with strongly inverted rims found in graves and dating to the Ha A – Ha B2/3 period verifies the foregoing.

Dating: from the Middle Ha A1 – Ha B (Fig. 21).

Grave 11 (STR 7942)

The burial was found in grid unit JD-24 (Fig. 3). It was unearthed on 7 June 2011. The “urn” was removed *in situ* and cleansed at the restorers’ workshop. Its top was lidded with a pressed plate being inverted (Fig. 15.1–3, 6). Calcined human remains, bronze artefacts and a cobble lay on its bottom (Fig. 15.4–7).

Urn burial, indiff. 20 – x years old (Adult – Senil) male (possibly female based on grave finds?) with 843 g of calcined human remains that were in the urn.

The soil of the “urn” contained 7 cereal fragments, and 1 fragment of an unidentifiable seed coat (Fig. 23).

Grave finds:

1. *Deep vase* placed into the grave to have functioned as an urn. Everted and faceted rim, biconical body. Belly in lower third part, four burnished furrows run above it around body. Brownish grey outside, dark grey inside, gritty ware, polished outside and inside. Categorized as Grave Find 1 during excavation. H: 22; Fdia: 29; Bpd: 9.5; Bwt: 0.7 cm. Inv. nr.: 1.34305.7942.1. (Fig. 16.1; Fig. 18.5) Antecedent variants of this type of vase, i.e. without burnishing as well as with handle and faceted rim (see Appendix 2), were reportedly found in Grave 255 on the domestic pig pasture of Vörs–Battyán, Hungary dated to the Older Urn-field period (Ha A1).⁷⁴ The S-profiled antecedent design of this deep vase was

⁶⁵ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, 253, Typentafel 7, IV.F3/23, Taf. 11. 17/7, Taf. 108. 254/3, 8, Taf. 191. 417/7.

⁶⁶ TOČIK–PAULÍK 1960, Obr. 30. 1/ until the Ha C phase

⁶⁷ PATEK 1968, 102, Taf. VI. 28.

⁶⁸ VELIAČIK 1983, 170, Abb. 6, Abb. 8.

⁶⁹ ČREŠNAR 2011, 68, Fig. 2. 21.

⁷⁰ VRDOJAK 1994, 44–45.

⁷¹ TIEFENGRABER 2005, 102–103, Abb. 36, 38–39.

⁷² KALICZ-SCHREIBER et alii. 2010, 261.

⁷³ DULAR 2013, 43, Abb. 12/La1.

⁷⁴ HONTI 1993, 155, Abb. 4. 2–3.

reportedly discovered in the cemetery of *Cserszegtömaj*, Hungary⁷⁵. Although the isolate finds of this type unearthed on the adjacent *Győr-Homokbánya* and *Koroncó* sites are also handleless, they have a more remarkable belly contour and are undecorated, which Erzsébet Patek⁷⁶ dated to the Bz D period. The vessel⁷⁷ found in Grave 5 of Excavation Zone D in *Koroncó* represents an apt analogy indeed, but without horizontal fluting. The specimen reported herein can be associated with the handleless vessel found in the *Baierdorf-Velaticce* tumulus burial (Ha A1) of *Ocskó* (Očkov), Slovakia, because that is also S-profiled and has a faceted rim, but meanwhile it displays perpendicularly channelled decoration beneath its shoulder⁷⁸, the specimen of *Csanak* has horizontal burnishing. One of the pits unearthed at *Wien-Csokorgasse*, Austria contained a vessel fragment that had such a profile and horizontal burnishing on its belly⁷⁹; it is dated to the Older Urnfield period (Ha A1). The rim of such type of vessel in the vessel trove of *Oberravelsbach*, Austria (Ha A2) outcurves moderately and is not faceted, also, there is no horizontally grooved decoration on the vessel itself.⁸⁰ Erzsébet Patek⁸¹ believes it to be a typical vessel dating to the Bz D – Ha A1 period in the Middle Danube Basin. Frigyes Kőszegi⁸² points to that horizontally grooved decoration, in addition to horizontal facetting and inclining fluting, is typical to pottery in phase II of the Late Bronze Age (incliningly grooved decoration culture), according to his chronologization. Two of the partly most similar specimens in the cemetery of *Békásmegyér* were unearthed in Grave 61 (faceted rim, moderate S-profile and accentuated base)⁸³ and Grave 86 (faceted rim, horizontally grooved shoulder, handle, and accentuated base)⁸⁴. The prevalence of this type of vessel is evidenced by its widespread utilization. A cauldron-like and a short-necked vessel come across in Grave 2 (Ha A2) of the cemetery in *Eschborn* (Hessen), Germany also show horizontal facetting⁸⁵. According to the analyses of *Lothar Sperber*⁸⁶, it is a preferred design from the Bz D period (SB Ia) and in the Ha A1 period (SB IIa) north of the Alps, from which our piece derives. An utterly identical handled variant of it was found in the cemetery of the *Silesian Wrocław Grabiszyn* dating to the *Lausitz culture*⁸⁷, and also another handled variant was discovered in the settlement excavated in *Kietrz*, Poland (Ha A1).⁸⁸

2. *Plate*. Double-faceted inverted rim, flat bottom. Brownish grey inside and outside, crushed sherd tempered gritty ware, polished outside and inside. Catego-

⁷⁵ SZÁNTÓ 1953, 12 of Tableau XV., 33 of Tableau XIX.; PATEK 1968, Taf. LIX. 1.

⁷⁶ PATEK 1968, 106, Taf. XLVIII. 6, 11.

⁷⁷ MITHAY 1941, 25, 6 of Tableau XIV.

⁷⁸ PAULÍK 1962, Taf. V. 3.

⁷⁹ LINDINGER 2008, 71, Note 7, Object 74: 78. Taf 2. 16.

⁸⁰ LOCHNER 1986a, 306, Taf. 3. 3.

⁸¹ PATEK 1968, 105–106.

⁸² KŐSZEGI 1988, 29.

⁸³ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, Taf. 37. 4.

⁸⁴ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, Taf. 43. 7.

⁸⁵ SCHAUER 1984, 220, Abb. 4. 25, 27.

⁸⁶ SPERBER 1987, Taf. 91. 9, Taf. 94. 6–10, Taf. 96. 9, Taf. 97. 8.

⁸⁷ PRZYBYŁA 2007, 197, Fig. 96. 4.

⁸⁸ GEDL 1993, 134, Abb. 7. 1, 4.

rized as Grave Find 2 during excavation. H: 6.5; Fdia: 21; Bpd: 6; Bwt: 0.4 cm. Inv. no.: 1.34305.7942.2. (Fig. 16.2; Fig. 18.7)

Apt analogues of this plate were reportedly found in Grave 5 of Excavation Zone D in the neighbouring Koroncó⁸⁹, in the settlement site of Šarovce, Slovakia dating to the Čaka period⁹⁰, in Pit 1978/a dug into the floor of House 27 on the Szt. Vid Hill of Velem (accompanied with pre-Baierdorf – pre-Čaka period assemblage, Early Urnfield period)⁹¹, and moreover in the cemetery of Nagyrécsa (Ha A1)⁹² and in the settlement of Lengyel⁹³, both in Hungary. Erzsébet Patek⁹⁴ believes it to be a typical solution until the end of Ha A1 followed by inclining facetting and coil ornamentation. The latter conclusion, in view of the chronological order of decorations, is no longer correct on the other hand. It is typical to vessels dating to period II (synchronous with the Čaka culture, first half of Bz D – Ha A1) in the collection of Frigyes Kőszegi (Koroncó, Békásmegyer–Vízűvek, Lengyel)⁹⁵. As regards the vessels of this grave, only the type with facetting and inverted rim is reportedly known from the cemetery of Békásmegyer, but at the same time with omphalic bottom that has been dated to the beginning of the Ha A1 period. Nonetheless, the cemetery launched only in the Ha A2 period.⁹⁶ In connection with the analyses of the specimens discovered in Pit 17 in the settlement in the area of Szigetszentmiklós–Vízűvek, Éva Vadász dated it to the Ha A1 period.⁹⁷ With and without handles, many specimens of it were identified in the vessel trove of Igrici, Hungary.⁹⁸ This variant in the assemblage of the settlement site in Asparn a.d. Zaya, Austria has been dated to the end of the Ha A period.⁹⁹ It was identified in the area of Waldviertel, Austria¹⁰⁰ and in a settlement unearthed in Kalnik–Igriče (Dish B3d) in northern Croatia. It has been dated to the Bz D/Ha A1 transitional period.¹⁰¹ According to a new concept, it is typical to the term of Ha A–B.¹⁰² According to the analysis of Lothar Sperber¹⁰³, it can be derived north of the Alps from the Bz D antecedents, and it is a preferred design in Ha A1 (SB IIa). In other words, the conclusion, namely the utilization of this type of vessel pertained only to the Carpathian Basin in the Ha A period¹⁰⁴, is no longer viable. Nonetheless, the rural Bakony / Jánosháza–Farkasgyepű assemblages in Hungary dating to the Late Tumulus and Early Urnfield periods (Bz D – Ha A1) lack any of the vessel

⁸⁹ MITHAY 1941, 26, 1 of Tableau XVII.

⁹⁰ PAULÍK 1963, 303, Obr. 30. 8.

⁹¹ BÁNDI–FEKETE 1977–78, 106, 109, 116, 1 of Fig. 11, 11 of Fig. 18.

⁹² FULLÁR 2008, 251.1.29–30 of Fig. 5.

⁹³ PATEK 1968, Taf. LXXV. 8.

⁹⁴ PATEK 1968, 102, Taf. VI. 28.

⁹⁵ KŐSZEI 1988, 27–35, Tableaux 5–7.

⁹⁶ KALICZ–SCHREIBER et al. 2010, 253, 298, Typentafel 7, IV. F1/19, Taf. 81. 188/5.

⁹⁷ VADÁSZ 1992, 220–221, 4–7 of Fig. 5.

⁹⁸ HELLEBRANDT 1990, 105, Fig. 5, 4 of Fig. 6.

⁹⁹ EIBNER 1965, 32, 37, Abb. 7. 5, 12, 15.

¹⁰⁰ LOCHNER 1991, 295/C/8.

¹⁰¹ VRDOLJAK 1994, 44, Taf. 16.

¹⁰² KARAVANIĆ 2009, 27–28.

¹⁰³ SPERBER 1987, Taf. 96. 4, Taf. 98. 13.

¹⁰⁴ PRZYBYŁA 2005, 229.

variants of the grave.¹⁰⁵ The foregoing, in unison with the chronologization of Frigyes Kőszegi¹⁰⁶, refer to the fact that we must speak of different regional assemblages of the Urnfield culture (northwest Hungary / Little Hungarian Plain – rural Bakony Mountains = range of the Čaka culture and Baierdorf-Velatic). Concurrently, the fact that this variant has been identified in Grave 127 in Sopron–Krautacker, Hungary/Austria (Bz B1)¹⁰⁷ and in the assemblage found in the cemetery of Tököl, Hungary¹⁰⁸ must not be disregarded. The latter has been dated by Frigyes Kőszegi¹⁰⁹ to phase IV of the Late Bronze Age, phase II of the Vál culture. Janez Dular¹¹⁰ has most recently indicated the long time endurance of this type.

Recapitulation of the sequels of research: the plate variant with inverted rim and faceted horizontally outside was therefore preferred from the Early to the Late Urnfield period.

3. Fragment of *fibula* (German: *Blattbügel- / Schildfibel*) and its headplate. Moderately oval hammered repoussé bronze sheet. Categorized as Grave Find 7. L: 6.9; W: 4; thickness of sheet: 0.1 cm, weight: 10 grams. Inv. no.: 1.34305.7942.7. (Fig. 15.5,7; Fig. 16.6; Fig. 19.7)
4. *Pin* of *fibula* (German: *Blattbügel- / Schildfibel*). Might be part of *fibula* (?), bronze. Round section wire, both ends damaged. Double-coiled spring fragment. Categorized as Grave Find 3, it was found in deep vase used as urn. L: 9.7 cm, weight: 8 grams. Inv. no.: 1.34305.7942.3. (Fig. 16.4; Fig. 19.3)
5. *Bronze spiral* (part of *fibula* (German: *Blattbügel- / Schildfibel*)). Coiled of rectangular section wire. Reversely bent external part of wire originally designed in shape of “8” is incomplete, damaged. Categorized as Grave Find 5, it was found in deep vase used as urn. Dia: 6; wire thickness: 0.3 cm, weight: 62 gram. Inv. no.: 1.34305.7942.5. (Fig. 16.5; Fig. 19.5)
6. *Bronze spiral* (part of *fibula* (German: *Blattbügel- / Schildfibel*)). Coiled of rectangular section wire. Reversely bent external part of wire originally designed in shape of “8” is incomplete, damaged. Categorized as Grave Find 6, it was found in deep vase used as urn. Dia: 5.8; wire thickness: 0.3 cm, weight: 46 gram. Inv. no.: 1.34305.7942.6. (Fig. 16.7; Fig. 19.6)

It is the best analogy for one-piece *fibulae* (German: *Einteilige Blattbügelfibel / Schildfibel*), its decoration is nearly identical, it has been known in connection with Röschitz/Niederösterreich, Horn/¹¹¹, Austria, which Tibor Bader¹¹² has defined as the Röschitz-Saniszláu type. Further specimens of it were discovered¹¹³, for instance, in *Bodrogkeresztúr*, *Lengyeltóti*, *Kurd*, Hungary, in Romania¹¹⁴, and in former Czechoslovakia until today in a number of ca. 30 artefacts (e.g.: in Grave 174 in Mikušovce, Ha A1; in Treasure Trove I in Drslavice that has been dated

¹⁰⁵ ILON 2012, 2014b

¹⁰⁶ KŐSZEGI 1988.

¹⁰⁷ JEREM–METZNER–NEBELSICK 2002, 314, 316–317, Abb. 6. 2.

¹⁰⁸ PATEK 1958, 6. kép 4, 8.

¹⁰⁹ KŐSZEGI 1988, Tableau 11.

¹¹⁰ DULAR 2013, 45, Abb. 13/La5.

¹¹¹ BETZLER 1974, 47, Taf. 5. 102; LOCHNER 1991, 140, 187/1/A.

¹¹² BADER 1983, 27.

¹¹³ BETZLER 1974, 47.

¹¹⁴ BADER 1983, 27–31, Taf. 42B

to Bz D2 – Ha A1; in the Treasure Trove of Mušov dated to Ha A1)¹¹⁵. Peter Schauer¹¹⁶ has most recently published his study concerning the expansion of this variant in the southeastern Alps.

The headplate of the isolate find found on *Ság Hill*, Hungary¹¹⁷ is tipped and elongated, akin to that discovered on the *Szt. Vid Hill* of *Velem*¹¹⁸. However, the ornamentation of the latter is utterly identical with that of the artefact reported herein, just to spotlight specimens found regionally the nearest in Transdanubia. The decoration of the fibula in the treasure trove found in *Kurd* is nearly completely identical, the only difference is that it is a bit more elongated and lacks the disc at the end of the headplate as placed in the grave.¹¹⁹ The one found in *Grave 265* in *Chotín*, Slovakia located not so far is nearly completely identical as regards its ornamentation. *Grave 267* contained a decorated specimen that differed in its details¹²⁰. These graves have been dated to Ha A1 and A2 periods.¹²¹ The headplate of the fibula discovered in the treasure trove of *Prievidza / Privigyé–Hradec* nearby *Trenčín / Trencsén*, Slovakia dated to Ha A1 of the *Lausitz* culture is also elongated, but its ornamentation is identical.¹²² This type of fibula has been considered by *Ladislav Veliačik*¹²³ to be typical to the Ha A1–2 period. The design and proportions of the headplates of the specimens found in *Sanislău*, Romania¹²⁴ are identical and so is their decoration if examined effectively. Based on the shape of the headplate and the decoration, the fibula reported herein can be categorized into the *Bader „B-a”* type, which he has dated to Ha A2–B1 within the *Urnfield* range.¹²⁵ The specimen discovered in *Csanak*, Hungary fills the gap within the known dispersal area¹²⁶.

The fragments could be reconstructed into a complete *Röschitz–Sanislău* type fibula, assuming that the existing pieces in the adequate number were really connected. Moreover, another one, the spiral disc of which was found in the grave, could also be assembled as well. The diameter of the spiral discs of such fibulae is usually identical with or smaller than the length of the headplate. The treasure troves found in *Debrecen–Látókép* and *Egyek–Kendertag*, Hungary contained spiral discs similarly as large as the one reported herein, but former was connected with the *Čaka* type fibulae.¹²⁷ To be noted that the bronze treasure trove unearthed during deforestation at the administrative boundary of *Oltárc*, *Zala* County, Hungary prior to the middle of September 2014 contained an

¹¹⁵ VELIAČIK 1983, 169, Taf. VIII/14; SALAŠ 2005, I. Obr. 33, Taf. 134. 544; KOVÁRNÍK 1998, 513–514, Taf. I. 2.

¹¹⁶ SCHAUER 1995, Abb. 2b

¹¹⁷ PATEK 1968, 87, 146, Taf. 28. 4.

¹¹⁸ MISKE 1908, Taf. 39. 14a

¹¹⁹ MOZSOLICS 1985, Taf. 25. 6.

¹²⁰ NOVOTNÁ 1995, 380–383, Abb. 5, Abb. 7.

¹²¹ PARE 1998, 401, Abb. 44/A, 44/B

¹²² VELIAČIK 1983, 57, Taf. XXXVIII. 3.

¹²³ VELIAČIK 1983, 57.

¹²⁴ BADER 1983, 27, Taf. 2. 13–14.

¹²⁵ BADER 1983, 29, 31.

¹²⁶ BETZLER 1974, 47–48, Taf. 79/B; BADER 1983, Taf. 42B; LOCHNER 1991, 185.

¹²⁷ KEMENCZEI 1984, Taf. 192. 30, Taf. 193. 9, Taf. 192. 28–29.

almost completely identically decorated large-size fibula with spiral disc and tipped and elongated headplate.¹²⁸

Which fragments were connected formerly with the same jewellery cannot be decided firmly based on the XRF testing of the available fibula fragments (Fig. 22), nor can we tell if the knife had been manufactured by the same casting workshop that had produced the fibulae as well.

7. Hilt fragment of *bronze knife* with holes of three rivets. Moderately bent. Categorized as Grave Find 4, it was found in deep vase used as urn. L: 4; W: 1.2; thickness: 0.6 cm, weight: 12 gram. Inv. no.: 1.34305.7942.4. (Fig. 16.3; Fig. 19.4)

The fragment of the knife hilt, based on its section, must originate in the grip plaques (German: *Griffzungenmesser*) of the following knife variants: Pfatten, Baierdorf, Malbostovice, Pustiměř and Dašice. The latter might perchance be precluded, because its grip plaque is not synchronous. Nighest analogues: the cemetery of Nováky / *Nyitraňováki*, Slovakia¹²⁹, and the Baierdorf type¹³⁰ in the mound burial in *Isztimér*, Hungary located not so far. Such type of knife was used in the Older Urnfield period in the Baierdorf phase.¹³¹ The Pustiměř type knives found, for example, in Cremation Graves 40 and 109 of Chotín II dated to the Velatice-Podoli phase¹³² cannot be repudiated either.

8. Burned quartzite cobble "stone ball". Light grey, somewhat oval, smooth surface, unsophisticated, with no marks of use. Cracked on particular part. Categorized as Grave Find 8, it was found in deep vase used as urn. Dimensions: 30 x 29 x 18 mm. Weight: 23.38 g. Inv. no.: 1.34305.7942.8. (Fig. 15. 5, 7; Fig. 19.8)

Assumably, it is a local specimen of the Late Bronze Age European A1 value assessing standards (around 26 grams).¹³³ Perhaps, finding a cylindrical piece of stone weighing 22.39 grams in one of the urn burials of the "Aurither Group" of the Lausitz culture was not a stroke of luck.¹³⁴ According to a more common understanding, it could be a burnishing stone used for the purpose of textile, leather or

¹²⁸ I have acquired knowledge of the finding of the treasure trove on courtesy of Tibor Frankovics (Hungarian National Museum, Budapest) who also sent some photographs. I shall appreciate his courtesy of sharing this information with me. He also captured photographs of artefacts shown by the intermediary of the finding partners on 16 September. I have acquired knowledge of the questioned fibula by his photographs. On September 30, Péter Straub, department director at the *Göcsej* Museum, *Zalaegerszeg*, Hungary, also sent me some photographs, as one of the finding partners delivered the majority of the bronze trove to the museum in the meantime. Artefacts of the said trove known by me to date are as follows: a double "V"-shaped rilling ornamented bladeless socketed axe, into which were placed a 2 knife, a dagger and the fragment of a lancepoint, a circular sector sectioned linear bracelet, a ring used as measure of value, a sickle, a fibula broken on its headplate (the one found in Csanak is a good analogue), two other unimpaired fibulas similar in character, a fibula of the Vösendorf type, and finally a "phalera".

¹²⁹ HAMPEL 1892, 9 of Tableau 136.

¹³⁰ KUSTÁR 2000, 21–22, Taf. 22.

¹³¹ ŘÍHOVSKÝ 1972, 26–29, 31–33, 36; JIRÁŇ 2002, 35–36.

¹³² CHEBENOVA 2012, 4–5, 34, Tab. II. 36–37.

¹³³ PERONI 1998, 217–218; Abb. 7; PARE 1999, 479, 510–513; PRIMAS 2008, 164, 167; PARE 2013. Subsequent report is meant to analyze the complicated matter of weights, measurement and exchange in the future.

¹³⁴ PARE 1999, Note 293.

pottery making.¹³⁵ According to the author of this report, its small size did not allow it to have functioned as a burnishing stone.

Since the credible specimens of fibulae found in graves all came from cremated burials, their method of wear is questioned. Presumably, they were used as brooches and/or to hold the hair in chignon.¹³⁶

Fibulae in the cemeteries of Pobrežje and Ruše I, Slovenia were unearthed as part of women's costumes undoubtedly, as part of aristocratic women's wear to be precise.¹³⁷ According to anthropological determination, Grave 844 in Michelndorf, Austria dating to the transition of Bz D/Ha A1 contained most likely the human remains of a woman aged 30-50 with a Baiernsdorf type knife.¹³⁸ However, a man aged 20 to 30 was buried in a grave in Straning, Austria (Ha A1) with a knife.¹³⁹ Knives were not exclusive grave finds in men's burials in the cemetery of Dobova, Slovenia.¹⁴⁰ A knife found in a woman's burial categorized as Grave 5¹⁴¹ in Miklavž on the same site dating to the Late Urnfield period and another one found in the cemetery of Szombathely–Zanat, Hungary dated to a similar period (Ha B1–3) appear to give evidence of the foregoing. As regards the latter, knives were grave finds only in adults' tombs in four cases, but to determine gender was possible only in the case of Grave 4 that resulted in the probable gender of a female.¹⁴²

Dating: end of Ha A1 – beginning of Ha A2 (Fig. 21).

Assemblage III:

Grave 12 (STR 7854)

The burial was found in grid unit AD-12 and was unearthed on 6 June 2011 (*Fig. 3*). The vessel was inverted (3 of *Fig. 17*), in order to lid the calcined human remains and the charcoaled remains of the funeral pyre placed underneath it. Machinery-aided topsoil stripping annihilated the bottom of the vessel that was *in situ* delivered to the restorers' workshop.

"Urn burial", indiff. 6–7 years old (Inf. I/II) *child* with 24 g of calcined human remains.

Árpád Kenéz determined 10 charcoaled cereal fragments (2–4 mm in size), which might have been the former remains of a cereal-based food (semolina porridge) (*Fig. 23*), in the soil filled into the vessel.

Grave finds:

1. Fragment of third part of a *cup* with looped handle running from rim to belly. Impressed knob underneath shoulder. Grey and brown stained outside and inside, polished outside, crushed sherd tempered gritty ware. Handle W: 2.7; Bwt: 0.5 cm. Inv. no.: 1.34305.7854.1. (*Fig. 17.4*)

This type of vessel with globular body and looped handle that does not run over the rim is typical to phases I and II of the Urnfield culture (Bz D – Ha A1)¹⁴³, ac-

¹³⁵ BUCK-BUCK 2010, 23, 220, Abb. 43, Taf. 283. 127.

¹³⁶ BERGERBRANT 2007, 91, Fig. 78.

¹³⁷ TERŽAN 1995, 341, Abb. 14–15.

¹³⁸ ADAMETZ 2005, 213, 216–218, Taf. 1/844-2.

¹³⁹ BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ-MAURER 1980, 152, 154, Abb. 3. 1.

¹⁴⁰ TERŽAN 1999, 115, 123, Fig. 10.

¹⁴¹ ČREŠNAR-JAYNE-LEIGH 2013, Fig. 7. 8.

¹⁴² ILON et al. 2011, 124, Fig. 67, 71.

¹⁴³ KÓSZEGI 1988, 11–12, 27 of Tableau 1, 5 of Tableau 2, 12 of Tableau 5.

cording to the chronologization of Frigyes Kőszegi. The combination of a looped handle and three knobs on vessels (and the specimen reported herein must have been one of them originally) has been identified in the assemblages of the settlements unearthed in *Balatonmagyaród-Hídvégpusztá* and *Gelsesziget*, Hungary dating to Bz C¹⁴⁴, but was also found in rural Bakony Mountains (e.g.: tumulus burial VI in *Bakonyjákó*¹⁴⁵, phase I of the settlement unearthed in *Németbánya*¹⁴⁶). Somewhat remotely, this design has been verified by radiocarbon dating to the Bz D period during the research of a settlement in Strettweg, Austria.¹⁴⁷ Grave 82 of a child unearthed in the cemetery of Hollabrunn and dated to the transition of Bz D – Ha A1 contained similar, so-called Baierdorf–Velatice cups, the belly line of which was fairly noticeable and were not equipped with knobs.¹⁴⁸ This design was also identified in Graves 1 and 3¹⁴⁹ in the cemetery of Moravče of the Virovitica Group (between end of Bz C and Ha A1), Slovenia, and also in Croatia.

Dating: the funnelled neck and globular body of the vessel preserve pottery making traditions of the Late Tumulus culture, thence it can probably¹⁵⁰ be dated to the end of Bz D, and it may be dated older than the grave in Hollabrunn referred to.

2. BURIAL RITUALS

Albeit more than one burial was damaged by agriculture of the centuries and by incompetently controlled machine-aided topsoil stripping, it is still meritable to examine the status of vessels, bowls and other grave finds found in the burials.

Except Grave 9 where none of the vessels contained calcined human remains, such remains were under all circumstances placed into bowls used as urns. According to generic processes observed¹⁵¹ in regard to the Urnfield culture, the habit of placing these remains into urns emerged in the Ha A1 period (12th century BC) and became predominant in the Ha A2 period (11th century BC). The process and such duality, i.e. placing remains into and outside urns, can be identified in tumulus burials found in the neighbouring Bakony Mountains.¹⁵² In Grave 6 in *Balatonfűzfő*, Hungary, the remains were covered with scattered grave finds, with the bowl on top that contained the calcined human remains and a bronze sheet.¹⁵³ As regards the graves of Mound Burial I unearthed in 1948 in *Farkasgyepű*, Hungary, the cremation burial in a pit was covered with vessels or their fragments and/

¹⁴⁴ HORVÁTH 1994, 3. kép 7–8, 1 of Fig. 4., 3–5.

¹⁴⁵ JANKOVITS 1992b, Abb. 62. 9, Abb. 63. 1.

¹⁴⁶ ILON 2014b, Taf. 4. 4–8, 10–11.

¹⁴⁷ TIEFENGRABER 2007, 86–88, Abb. Notes 12. 3. and 122.

¹⁴⁸ LAUERMANN–HASENHÜNDL 1997, 314, Taf. 2. 3, Taf. 3. 14.

¹⁴⁹ DULAR et al. 2002, 203, 205, Abb. 38. 1, 7.

¹⁵⁰ Albeit this type in the cemetery of Sárbogárd, Hungary was dated to the Ha A1 period. JANKOVITS–VÁCZI 2013, Abb. 10.

¹⁵¹ LOCHNER 2013, 12, Tab. 1.

¹⁵² The scene is more sophisticated as opposed to a most recent compilation that analyzes burial rituals. JANKOVITS–VÁCZI 2013, Abb. 9.

¹⁵³ ILON 2012, 137, Taf. 1. 3–4. On the same site, calcined human remains in Graves 1 and 4 were covered, for instance, with dishes and stones. These graves are still unpublished.

or bronze objects.¹⁵⁴ In Grave 1 of mound burial II/1 in *Németbánya*, Hungary, the cremation burial in a pit that was partly covered with fragments of earthenware was situated on a single spot, while stone cubbyholes and a pressed urn lying remotely in mound burial II/3 also contained unurned cremation.¹⁵⁵ In Bakonyjákó, in addition to twenty-six cremation burials in pits, there were only two inurned burials that allude to the progress of a ritual transition.¹⁵⁶ In Sárbogárd, objects were placed onto the calcined human remains in Graves 9 and 10, while part of such remains was inurned in Grave 5.¹⁵⁷

As regards both graves (No. 10 and 11) in Assemblage II, the urns were identically lidded: the bowls with inverted rims were inverted. In this aspect, i.e. bowls as lids, we certainly know in the case of Grave Assemblage I that Graves 2, 4 and 8 were impossible to analyze, because their upper parts were missing during excavation, and there were no fragments of bowls in the urns. As regards Grave 6 (*Fig. 10.3*), the spherical segment-shaped bowl found in the urn collapsed under the pressure of the soil, but it must have originally lidded the lip of the urn. The corresponding phenomenon was documented in the case of Grave 10 (*Fig. 14.3–4*). The lidding bowls were found *in situ* on the urn in Grave 11 (*Fig. 15.3*). The urn in Grave 3 contained the fragments of a pot, a cup and a small plate (*Fig. 7.5–7*), one of which must have been used to lid the urn. As regards Grave 5 and 7, vessel fragments found in the urns may allude to such an application. Based on the act of lidding urns with three definitive and three assumed bowls, it is presumed that, contrary to the destruction of previous ploughing, this type of solution was common in the cemeteries. Two types of earthenware must have been used to lid the lips of the urns: spherical segment-shaped bowls (Graves 3 and 6) and bowls with inverted rim (facetted and coil-decorated) (Graves 10 and 11).¹⁵⁸ Using bowls to lid urns that contained calcined human remains was common for a longer time period (until the end of the 12th century BC) in the cemetery reported herein, contrary to Urnfield groups in northern Croatia, for instance.¹⁵⁹ Extraordinary but not unprecedented (see e.g.: Vlatkovic, or other cemeteries in northern Croatia)¹⁶⁰ has been the instance of Grave 12, where the inverted bowl lidded the calcined human remains (*Fig. 17.2–3*). The latter solution alludes to the preceding chronological status (Bz D2) of the burial which verifies the conclusions of Michaela Lochner¹⁶¹ already referred to above and is in harmony with what has been experienced by the author of this report in the case of tumulus burials in rural Bakony, i.e. it is to be considered a ritual element of local¹⁶², archaic nature. This, nonetheless, is partly

¹⁵⁴ JANKOVITS 1992, 59.

¹⁵⁵ ILON 1984, Ill. 2; ILON 1986, Ill. 1 and 3.

¹⁵⁶ JANKOVITS 1992b, 324.

¹⁵⁷ JANKOVITS–VÁCZI 2013, 40, 46, Abb. 6.

¹⁵⁸ Referring to many analogies, I dealt with this matter in connection with the cemetery in Zanat. See: Ilon et alii 2011, 125–126; The most recent instance of using a coil-decorated bowl to lid a vessel that contains calcined human remains in close connection with Csanak has been identified in Farád-Dámföld, Hungary. It is the feature of STR 8 / OBJ 6 found during the still unpublished test excavation of Eszter Melis in 2014. I shall hereby appreciate her courtesy of allowing me to refer to this piece of information.

¹⁵⁹ DIZDAR 2013, 112.

¹⁶⁰ DIZDAR 2013, 100, Fig. 1. 1.

¹⁶¹ LOCHNER 2013, 12, Tab. 1.

¹⁶² Burial rituals diverge in each region. See eg.: PRZYBYŁA 2006, 111–112.

discredited (or only the number of credible occurrences typical to the Urnfield period is far too few?) by the fact that the corresponding solution was documented in the case of Graves 8 and 31 in the cemetery of Szombathely-Zanat.¹⁶³

Only four instances of using one single vessel to inurn calcined human remains have been observed (Graves 2, 4, 8 and 12). Owing to severe degree of disturbance, three of these (Graves 2, 4 and 8) were inapt for statistical analysis, because it could not be proved whether there had been other bowls in the burials. Combination of one urn and one bowl (two bowls in total) was identified in three cases (Graves 5, 10, 11). Combination of one urn and two bowls (three bowls in total) was identified in three cases (Graves 1, 6, 7). Combination of one urn and four bowls (five bowls in total: Grave 3) and of one urn and eight bowls (nine bowls in total: Grave 9) was identified in one single case equally. To sum up, seven graves contained two to four bowls. Our data and information, therefore, verify the conclusions of our research on the second half of the Urnfield period (Ha A1 – Ha B3), namely placing two to four vessels into the graves can most likely be considered common and typical to the lower classes of society geographically ranging from Northern Bavaria through Moravia (Klentnice) and Eastern Austria (Stillfried Group) to Western Hungary (Szombathely-Zanat).¹⁶⁴

Nine mortuary gifts (*Fig. 12–13; Fig. 18.2–3*), including two special vessels (pedestalised bowl, double-bodied vessels (Etagengefäß)), found in Grave 9 of Assemblage I suggest the extraordinary role of the buried¹⁶⁵ over the average community. Nonetheless and interestingly, not a single piece of fused bronze mass was found in this grave. The assumed woman buried in Grave 11 must have held a special status as well, because three bronze funerary gifts in many pieces were placed next to her. Of these, a knife that may allude to the woman's function of sharing commodities within the community has been noteworthy (*Fig. 16.3; Fig. 19.4*).¹⁶⁶ Knives used for the same purpose, akin to that in the burial reported herein, in many cases (e.g.: cremated burials 40 and 109 of Chotín II, Velatice-Podol phase, Pustiměř type)¹⁶⁷ were placed into the burials, even though they were fragmented, incomplete and/or bent (Visný Kubín / Felsőkubín, Lausitz culture).¹⁶⁸

Bronze was found in an astonishingly high proportion in six burials (Graves 3, 4, 5, 6, 8, 11) of twelve. Frankly, there were only fused bronze masses in three cases (Graves 4, 5, 8). In other words, the objects may have been burnt on the funeral pyre, where they melted and were placed into the burials afterwards. The bronze spiral found in Grave 6 is of no special nature either, because its condition reveals that it, together with the calcined human remains, must have been placed into the urn directly from the funeral pyre. Placing bronze objects onto the funeral pyre is not rare. To mention a few examples: the cemetery of Franzhausen-Kokoron, where molten / burnt / deformed pieces of bronze were placed into Grave 80 (male), Grave 255 (female), Grave 128 (child), and Graves 900-901 (double burial; female and indiff.).¹⁶⁹

¹⁶³ ILON et al. 2011, 24–25, 33, 126, Fig. 14. 1–2, Fig. 33. 1–2.

¹⁶⁴ ILON et al. 2011, 121. and further literature

¹⁶⁵ PRIMAS 2008, 81.

¹⁶⁶ As for the matter of the knife's function, see: EIBNER 1974, 69; TOMEDI 1999, 681; ILON et al. 2011, 123–124. with further literature

¹⁶⁷ CHEBENOVA 2012, 4–5, 34, Tab. II. 36–37.

¹⁶⁸ CHEBENOVA 2012, 8, Tab. V. 104.

¹⁶⁹ LOCHNER–HELLERSCHMIDT 2010.

Burials that contained a pin (Grave 3, male (?)) and a combination of fibulae (?) and knife (Grave 11, female (?)) interest more the author of this report under all circumstances. The hypothesis of the author of this report is not identical in the case of all objects with the notion framed by the comparison of objects and related anthropological analysis of the more or less synchronous cemetery of Radzovce / *Ragyolec*, Slovakia which confined as many as 1,334 burials.¹⁷⁰

The fact that the burials of children contained bronze objects in two graves (Graves 5, 8) suggests their recognized status within their community / family / in accordance with their future options. This phenomenon, to say using bronze objects to accent the social status of children, has been observed in the region but also in respect of preceding periods, e.g.: in the cemetery of *Mosonszentmiklós*, Hungary¹⁷¹. Relevant mortuary gifts made of metal lay only next to mature adults in the cemetery of Szombathely–Zanat that, compared with the foregoing, is located more remotely and has been dated to the Late Urnfield period (Ha B1–3), i.e. centuries earlier, but the burials of children there also contained bronze and iron rings.¹⁷² Nonetheless, no age specific objects (e.g.: biberon, rattle, pendant)¹⁷³ alude to their burials.

Burnt animal bones as grave finds were found in three burials (Grave I/2: small-er ungulate; Grave I/6: cattle, sheep/goat; Grave II/10: domestic pig), to say in two clusters of burials. Burnt animal bones were placed into the burials, and always into the urns, together with calcined human remains in two cases (Graves I/2, II/10). Therefore, the animal parts / animals (?) were most likely placed onto the funeral pyre. In Grave I/6, animal bones were found in an isolate bowl and not among the calcined human remains, so that we may speak of meaty bones as food goods. Burnt animal bones were placed into the burial of a 10 – x years old child (Grave I/2) in one case and into the burials of presumably women (Graves I/6, II/10) in two other cases. The species of these animals were not systematically selected; the remains of adult animals lay in the burials of the women.

Owing to lack of proper data processing, both in view of geography and chronology, only contingent data and information are of avail in this respect. Burnt bones of domestic pig and cattle were placed into Grave 844 in Michelndorf, the burial of perhaps a 30 to 50 year-old woman.¹⁷⁴ Dated to the Late Urnfield period (Ha B1–3), the cemetery in Szombathely–Zanat confined two graves (9/18: Indiff-Adultus; 33/42: assessable anthropological data are of no avail), where food goods¹⁷⁵ of domestic pig origin lay next to the buried. Remains of domestic pig were identified in two graves (Grave 10, 23)¹⁷⁶ in St. Andrä, Austria. Remains of cattle were found in many graves (Graves 13, 19, 20, 38, 40)¹⁷⁷ in the same cemetery. Many burials (Graves 11, 11B, 16, 22, 26, 31, 37AB, 39)¹⁷⁸ on the same site contained the remains of small ungulates and sheep/goat. As regards the cemetery in Franzhausen–Kokoron, placing the remains of sheep/goat as mortuary gifts into graves

¹⁷⁰ FURMÁNEK–STLOUKAL 1986, 148, Tabelle 7. and see description of Grave 11 herein.

¹⁷¹ KISS 2009, 9, Fig. 5.

¹⁷² ILON et al. 2011, 122, 124, Ill. 68.

¹⁷³ PRIMAS 2008, 82, 107

¹⁷⁴ ADAMETZ 2005, 216, Taf. 1.

¹⁷⁵ ILON et al. 2011, 68, 197–198, Fig. 88.

¹⁷⁶ EIBNER 1974, 180, 224.

¹⁷⁷ EIBNER 1974, 192, 206, 210, 266, 270.

¹⁷⁸ EIBNER 1974, 184, 194, 199, 217, 233, 245, 261, 267.

was the most typical in a large amount to the burials of men (e.g.: Graves 20, 65, 118) and women (e.g.: Graves 11, 34, 50, 138).¹⁷⁹ In Slovenia, animal bones, more specifically deer, wild boar, goat/sheep, cattle and domestic pig, were found in the following number of burials: two in the cemetery of Gračič, one in the cemetery of Miklavž, and seven in the cemetery of Pobrežje.¹⁸⁰ Accurate data regarding animal bones as mortuary gifts found in Graves 1 and 10 in Sotin, Croatia have remained unpublished to date¹⁸¹, but certain preliminary data connected with the cemetery of Depfeld, Serbia is already available. According to this, remains of horse, cattle and domestic pig were placed into the burials.¹⁸²

Compared with synchronous European cemeteries, to the best of the knowledge of the author of this report, *comprehensive macro-archaeobotanical data processing* was implemented in the case of the cemetery reported herein, which has been a unique project.¹⁸³ Árpád Kenéz successfully managed to determine plant remains both in the soil of graves and in bowls used as urns (Fig. 23). Remains of *cereals* were identified both in the burial pits and in the urns in five burials (Graves 2, 4, 7, 8, 9), and only in the bowls used as urns in six burials (Graves 1, 3, 6, 10, 11), and finally in the urn only in one burial (Grave 6), whilst porridge-like food remains were classified in the burial pit. In four burials (Graves 1, 2, 3, 8), the remains of cereals may have been of wheat. In Grave 2, barley and *millet* was classified in addition to *wheat*. The increasing popularity of the latter food ingredients was identified in Level 14a of Kastanas, Greece (end of Early SH IIIC, only one single decade of the second half of the 12th century) which can be analogous to a dry climatic period continentally.¹⁸⁴ To be noted, nonetheless, that barley was found in Ménfőcsanak in Pit STR 7765 dating to the Koszider period¹⁸⁵, which fact alludes to particular phases of the local climate and of the climatic conditions of the Northern Balkan regions, understood broadly as Carpathian Basin, which cannot be considered analogous to each other. Various wheat species constituted nearly 80% of the grain yield found in the archaeobotanically processed samples taken from the settlement site unearthed on *Kápolnadomb* [Chapel Mound] of Gőr, Hungary that has been dated to the Younger Urnfield period. Barley and millet was classified in rates of 4% and 1% respectively on the same site.¹⁸⁶

In addition to calcined human remains, porridge-like *food remains* were found in the urn of Grave 2 (Inf. II – Senilis) accompanied with a piece of strongly burnt bone that alludes to the meat of a small ungulate, where the most variegated plant finds (bread wheat, barley, millet) in the entire cemetery were discovered. Respect had been paid by placing food remains and cereals as mortuary gifts (Fig. 23) to an adult mature woman (Grave 6) who was also given a lot of animal meat (cattle, sheep/goat) as mortuary gift as well.

¹⁷⁹ LOCHNER–HELLERSCHMIDT 2010.

¹⁸⁰ ČREŠNAR–JAYNE-LEIGH 2013, Fig. 12.

¹⁸¹ DIZDAR 2013, 106–107.

¹⁸² MEDOVIĆ 2013, 163.

¹⁸³ Regretfully, this type of project and further pollen testing could be budgeted in the case of only a few burials in the cemetery of Szombathely–Zanat.

¹⁸⁴ FALKENSTEIN 2012–2013, 509, 511, Abb. 4.

¹⁸⁵ ILON 2014a, 6.

¹⁸⁶ GYULAI–TORMA 1999, 360, Abb. 4.

The archaeobotanical results of soil samples taken from the burials have contributed to creating a more sophisticated scenario of the period crop cultivation performed by peoples who were engaged in agriculture.

Such combination and distribution of food and plant remains is not by any chance a happenstance, as they must have been an important element of the burial rituals that might have included the act of placing plants and foods as mortuary gifts. This ritual element is generic, irrespective of age and gender, and seems to have been an obligatory action. *Nonetheless, as long as the analyses of many synchronous cemeteries are not completed for the same purpose, researchers may only stay in the dark as it is totally useless to set up even hypothetical explanations.*

No traces of a graveyard memorial garden (round or rectangular pits) or of funerary markers (holes of grave-posts) have been identified in any of the cases.

3. COMMENTS IN RESPECT OF COSTUMES AND WEAR

This aspect cannot be dissected correctly, since the buried were cremated on funeral pyres. Relying on burials of the Lüneburg culture in Northern Germany¹⁸⁷, it may only be highlighted as a fascinating feature that one of the *fibulae* found in Grave 11 might have been worn on the head and used to clasp chignon as well, instead of having been used as a brooch and worn on the shoulder or on the chest. Frankly, the option of using the two artefacts as a brooch can be considered viable just as much as the option that they functioned as a brooch and a hairclasp as well.

Bronze pin associated with wear was found in one burial (Grave 3) only in the cemetery. This type of artefact, on the contrary, was found in eleven burials in the cemetery of *Sárbogárd*, Hungary¹⁸⁸ that contained as many as thirteen tombs and has been dated older. According to this, we might ask: did the popularity of the pin decrease in the Middle and Late Urnfield periods? Research on this matter and the review of the assumption of the author of this report can be put on the agenda only subsequent to the performance of targeted investigation concerning the already reported and most recently excavated cemeteries and related data processing.

4. CHRONOLOGY, SYSTEM OF CONNECTIONS AND CHRONOLOGICAL STATUS OF THE BURIALS

AMS 14C age determination implemented in the case of Graves 3 (STR 4904 – DeA-1745) and 11 (STR 7942 – DeA-1747) analyzed *charcoaled wood remains* (Fig. 20) that were found in the soil removed from the filling of bowls once used to inurn cremated human remains in both cases.

1745.1.1 (Grave 3 – STR 4904)

DeA-1745

Radiocarbon Age 2877±31

Calibration data set: intcal09.14c

Reimer et al. 2009

10 Year moving average

¹⁸⁷ BERGERBRANT 2007, Fig. 45, 78.

¹⁸⁸ JANKOVITS-VÁCZI 2013, 52, 57.

One Sigma Ranges: [start:end] relative area

[cal BC 1113: cal BC 1096] 0.154488

[cal BC 1092: cal BC 1009] 0.845512

Two Sigma Ranges: [start:end] relative area

[cal BC 1191: cal BC 1176] 0.018545

[cal BC 1162: cal BC 1144] 0.022491

[cal BC 1131: cal BC 971] 0.920704

[cal BC 960: cal BC 935] 0.03826

1747.1.1 (Grave 11 – STR 7942)

DeA-1747

Radiocarbon Age 2880 ± 32

Calibration data set: intcal09.14c

Reimer et al. 2009

10 Year moving average

One Sigma Ranges: [start:end] relative area

[cal BC 1114: cal BC 1012] 1.

Two Sigma Ranges: [start:end] relative area

[cal BC 1192: cal BC 1171] 0.029082

[cal BC 1167: cal BC 1143] 0.033856

[cal BC 1132: cal BC 972] 0.905563

[cal BC 959: cal BC 937] 0.031499

According to the result of the said analysis, the two burials dated to around the middle of the Ha A2 period (1050 BC) took place nearly coequally (Fig. 20–21). Therefore, they are nearly synchronous with generic archaeological artefact typological dating (Ha A1 is dated to the second half of the 13th century, but also to the first half of the 12th century as well¹⁸⁹; Ha A1–2 = 1250 – 1050 BC¹⁹⁰; SBz IIb = ca. 1155 – 1085 = Ha A2¹⁹¹). The two graves above aptly conform to this, because they, on typological basis, have been dated, at earliest, to the second half or end of Ha A1 (end of the 12th century BC), to the turn of Ha A1–2 (beginning of the 11th century BC). Concurrently, the results of the AMS 14C age determination of the charcoaled wood samples (!) taken from the *two graves* indicate a chronological range from the turn of Ha A1–2, i.e. the end of the early phase of the Urnfield period, to the *first half of the middle phase (Ha A2)* (Fig. 21). This aptly correlates with specific dendrochronological results linked to Urnfield period northwest of the Alps¹⁹². According to this, 1,100 BC is the beginning of the Ha A2 period, while the synchronicity of the Ha A2 and Ha B1 designs (transitional style) can be classified between 1,050 and 1,000 BC.

The test results linked to the graves above (Fig. 20) can be compared with the following data available currently in the concerned region:

1. The age of a remotely located minor settlement site in *Németbánya* (Veszprém County, Bakony Mountains, Hungary) has been dated by the results of animal bone testing to between 1362/1279 – 1211 and 1216/1108 – 1024 cal BC, to say considerably earlier than the graves above, as has been most recently dated

¹⁸⁹ DULAR 2013, 24, Abb. 5; GUTJAHN 2011, 216.

¹⁹⁰ HARDING 2000, 14–18, Table 1.1.

¹⁹¹ SPERBER 1987, 144.

¹⁹² RYCHNER 1995, 467, 483–484, Abb. 24.

- typologically by the author of this report to an even earlier period to the end of Bz C2/transition of D and the period up to the second half of Bz D.¹⁹³
2. The age of the sample taken from the wooden substance¹⁹⁴ found in the oak wattle and daub well in a settlement dating to the Urnfield period excavated in *Bezi-Nagysarok* that is located ca. 20 km away from the find place reported herein: PRI-10-13-434, 2σ: cal BP 3260 – 3080 years, cal BC 1310 – 1130 years. This rather dates to the first half of the Urnfield period, i.e. earlier than the burials reported herein.
 3. The age of samples of unknown substances taken from a settlement located on *Börcs-Paphomlok* baulk ca. 15 km away from Ménfőcsanak and dated to Bz D – Ha A1 of the Urnfield period ranges between¹⁹⁵ Deb-3141: 3053 ± 40 years (BP), cal BC 1294 years; Deb-3001: 2997 ± 56 years (BP), cal BC 1216 years; Deb-3200: 2982 ± 54 years (BP), cal BC 1191 years; Deb-3060: 2919 ± 54 years (BP), cal BC 1075 years. These are 1294 – 1075 BC, i.e. the cemetery annexed to the settlement or the assemblage of its unearthed burials (?) was presumably used in the course of the entire Urnfield period, save its youngest phase.
 4. The so far unpublished radiocarbon-determined age of the charcoal sample¹⁹⁶ taken from a borehole drilled to a level of 175–176 cm into a small alder bog located at the foot of the remotely situated Szt. Vid Hill of Velem (*Vás* County, foreland of the Eastern Alps): GDa-632: 2915 ± 35 (BP), cal BC 1121 ± 66 years, thence dates to the middle period of the Urnfield culture and falls more or less into the time interval of the earthing of the burials reported herein.
 5. The 1σ test results of the animal bone samples taken from *Gór-Kápolnadomb* (*Vás* County) range between 1138 – 872 ± 40 cal BC, i.e. they rather fall into the second half of the Urnfield culture. Some of the data overlaps the results of the burials reported herein.

The Tuschwerk site¹⁹⁷ at the salt mine in Hallstatt was synchronously mined within the time interval referred to by the 14C data of the wood remains removed from the burials in Csanak, and the values reported herein are synchronous with the median values¹⁹⁸ of radiocarbon-determined dates of the most recently excavated burials in Vorwald (1 σ, 1270 – 1100) and Unterprenstätten, Styria. The results reported herein can be said to be analogous to data related to the younger phase (1128 – 975 cal BC or 1058 – 1009 cal BC)¹⁹⁹ of a settlement dating to the Urnfield period in Rogoza, East Slovenia and more or less to be synchronous with wood samples taken from a settlement in Popernjak bei Bošnjaci (1 σ, 1270 – 1010 BC)²⁰⁰ and from a salt mine in Băile Figa / *Füge*, Romania (1 σ, 1130 – 970 BC)²⁰¹ as well. Moreover, the burials reported herein can be said to be more or less synchronous with Pit 1370²⁰² unearthed in a settlement in Pod Grunti–Pince, North

¹⁹³ ILON 2014b

¹⁹⁴ EGRY 2010, 11, Abb. 3–4.

¹⁹⁵ FIGLER 1996, 12.

¹⁹⁶ JAKAB et al. 2007.

¹⁹⁷ STADLER 1999, 79, Abb. 5, Tab. 2; BARTH 2003, Abb. 1.

¹⁹⁸ TIEFENGABER 2007, 104–106, Abb. 14; LIPPERT 2013, 35.

¹⁹⁹ ČREŠNAR 2011, 70, Fig. 5.

²⁰⁰ DULAR 2011, 117, Abb. 3–4.

²⁰¹ HARDING–KAVRUK 2010, Fig. 31–32; LÁSZLÓ 2010, 124–125.

²⁰² KERMAN 2011, Notes 91 and 1.

Eastern Slovenia and with the youngest phase of a settlement in Siret, Moldavia (1 σ, 1220 – 1020 BC).²⁰³

If viewed historically, to be noted that the 12th century BC (SH III Früh- and Entw. – beginning and evolution) brought massive popular migration²⁰⁴, and not only in the eastern region of the Mediterranean Sea, which can be stated on the basis of a few burials reported herein. The test results in connection with the burials reported herein might as well be synchronous with data linked to Levels 8-13 of the tell in Kastanas²⁰⁵, but they are mostly synchronous with the years of 1150 – 1125 cal BC of the turn of Levels 13/12, so that they are in full conformity with archaeological and historical chronologization (end of SH IIIC).

Vessel variants and their details, as well as the analysis of their decorations demonstrate the following in view of the foregoing contemplation: the softly accentuated belly of large vessels used as urns, the biconical (so-called “Doppelkonus” in German) body found in Graves 2, 3, 8 and 10, the perpendicular channelling on the lower part of the urn found in Grave 10, and the body and neck of the cup/beaker found in Grave 9 all allude to the influence of the “Lausitz” culture. This fact was correctly documented by Sándor Mithay²⁰⁶ decades ago in connection with Grave 3 unearthed in Excavation Zone A in *Bábota* of Koroncó. Such influence can be classified in connection with a cemetery on the Börös-Paphomlok baulk located ca. 20 km (e.g.: “Doppelkonus” bowls and cup)²⁰⁷ and with another settlement site in Szigetszentmiklós lying farther²⁰⁸, but also with the vessel trove found in Igrici²⁰⁹. Concurrently, the cemetery reported herein cannot be affiliated with the so-called *Magyaralmási Circle*²¹⁰, i.e. with any published vessel²¹¹ classified in the vessel trove dated to Ha A2 and found in *Kajárpéc-Pokolfadomb*, Hungary, i.e. no high-handled cup of the Velatice type²¹² was discovered in said cemetery at all, and at the same time many specimens of the same type were unearthed from the filling of a well in the neighbouring Bezi-Nagysarak.²¹³ The latter are typical for the Early Urnfield period.²¹⁴ Frigyes Kőszegi²¹⁵ believed the distribution of biconical vessels to have originated in the Lausitz culture, and he conceptualized their appearance via assemblages of the Očkov-Velatice type. Such vessel design cropped up in the Ha A1 in the Late Tumulus - Early Urnfield burials²¹⁶ in the cemetery of *Sárbogárd*, Hungary. In Austria, the most recently unearthed burial²¹⁷ in Graz-Karmeliterplatz dated to the Ha A1 period also contained a typical bowl.

²⁰³ LÁSZLÓ 2010, 130, Tab. I, Anhang 2.

²⁰⁴ HÄNSEL 2002, 93, 96.

²⁰⁵ JUNG-WENINGER 2002, 290, Abb. 1, Abb 2; HÄNSEL 2002, 93, 96.

²⁰⁶ MITHAY 1941, 21.

²⁰⁷ FIGLER 1996, 24; 1-4 of Tableau 7.

²⁰⁸ VADÁSZ 1992, 220.

²⁰⁹ HELLEBRANDT 1990, 1-4 of Fig. 8.

²¹⁰ KŐSZEGI 1960, Taf. 82.

²¹¹ FIGLER 1996, 12, 24, Tableaux 8-9.

²¹² FURMÁNEK 1996, 131, Fig. 7.

²¹³ EGRY 2010, 1, 3, 6 of Fig. 4.

²¹⁴ MÜLLER-KARPE 1959, 100, Taf. 124. 4, 8.

²¹⁵ KŐSZEGI 1988, 39.

²¹⁶ JANKOVITS-VÁCZI 2013, Abb. 10.

²¹⁷ LIPPERT 2013, 35.

Apart from a cup found in Grave 12, the following solutions of pottery were not identified in the cemetery reported herein: funnel neck (Early Bz D1 feature found in the cemetery in Sárbogárd; Graves 3 and 10²¹⁸), band handles and triangular-sectioned handles, and finally lugs. To be noted that, owing to lack of the upper parts of many vessels, these elements cannot be subject of reasonable research indeed.

Applied onto deep bowls (see Grave 11 reported herein and, for example, the cemetery of Chotín), the horizontal grooving of vessels²¹⁹ is typical to the younger phase of the *Velatice culture*.

Spherical segment-shaped and omphalic types of vessels were found in three burials (Graves 3, 6, 7). In connection with the data processing of the cemetery in Budapest-Békásmegyer, omphalic based plates with inverted rims have been dated to the Ha A1 period, yet the cemetery itself launched only in the Ha A2 period.²²⁰ Omphalic design was common in the Ha A2 and Ha B1 phases of the cemetery in Chotín located adjacently.²²¹ In his systematization, Lothar Sperber²²² dated this type of vessel found in the cemetery of Wels, Austria to SB Ib (Bz D2), i.e. it became popular very early north of the Alps.

Plate with coil-ornamented rim was found in Grave 10 only. Such a decoration was typical in the Ha A1 period but most certainly commencing its second half in the areas of the *Baierdorf* – *Velatice* – *Čaka* and *Lausitz cultures*²²³, but evidence of their appearance already in the vor-Čaka period has also been provided.²²⁴

Inclined channelling could be identified on only one vessel found in Grave 3. Inclined scratching was also observed on only one bowl found in Grave 9. The low number of such inclined rippling is the weak, more precisely dwindling sign of the influence of the *Baierdorf* – *Čaka effect* which occurred until the turn of Ha A1/2 in the Baierdorf-affected assemblage.²²⁵

Vessels with incised rims were removed from Graves 3 and 9. There also lay another vessel with fingertip-impressed rim in the latter tomb. Dated to the Bz D period, only one piece of incised rim fragment came from Sondage B in a settlement excavated in Farkasgyepű and another piece of the same type from Period I of Grid Unit C in the tell settlement excavated in Némethánya.²²⁶ Another specimen found in Ipeľský Sokolec / *Ipolyszakállos*, Slovakia of the Čaka culture²²⁷ has been dated to the corresponding period. Two specimens with fingertip-impressed rims, one of which dated to the Ha A1–2 period and found as a stray find in Tumulus No. 2 in Wetzelsdorf, Austria, while the other dated to the beginning of Ha A–B1 and discovered in Kleinstübing, Austria, are also incised.²²⁸ However, none of the ceramics found on the foregoing findspots reflected any similarity with the cemetery reported herein. Fragments of incised rims were reportedly found in a sector

²¹⁸ JANKOVITS-VÁCZI 2013, Abb. 3. 12, Abb. 6. 6, Abb. 10.

²¹⁹ FURMÁNEK-VELIAČIK-VLADÁR 1999, Abb. 32. 11.

²²⁰ KALICZ-SCHREIBER et al. 2010, 253, 298, Typentafel 7, IV. F1/19, Taf. 81. 188/5.

²²¹ PARE 1998, Abb. 44/B, 45/B.

²²² SPERBER 1987, 327; Taf. 134. 1.

²²³ PARE 1998, Abb. 44/A; DULAR 2013, 43, Abb. 12/La1

²²⁴ TOČIK-PAULÍK 1960, Obr. 30. 1.

²²⁵ KÓSZEGI 1988, 39; VADÁSZ 1992, 217.

²²⁶ ILON 1988, 26, 15 of Fig. 11; ILON 1996b, 138.

²²⁷ PAULÍK 1963, 298, Obr. 22. 63.

²²⁸ BERNHARD-FUCHS 2004, 247, Taf. 10, 1; EHRENREICH-FUCHS 2004, 202–203, Taf. 4, 3–4.

of a settlement in Dolnji Lakoš–Oloris dating to Bz D/Ha A1.²²⁹ Throughout the entire Urnfield period, these rim decoration methods, therefore, appear to be the particularities of the so-called utilitarian pottery in the assemblages found in the excavated settlements.

The assemblage of the cemetery subject to this report tends to show no relevant similarity with plausibly unearthed artefacts in cemeteries and settlements dating to Bz D – Ha A1 in Vas County²³⁰, nor with any finds discovered in coequal cemeteries in Zala County (*Balatonmagyaród, Galambok*)²³¹, nor with the earthenware stock found in the cemeteries of Baierdorf²³² and Getzersdorf (Ha A)²³³, nor with that of the vessel troves found in Oberravelsbach²³⁴ and Inzersdorf²³⁵ (all in Austria).

To be noted that two of the twelve burials (Graves 5, 8) are impossible to be determined chronologically within the Urnfield period. The rest *can be dated relatively properly by the aid of typology in the time interval between the end of Bz D and Ha B(2)3*. In other words, the chronological dispersal of burials in the small-size cemetery overlaps the entire Urnfield period, save its end. AMS 14C age determination has been completed in the case of two burials (Grave 3, 11), which, compared with typological dating, may be dated to the initial half/middle of Ha A2. Those buried in Graves 4 and 12 must have been tombed the earliest, perchance synchronously. Those buried in Graves 3, 6, 9 and 11 must have been tombed in the second chronological horizon, while those buried in Graves 1, 2, 7 and 10 may have been tombed in the third phase (*Fig. 21*).

Assemblage I of the cemetery (*Fig. 3; Fig. 4.1*) is composed of nine burials which are as follows moving from north to south: a/ No. 9 (STR 4921), b/ No. 3 (4904), No. 1 (4879), c/ No. 8 (4912), No. 4 (4907), No. 5 (4909), No. 7 (4911), No. 6 (4910), d/ No. 2 (4894).

Assemblage II is composed of Graves 10 (7794) and 11 (7942).

Assemblage III. is initiated by Grave 12 (7854).

It appears that burials were started to be earthed nearly synchronously in Assemblage I (Grave 4) and in Assemblage III (Grave 12). Ulteriorly, Assemblage III was no longer used, but Assemblage II was introduced, where most likely only women rested in peace. Those buried in Assemblage I (family? community?) lived evidently longer. Did the members of the community behind Assemblage III and II move away?

Such cemeteries with a low number of graves launching at the transition of the Tumulus and Urnfield periods (Bz D2) can be referred to, e.g.: in Croatia (the cemetery in Drljanovac, 13 burials)²³⁶ and in Germany (the cemetery in Behringersdorf, 12 burials, where Grave 12 is confined to a double burial, and its pit was dug into a depth of around 60 cm)²³⁷.

As has been canvassed above, on the basis of which it can be concluded that the earthenware spectrum of the cemetery reported herein is miscellaneous and allows

²²⁹ DULAR et al. 2002, Taf. 50, 10.

²³⁰ NAGY 2011.

²³¹ HORVÁTH 1994, Fig. 10–14; SZÁRAZ 2008, Fig. 5–6.

²³² LOCHNER 1986.

²³³ KAUS 1971.

²³⁴ LOCHNER 1986a

²³⁵ NEUGEBAUER 1998/99, 32–33, Abb. 28–30.

²³⁶ KARAVANIĆ 2011, 21–23, Fig. 9.

²³⁷ SCHAUER 1995, 130–131, Abb. 7.

us to allude to multidirectional effects. The miniature pedestalled vessel found in Grave 9 and the bowl found in Grave 12 refer to the traditions of the rural Bakony Mountains Late Tumulus mound burial – earliest Urnfield period of the Čaka culture, while inclining grooving refers to the traditions of the contemporary Baierdorf culture. The intermingling features of these two cultures can be discerned (Bronze Age D – Ha A1 period). The so-called Vál I phase, according to Jozef Paulik and Frigyes Kőszegi, must have been developed by the Čaka and Velatice migrants in Ha A2, i.e. it is a subsequent development. This, nevertheless, is not a new culture but the intermingling of the population of two cultures in the questioned area in Ha A1–2, as Maria Novotná²³⁸ has concluded, with which the author of this report agrees. *Concurrently, the effect of the Lausitz culture, in addition to the aforementioned two cultures, can be identified in the cemetery reported herein, which most likely means only the initial period of the effective mechanism of the intermingling “cultures” around the turn of Ha A1–2, in the first half of the Ha A2 period.* Sándor Mithay²³⁹ phrased his essential words concerning the above this way: “...changes can be observed in the nature of cultures in the western provinces (i.e. the western region of Transdanubia – rephrased highlight by the author of this report), where cultures intermingled relevantly ...” The cemetery reported herein, therefore, verifies that there was no hiatus or vacant gap in the northwestern region of Transdanubia.²⁴⁰ Such intermingling can obviously be associated with the operation of the Amber Route from north to south, and of other trade / innovation routes / channels connecting River Danube with other watercourses²⁴¹, which run through the area of the archaeological excavation reported herein. Posteriorly, this sort of folk migration and/or cultural impact triggered by climatic changes reached Northern Greece in many waves (from the second half / end of the 12th century). In Kastanas, channelled earthenware was unearthed on Levels 13 and 12 and subsequently on Level 10 (the beginning of the Early Iron Age of the Aegean civilizations), from where it becomes general together with protogeometric and polished black earthenware. In addition, this is the period, when building wattle and daub wooden structures expanded significantly. The eastbound migration of the Lausitz culture can be identified in parallel with the southbound direction.²⁴²

The small cemetery reported herein allows us to extrapolate little in concern to the structure of the local society. As regards the buried, Grave 11 undoubtedly confined a high-ranking person. However, this feature presumably reflects the improvement of the “egalitarian and democratic” communities²⁴³ in the Ha A2–B1 period. At the same time, there was no sign of the armed class of this society in the cemetery. It is an interesting fact that a situation (peripheral and separated locus of a male burial)²⁴⁴ observed in the cemeteries of Miklavž and Ormož, Slovenia could be noticed in the cemetery reported herein as well, namely in Assemblage I (Grave 3 / STR 4904 / male burial – Fig. 4.1).

²³⁸ NOVOTNÁ 1995, 380–383.

²³⁹ MITHAY 1941, 22.

²⁴⁰ PRZYBYŁA 2006, Abb. 4G

²⁴¹ KRAMER 2009, 219; PRZYBYŁA 2009, 380–393, Fig. 107–108.

²⁴² HÄNSEL 1981, 214, 223, Abb. 5–11; HÄNSEL 1982, Abb. 1; PRZYBYŁA 2006, 115, 117–118; FALKENSTEIN 2012–13, 515, 519, Abb. 4; JUNG 2007, Notes 225 and 64; DZIEGIELEWSKI–PRZYBYŁA–GAWLIK 2010, 19–20.

²⁴³ CLAUSING 1999, 392, 394, 396, 410; SPERBER 1999, 645; DEICKE 2011, 120–121, Abb. 109.

²⁴⁴ ČREŠNAR–JAYNE-LEIGH 2013, Fig. 5–6.

Setting up further hypotheses and extrapolations necessitates the archaeological excavation of many synchronous burials and the diligent processing of retrieved data and information. The association of AMS 14C and typological dating suggests that *the attempt(s) to settle, or the settlement on the site after return, was/were not at all of long duration.*

5. RELATIONS OF THE BRONZE TREASURE TROVE, THE CEMETERY AND THE SETTLEMENT

Grave 12, the earliest chronologically, dates just about bronze treasure trove II which dates to the Early Urnfield period and which contained two, so-called snake-shaped pins (German: Wellen-/Schlangennadel).²⁴⁵ The distance between the burial and the treasure trove was 40.58 metres. The burial is dated more or less synchronously with the treasure trove, thus the latter might be defined as a votive offering related to the founding of the cemetery. Particular features of the settlement that lay closest to it were situated as follows: 111.19 and 119.77 metres southwest-bound and westbound respectively (Fig. 2). The treasure trove, therefore, was cached isolatedly away from the worlds of both the living and dead, but at the same time in a range and place adequately visible from the settlement

The cemetery is connected with the settlement that had a low number of features (50 to 60 structures and pits; see Fig. 2), as was observed, for example, in the case of Franzhausen, Austria²⁴⁶. The author of this report consequently assumes that the members of the communities (family?) behind the founding Assemblage II and the ensuing Assemblage III migrated / abandoned / emigrated the settlement of a farm / grange / granary nature. Since the individuals buried in Assemblage I (family? community?) lived for the longest evidently, it is not inconceivable that they inhabited the site for such a long time, because they returned to it on many occasions, maybe for the purpose of farming²⁴⁷. This is the only scenario that the author of this report can use to understand the fact why the assemblage of finds spans the entire Urnfield period, despite the low number of burial and settlement features (Fig. 21). Gaps, the length and nature of which cannot be determined by virtue of the inaccurate regional typo-chronology of the finds, can be postulated though. The duration of the settlement in Rogoza²⁴⁸ is similarly long (transition of Bz D/Ha A – Ha B1, i.e. 1200 – 950 BC).

Artefacts found by metal detectors²⁴⁹ verify that, depending on the limitations of the currently available “dating” options, life on the site reported herein was uninterrupted from the beginning of the transition of the Tumulus – Early Urnfield cultures (Bz C2–D1, e.g.: Deinsdorf-type pin) until the end of the Urnfield period (Ha B(2)3; e.g.: socketed axe, Baumgarten-type knife).

²⁴⁵ See Note 3; ILON 2015

²⁴⁶ LINDINGER 2008, 47, Tabelle 6.

²⁴⁷ Thanks to Gábor Nagy for the archaeozoological data processing linked to the settlement. According to these results: 133 domestic animals : 20 wild animals. Order of domestic animals: 51 cattle, 37 sheep and goat, 22 domestic pig...9-9 horse and dog respectively, and chicken as well. These results verify and sophisticate knowledge generally perceived in respect of the Little Hungarian Plain (BARTOSIEWICZ 1996, 35, Tab. 1), and of cattle husbandry in that period (FORKENS 2009, 91, 95).

²⁴⁸ ČREŠNAR 2011, 70; Fig. 5.

²⁴⁹ The publication of these requires a separate study that has already been completed to be precise.

ACKNOWLEDGEMENT

Ultimately, allow me to express my gratitude to my fellow colleagues: archaeologists Eszter Melis, István Eke, Ciprián Horváth and Márton Szvath, and every archaeologist technician and surveyor who took active part in processing and cooperated with us outdoors (Hungarian National Museum National Heritage Protection Centre, Szombathely), and furthermore restorer Szilvia Döbröntey-David (Archeolore Ltd., Budapest), archaeobotanist Árpád Kenéz (Hungarian National Museum National Heritage Protection Centre, Budapest), artefact drawer Magdolna Mátyus, biologist Gábor Nagy (animal bones), artefact photographer Tibor Takács (Hungarian National Museum National Heritage Protection Centre, Szombathely), physicist Dr. Mihály Molnár (Hungarian Academy of Sciences, Institute of Nuclear Research, Hertelendi Ede Laboratory, Debrecen) and human biologist Dr. Gábor Tóth (University of West Hungary, Szombathely).

LITERATURE

- ADAMETZ 2005: Adametz, K., Zwei Brandgräber der älteren Phase der Urnenfelderkultur aus Micheldorf, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 44. 211–222.
- BADER 1983: Bader, T., Die Fibeln in Rumänien. *PBF* XIV 6. München.
- BÁNDI-FEKETE 1977–78: Bándi G.–Fekete M., Újabb bronzkincs Velem–Szentviden. Ein neues Bronzedeopot in Velem–St. Veit. *Savaria* 11–12. 101–133.
- BARTH 2003: Barth, E. F., Bronzezeitlicher Salzbergbau in Hallstatt. In: Lochner, M. (Hrsg.), *Die Urnenfelderkultur in Österreich – Standort und Ausblick*. Symposium 24.–25. April 2003. 85–86.
- BARTOSIEWICZ 1996: Bartosiewicz, L., Bronze Age animal keeping in Northwestern Transdanubia, Hungary. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 6. 31–42.
- BEJINARIU 2010: Bejinariu, I., Aspects of the Late Bronze Age Cultural Evolution in Northwestern Romania (the Upper Barcău and Crasna Rivers). In: Marta, L. (Hrsg.) *Das Ende des 2. Jt. v. Chr. auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare 18–19 iulie 2008. Satu Mare. 235–264.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ – MEURER 1980: Benkovsky-Pivovarová, Z. – Maurer, H., Ein Grab der älteren Urnenfelderkultur aus Straning. *Unsere Heimat* (Wien) 51. 149–154.
- BERGERBRANT 2007: Bergerbrant, S., *Bronze Age Identities: Costume, Conflict and Contact in Northern Europe 1600–1300 BC*. Stockholm.
- BERNHARD-FUCHS 2004: Bernhard, A.–Fuchs, G., Urnenfelderzeitliche Hügelgräber beim Glaserkogel in der Weststeiermark. *Fundberichte aus Österreich* 43. 213–274.
- BETZLER 1974: Betzler, P., Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I. *PBF* VI 3. München.
- BUCK-BUCK 2010: Buck, D-W.–Buck, D., Das Gräberfeld Klein Lieskow. Studien zur Lausitzer Kultur I, I. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 57/1. Langenweissbach.
- CHEBENOVA 2012: Chebenova, P. Nálezy bronzových nožov z doby bronzovej na území Slovenska. *Slovenská Archeológia* LX-1. 1–36.
- CIUGUDEAN 1994: Ciugudean, H., The Hallstatt A period in Central Transylvania. In: Ciugudean, H.–Boroffka, N. (eds.) *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*. Alba Iulia. 25–40.
- CLAUSING 1999: Clausing, Ch. Untersuchungen zur Sozialstruktur in der Urnenfelderzeit Mitteleuropas. In: Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen. 2. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 43. Mainz. 319–420.
- ČREŠNAR 2010: Črešnar, M., New research on the Urnfield period of Eastern Slovenia. A case study of Rogoza near Maribor. *Arheološki vestnik* 61. 7–119.
- ČREŠNAR 2011: Črešnar, M., New Aspect on the Ha A phase in Eastern Slovenia. In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*. *Int. Archäologie Arbeitsgemeinschaft. Symposium. Tagung. Kongress*. Band 15. Rahden/Westf. 63–79.
- ČREŠNAR – JAYNE-LEIGH 2013: Črešnar, M.–Jayne-Leigh, T., New data on cremation burials from North-Eastern Slovenia. In: Lochner, M.–Ruppenstein, F. (Hrsg.) *Brandbestattungen von der mittleren*

- Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 77. Wien. 79–97.
- DEICKE 2011: Deicke, A. J. E., Studien zu reich ausgestatteten Gräbern aus dem urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Künzing (Lkr. Deggendorf, Niederbayern). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 58. 1–188.
- DIZDAR 2013: Dizdar, L. D., Cremation burials in Northern Croatia 1300–750 BC. In: Lochner, M. –Rupenstein, F. (Hrsg.) *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 77. Wien. 99–117.
- DULAR 2011: Dular, J., Zur Datierung der bronzezeitlichen Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš. *Arheološki Vestnik* 62. 111–130.
- DULAR 2013: Dular, J., *Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. Ljubljana.
- DULAR–ŠAVEI–TECCO HVALA 2002: Dular, J.–Šavei, I.–Tecco Hvala, S., Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu. Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš. *Opera Instituti archaeologici Sloveniae* 5. Ljubljana.
- DZIEGIELEWSKI–PRZYBYŁA–GAWLIK 2010: Dzięgielewski, K.–Przybyła, M. S.–Gawlik, A., Reconsidering Migration in Bronze and Early Iron Age Europe: Bridging a Gap in European Mobility? In: Dzięgielewski, K. – Przybyła, M. S. – Gawlik, A. (eds.) *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*. Kraków. 9–35.
- EGRY 2004: Egrý I., Halomsíros temető Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén. Cemetery of Tumulus culture in the territory of the Shopping-center of Győr-Ménfőcsanak. In: Ilon G. (szerk./ed.) *M2MOZ III. Óskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. Szombathely. 121–137.
- EGRY 2007: Egrý I., Előzetes beszámoló a Győr-Ménfőcsanak, Eperföldeken végzett megelőző feltárásról (2005–2006). Preliminary report on the investment-led excavation at Győr-Ménfőcsanak, Eperföldek (2005–2006). In: Kisfaludi J. (szerk./ed.) *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Budapest. 27–52.
- EGRY 2010: Egrý I., Bezi, Nagy-sarok. Előzetes beszámoló a bronzkori falu feltárájáról (2008–2009). Bezi, Nagy-sarok. Preliminary report on the excavation of the Bronze Age village (2008–2009). In: Kisfaludi J. (szerk./ed.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigation in Hungary 2009*. Budapest. 5–18.
- EHRENREICH–FUCHS 2004: Ehrenreich, S.–Fuchs, G., Fundstellen der Urnenfelderzeit und der Bronzezeit in der MG Deutschfeistritz, mittleres Muratal, Steiermark. *Fundberichte aus Österreich* 43. 197–211.
- EIBNER 1965: Eibner, C., Eine urnenfelderzeitliche Siedlungsgrube aus Asparn a.d. Zaya, p. B. Mistelbach, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 37. 25–39.
- EIBNER 1974: Eibner, C., Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä v.d. GHT. P.B. Tulln, NÖ. *Archaeologia Austriaca Beiheft* 12. Wien.
- FALKENSTEIN 2012–2013: Falkenstein, F., Kulturwandel und Klima im 13./12. Jahrhundert v. Chr. – Das Beispiel Kastanas in Nordgriechenland. *Offa* 69/70. 505–526.
- FIGLER 1996: Figler A., Adatok Győr környékének bronzkorához. Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 6. 7–29.
- FOKKENS 2009: Fokkens, H., Die Periode von 1800 bis 1500 vor Christi Geburt als Übergangsperiode. In: Bartelheim, M.–Stäuble, H. (Hrsg.) *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Bronzezeit Europas. Forschungen zur Archometrie und Altertumswissenschaft* 4. Rahden/Westf. 85–104.
- FULLÁR 2008: Fullár Z., Az urnamezős kultúra települése Nagyrécsé–Baráka-dűlőben. The settlement of the urnfield culture at Nagyrécsé–Baráka-dűlő. *Zalai Múzeum* 17. 79–92.
- FURMÁNEK 1996: Furmánek, V., Urnfield Age in Danube Basin. In: Belardelli, C.–Neugebauer, J.–W.–Novotná, M.–Novotny, B.–Pare, Ch.–Peroni, R. (eds.) *The Bronze Age in Europe and the Mediterranean. The colloquia of the XIII International congress of prehistoric and protohistoric sciences*. Forlì (Italia) 8–14. September 1996. 127–149.
- FURMÁNEK–MITÁŠ 2010: Furmánek, V.–Mitáš, V., Cinobaňa – eine weitere bedeutende Fundstelle aus der Urnenfelderzeit in der Slowakei. *Das Altertum* 55. 33–58.
- FURMÁNEK–STILOUKAL 1986: Furmánek, V.–Stloukal, M., Einige Ergebnisse der archäologisch-antropologischen Untersuchung des Gräberfeldes in Radzovce. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte* (Potsdam) 20. 143–149.
- FURMÁNEK–VELIAČIK–VLADÁR 1999: Furmánek, V.–Veliačik, L.–Vladár, J., *Die Bronzezeit im Slowakischen Raum*. Bratislava.
- GEDL 1993: Gedl, M., Siedlungskomplex der Lausitzer Kultur in Kietrz. In: Pavúk, J. (Red.) *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Bratislava, 1–7 septembre 1991. Bratislava. 126–136.

- GUTJAHN 2011: Gutjahr, Ch. Ein frühurnenfelderzeitliches Brandgrab aus dem Gräberfeld Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südstalpen. Int. Archäologie Arbeitsgemeinschaft. Symposium. Tagung. Kongress.* 15. Rahden/Westf. 206–218.
- GYULAI–TORMA 1999: Gyulai, F.–Torma, A., Die Pflanzenfunde einer Siedlung der Urnenfelderkultur in Gôr. *Savaria* 23/3. 359–367.
- HARDING 2000: Harding, A. F., *European Societas in the Bronze Age*. Cambridge.
- HARDING–KAVRUK 2010: Harding, A. F.–Kavruk, V., Prehistoric salt production site at Băile Figa, Romania. *Eurasia Antiqua* 16. 131–167.
- HÄNSEL 1981: Hänsel, B., Lausitzer Invasion in Nordgriechenland? *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 1. 207–223.
- HÄNSEL 1982: Hänsel, B., Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. In: Hänsel, B. (Hrsg.) *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1. Berlin. 1–38.
- HÄNSEL 2002: Hänsel, B., Stationen der Bronzezeit zwischen Griechenland und Mitteleuropa. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 83. 69–97.
- HELLEBRANDT 1990: Hellebrandt, M., Az igrici edénydepot. Das Gefäßverwahrfund von Igrici. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 93–111.
- HONTI 1993: Honti, Sz., Angaben zur Geschichte der Urnenfelderkultur in Südwest-Transdanubien. In: Pavúk, J. (Red.) *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Bratislava, 1–7 Septembre 1991. Band 3. Bratislava. 147–155.
- HORVÁTH 1994: Horváth L., Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5. 219–235.
- ILON 1984: Ilon G., Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon. Das neuere Auftreten eines Fibeltyps im Nordwesten Transdanubiens. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 65–79.
- ILON 1986: Ilon G., Egy sírépítménytípus a Bakony-vidéki későbronzkorban. Ein Grabbau-Typ in der Spätbronzezeit der Bakony-Gegend. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 83–93.
- ILON 1988: Ilon G., Későbronzkori település és temetkezés Farkasgyepűn. Spätbronzezeitliche Ansiedlung und Beerdigungen in Farkasgyepű. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő* 1. 19–30.
- ILON 1996a: Ilon, G., Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur – Gôr (Kom. Vas, Ungarn). In: Jerem E.–Lippert A. (Hrsg.) *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Sym. Sopron, 1994. Budapest. 171–186.
- ILON 1996b: Ilon G., A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Nemetbánya határában. Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber – Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Nemetbánya. *Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő*, 6. 89–208.
- ILON 2012: Ilon G., Eine weitere Bestattung der frühurnenfelderzeitlichen Elite – das Grab Nr. 6 aus Balatonfűzfő (Ungarn, Komitat Veszprém). In: Kujovský, R.–Mitáš, V. (eds.) *Václav Furmáněk a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám. Arch. Slov. Monogr. Communicationes XIII.* Nitra. 137–150.
- ILON 2014a: Ilon G., Opfergrube der Hügelgräberkultur in der Gemarkung von Ménfőcsanak. Spiralornament auf einem Tonfries eines Gebäudes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65. 5–42.
- ILON 2014b: Ilon G., Der Anfang der Urnenfelderzeit (Bz D) im Bakonygebirge (Ungarn). Das Gräberfeld und die mehrschichtige Siedlung der Spät-Hügelgräberzeit und der Früh-Urnenfelderzeit in der Gemarkung von Nemetbánya. In: Dizdar, L. D.–Dizdar, M. (eds.) *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22. 2011. Zbornik Instituta za Archaeologiju 1. Zagreb. 101–177.
- ILON–SÜMEGI–TÓTH et al. 2011: Ilon, G.–Sümegi, P.–Tóth, G. et al., Szombathely–Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős- és középkori emlékei. Természettudományos vizsgálatokkal kiegészített anyagközlés. The Late Urnfield period cemetery from Szombathely–Zanat supplemented by an assessment of Prehistoric and Medieval settlement features and interdisciplinary analyses. *VIA – Kulturális örökségvédelmi kismonográfiák 2 / VIA – Monographia minor in cultural heritage 2*. Kvassay, J. (szerk./ed.) Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ / Hungarian National Museum – National Cultural Heritage Protection Centre. Budapest.
- JAKAB–JUHÁSZ–SÜMEGI–ILON 2007: Jakab, G.–Juhász, I.–Sümegi, P.–Ilon, G., The Alpine foreland. In: Zatykó Cs.–Juhász I.–Sümegi, P. (eds.) *Environmental archaeology in Transdanubia*. Varia Archaeologica Hungarica XX. Budapest. 267–307.
- JANKOVITS 1992: Jankovits K., Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44/1. 3–81.

- JANKOVITS 1992b: Jankovits K., Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44/2-4. 261–343.
- JANKOVITS-VÁCZI 2013: Jankovits K.–Vácz, G., Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd–Tringertanya (Komitat Fejér) in Ost-Transdanubien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64. 33–74.
- JEREM-METZNER-NEBELSICK 2002: Jerem, E.–Metzner-Nebelsick, C., Eine außergewöhnliche Grabausstattung aus dem urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Sopron–Krautacker. *Budapest Régiségei* XXXVI. 313–325.
- JIRÁŇ 2002: Jiráň, L., Die Messer in Böhmen. *PBF* VII 5. Stuttgart.
- JUNG 2007: Jung, R., 'Δῶς' μου φωτιά.' Woher kamen die Brandbestattungsriten der spätbronzezeitlichen Ägäis? In: Galanaki, I.–Tomas, H.–Galanakis, Y.–Laffineur, R. (eds.) *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders. Aegaeum* 27. 215–232.
- JUNG-WENINGER 2002: Jung, R.–Weninger, B., Appendix: Zur Realität der Diskrepanz zwischen den kalibrierten 14C-Daten und der historisch-archäologischen Datierung in Kastanas. In: Jung, R. (Red.) Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19–bis 11. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18 (1). Kiel. 281–298.
- KALICZ-SCHREIBER-KALICZ-VÁCZI 2010: Kalicz-Schreiber, R.–Kalicz, N.–Vácz, G., *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest–Békásmegyer*. Budapest.
- KAUS 1971: Kaus, K., Das Hallstatt-A-Gräberfeld von Getzersdorf, p.B. St. Pölten, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 50. 68–112.
- KARAVANIĆ 2009: Karavanić, S., *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. BAR Int. Ser. 2036. Oxford.
- KARAVANIĆ 2011: Karavanić, S., The End of the Middle Bronze Age and the beginning of the Urnfield Culture in Central Croatia. In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. Int. Archäologie Arbeitsgemeinschaft. Symposium. Tagung. Kongress* Band 15. Rahden/Westf. 11–36.
- KEMENCZEI 1984: Kemenczei, T., *Die Spätbronzezeit Nordostungarn*. Budapest.
- KERMAN 2011: Kerman, B., Die spätbronzezeitliche Siedlung Pod Grunti–Pince (Slowenien). In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. Int. Archäologie Arbeitsgemeinschaft. Symposium. Tagung. Kongress*. Band 15. Rahden/Westf. 89–100.
- KISS 2009: Kiss, V., The Life Cycle of Middle Bronze Age Bronze Artefacts from the Western Part of the Carpathian Basin. In: Kienli, T. L.–Roberts, B. W. (eds.) *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. UPA* 169. Bonn. 328–335.
- KOSSACK 1995: Kossack, G., Mitteleuropa zwischen dem 13. und 8. Jahrhundert v. Chr. *Geb. Geschichte, Stand und Probleme der Urnenfelderforschung*. In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen. Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 35. Bonn. 1–64.
- KOVÁCS 1997: Kovács, T., Das Grab von Ménfőcsanak. Ein Beitrag zu transdanubischen Denkmälern der Vorhügelgräberzeit. In: Becker, C.–Dunkelmann, M.–L.–Metzner-Nebelsick, C. et alii (Hrsg.) *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Espelkamp. 297–301.
- KOVÁRNÍK 1998: Kovárník, J., Neuer Fund eines Bronzedepots in Mušov / Südmähren. (Vorbericht). In: Hänsel, B. (Hrsg.) *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*. Kiel. 509–515.
- KOWARIK-RESCHEITER 2011: Kowarik, K.–Reschreiter, H., Hall-impact. Disentangling climate and culture impact on the prehistoric salt mines of Hallstatt (Austria). In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. Int. Archäologie Arbeitsgemeinschaft. Symposium. Tagung. Kongress*. 15. Rahden/Westf. 241–256.
- KŐSZEGI 1960: Kőszegi, F., Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha A – B). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12. 137–186.
- KŐSZEGI 1988: Kőszegi, F., A Dunántúl története a későbronzkorban. The history of Transdanubia during the Late Bronze Age. *BTM Műhely* I. Budapest.
- KUSTÁR 2000: Kustár, R., Spätbronzezeitliches Hügelgrab in Isztimér–Csőszpuszta. *Alba Regia* XXIX. 7–53.
- KRAMER 2009: Kramer, M., Fremdformen der Urnenfelderzeit in der Steiermark. In: Ilon G. (Hrsg.) *ΜΩΜΟΣ VI. Ősörök kutatók VI. összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem*. Kőszeg. 2009. március 19–21. Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Szombathely. 213–222.

- LAUERMANN–HASENHÜNDL 1997: Lauermann, E. –Hasenhündl, G., Zwei urnenfelderzeitliche Kinderbeisetzungen aus dem Gräberfeld Hollabrunn „An der Aspersdorferstraße“, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 35. 309–318.
- LÁSZLÓ 2010: László, A., Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nord-östlichen Karpatenraum. Die Radiokarbon-Datierung der Gáva-Holíhrady Siedlung von Siret (Bukowina). In: Marta, L. (Hrsg.) Das Ende des 2. Jt. v. Chr. auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 18-19 iulie 2008. Satu Mare. 121–132.
- LINDINGER 2008: Lindinger, V., Urnenfelderzeitliche Siedlungen in Wien. Untersuchungen zum Siedlungswesen der älteren Urnenfelderzeit in Ostösterreich. Saarbrücken.
- LIPPERT 2013: Lippert, A., Brandbestattungen der Urnenfelderzeit in der Steiermark. In: Lochner, M.–Ruppenstein, F. (Hrsg.) Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 77. Wien. 33–44.
- LOCHNER 1986: Lochner, M., Das frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung. *Archaeologia Austriaca* 70. 263–293.
- LOCHNER 1986a: Lochner, M., Ein urnenfelderzeitliches Keramikdepot aus Oberravelsbach, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 70. 295–315.
- LOCHNER 1991: Lochner, M., *Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel–Niederösterreich*. Wien.
- LOCHNER 2013: Lochner, M., Bestattungssitten auf Gräberfeldern der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. In: Lochner, M.–Ruppenstein, F. (Hrsg.) Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 77. Wien. 11–31.
- LOCHNER–HELLERSCHMIDT 2010: Lochner, M. –Hellerschmidt, I., Ein Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderkultur aus Franzhausen–Kokoron (UFK). Katalog und Abbildungen. Version 02/epub, Wien. <http://hw.oew.ac.at/franzhausen-kokoron2> - látogatva: 2013-ban több alkalommal
- MEDOVIĆ 2013: Medović, P., Brandbestattungen in Urnen im serbischen Donaugebiet von 1300 bis 750 v. Chr. In: Lochner, M.–Ruppenstein, F. (Hrsg.) Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 77. Wien. 159–171.
- MISKE 1908: Miske, K., *Die prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid*. Band I. Beschreibung der Raubbau-funde. Wien.
- MITHAY 1941: Mithay S., *Bronzkori kultúrák Győr környékén*. Győr.
- MOZSOLICS 1985: Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest.
- MÜLLER-KARPE 1959: Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Röm-Germ. Forschungen* 22. Berlin.
- MÜLLER-KARPE 1980: Müller-Karpe, H., *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. Bronzezeit. 1. München.
- NAGY 2011: Nagy M., A korai urnamezős időszak kronológiai vázlata a Kárpát-medence nyugati felében. Urnamezős kori temető- és településrésztlet Sárvár–Felsőmezőn. Die chronologische Skizze der frühen Urnenfelderzeit in dem westlichen Teil des Karpatenbeckens. Friedhof und Siedlungsteil aus der frühen Urnenfelderzeit in Sárvár–Felsőmező. *Savaria* 34/1. 67–94.
- NAGY 2011a: Nagy M., *Az Alpokalja a bronzkor BzD-HaB3 közötti időszakában. A Velem Szent Vid hegyi régészeti kutatások eredményei (1972–1979)*. ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Doktori Program. Záróbeszámoló kézírata. Budapest.
- NEUGEBAUER 1998/99: Neugebauer, J.-W., Zu Metall- und Keramikdepots der Bronzezeit aus dem Zentralraum Niederösterreichs. *Archäologie Österreichs, Sonderausgabe* 9/10. 5–45.
- NÉMETH–TAKÁCS 2003: Németh, G. T., Takács, M., *Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen bei Lébény*. *Antaeus* 26. 97–139.
- NOVOTNÁ 1995: Novotná, M., Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in der Slowakei und Angrenzenden Gebieten. In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 35. 373–387.
- UZSOKI 1987: Uzsoki, A., Ménfőcsanak. In: Kovács, T.–Szabó, M.–Petres, É. (eds.) *Corpus of Celtic finds in Hungary*. 1. Transdanubia 1. Budapest. 13–61.
- PAULÍK 1962: Paulík, J., Das Velatice–Baierdorfer Hügelgrab in Očkov. *Slovenská Archeológia* 10. 5–96.
- PAULÍK 1963: Paulík, J., K problematike Čakanskej kultúry v Karpatskej kotline. *Slovenská Archeológia* 11. 269–338.
- PAULÍK 1975: Paulík, J., Ein Grabhügel der Čaka-Kultur von Dedinka. *Jahresbericht des Inst. für Vorgeschichte der Univ. Frankfurt A. M.* 57–60.

- PARE 1998: Pare, Ch., Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit im Mitteleuropa. Teil I. Grundzüge der Chronologie im Östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v.Chr.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45. 293–433.
- PARE 1999: Pare, Ch., Weights and Weighing in Bronze Age Central Europe. In: *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen. 2. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 43. Mainz, 421–514.
- PARE 2013: PARE, Ch., Weighing, Commodification, and Money. In: Fokkens, H. – Harding, A. (eds.) *The Oxford Handbook of The European Bronze Age*. Oxford. 508–527.
- PATEK 1958: Patek E., A tököli koravaskori urnatemető. Cemetière incinération découvert dans le village de Tököl et datant de la première époque de L'Âge de Fer. *Budapest Régiségei* 18. 385–424.
- PATEK 1968: Patek, E., *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Budapest.
- PERONI 1998: Peroni, R., Bronzezeitliche Gewichtssysteme im Metallhandel zwischen Mittelmeer und Ostsee. In: Hänsel, B. (Hrsg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*. Kiel. 217–224.
- PFATH 1988: Pfath, U., Die urnenfelderzeitliche Nekropole von Herrnwahlthann, Gem. Hausen, Lkr. Kelheim. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 28-29. 7–105.
- PRIMAS 2008: Primas, M., Bronzezeit zwischen Elbe und Po. Strukturwandel in Zentraleuropa 2200 – 800 v. Chr. *UPA* 150. Bonn.
- PRZYBYŁA 2005: Przybyła, S. M. Die spätbronzezeitlichen Inventare mit kannelierter Keramik in westlichem Klempolen und Ihre Verbindungen mit südlichem Teil des Karpatenbeckens. *Slovenská Archeológia* 53. 219–236.
- PRZYBYŁA 2006: Przybyła, S. M., Mittel- und Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 12. Jh. v. Chr. – Die Klimakrise von 1159–1141 BC und deren widerspiegelung im Fundmaterial. *Sprawy Archeologiczne* 58. 103–174.
- PRZYBYŁA 2007: Przybyła, S. M., *Intercultural contacts in the Western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC*. PhD disszertáció. Institute of Archaeology of the Jagiellonian University in Kraków.
- PRZYBYŁA 2009: Przybyła, S. M., *Intercultural contacts in the Western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC*. Warsaw.
- ŘÍHOVSKÝ 1972: Říhovský, J., Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. *PBF* VII 1. München.
- ŘÍHOVSKÝ 1983: Říhovský, J., Die Nadeln in Westungarn I. *PBF* XIII 10. München.
- RYCHNER 1995: Rychner, V., Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit. In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 35. 455–487.
- SALAŠ 2005: Salaš, M., Bronzové depoty středulní až doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I-II. Brno.
- SCHAUER 1984: Schauer, P., Überregionale Gemeinsamkeiten bei Waffengräbern der ausgehenden Bronzezeit und älteren Urnenfelderzeit des Voralpenraumes. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31. 209–235.
- SCHAUER 1995: Schauer, P., Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in Süddeutschland. In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 35. 121–199.
- SPEER 1987: Sperber, L., Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich. *Antiquitas* 29. Bonn.
- SPEER 1999: Sperber, L., Zu den Schwerträgern im westlichen Kreis der Urnenfelderkultur: Profane und religiöse Aspekte. In: Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen. 2. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 43. Mainz. 605–659.
- STADLER 1999: Stadler, P., Aktuelle Stand der Absolutdatierung der verschiedenen Gruppen des urgeschichtlichen Bergbaus und eines Blockbaus in Hallstatt aufgrund von 14C-Daten. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 101A. 69–80.
- STIG SØRENSEN–REBAY 2005: Stig Sørensen, L. M.–Rebay, K. C., Interpreting the body. Burial practices at the Middle Bronze Age cemetery at Pitten, Austria. *Archaeologia Austriaca* 89. 153–175.
- SZÁNTÓ 1953: Szántó I., A cserszegtömaji kora-vaskori es koracászárkori urnatemető (Veszprém m.) Ein Urnenfriedhof in Cserszegtömaj (Kom. Veszprém) aus der frühen-Eisenzeit und aus den Anfängen der Kaiserzeit. *Archaeologiai Értesítő* 80. 53–59.
- SZÁRAZ 2008: Száraz, Cs., Késő bronzkori urnasírok Galambok–Hársas-erdő lelőhelyen. Late Bronze Age urn graves at Galambok–Hársas-erdő. *Zalai Múzeum* 17. 65–78.
- TÁNKÓ 2010: Tánkó, K., Late Iron Age settlement in the vicinity of Ménfőcsanak. (Road no. 83. and Bevásárlóközpont). In: Borhy, L. et alii. (eds.) *Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*. Budapest. 249–260.

- TERŽAN 1995: Teržan, B., Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 35. 323–372.
- TERŽAN 1999: Teržan, B., An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50. 97–143.
- TIEFENGABER 2005: Tiefengraber, G., *Untersuchungen zur Urnenfelder- und Hallstattzeit im Grazer Becken*. UPA 124. Bonn.
- TIEFENGABER 2007: Tiefengraber, G., Zum Stand und Erforschung der Mittel- und Spätbronzezeit in der Steiermark. In: Tiefengraber, G. (Hrsg.) *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*. UPA 148. Bonn. 67–113.
- TOČIK–PAULÍK 1960: Točík, A.–Paulík, J., Výskum Mohyly v Čake v rokoch 1950–1951. *Slovenská Archeológia* 8. 59–124.
- TOMEDI 1999: Tomedi, G., Eliten und Dynasten der späten Urnenfelderzeit und Hallstattzeit im Südos-talpenraum. In: *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*. Teil 2, *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien* 43. Mainz. 661–681.
- VADAY 2006: Vaday A., A ménfőcsanaki kelta temető kronológiai modellje. The chronological model of the Celtic cemetery of Ménfőcsanak. *Arrabona* 44/1. 597–610.
- VADÁSZ 1992: Vadász É., Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyom-vonalának közelében. Die spätbronzezeitliche Siedlung von Szigetszentmiklós in der Nähe der Autobahn M0. In: Havassy, P.–Selmeczi, L. (szerk.) *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I*. BTM Műhely 5. Budapest. 211–240.
- VELIAČIK 1983: Veliačik, L., Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. *Studia Archaeologica Slovaca* II. Nitra.
- VOKOLEK 2003: Vokolek, V., *Gräberfelder der Lausitzer Kultur in Ostböhmen I–II*. *Fontes Archaeologici Pra-genses* 27. Pragae.
- VRDOLJAK 1994: Vrdoljak, S., Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik–Igrišče. (Sz.Hrvatska). *Opuscula Archeologica* 18. 7–81.

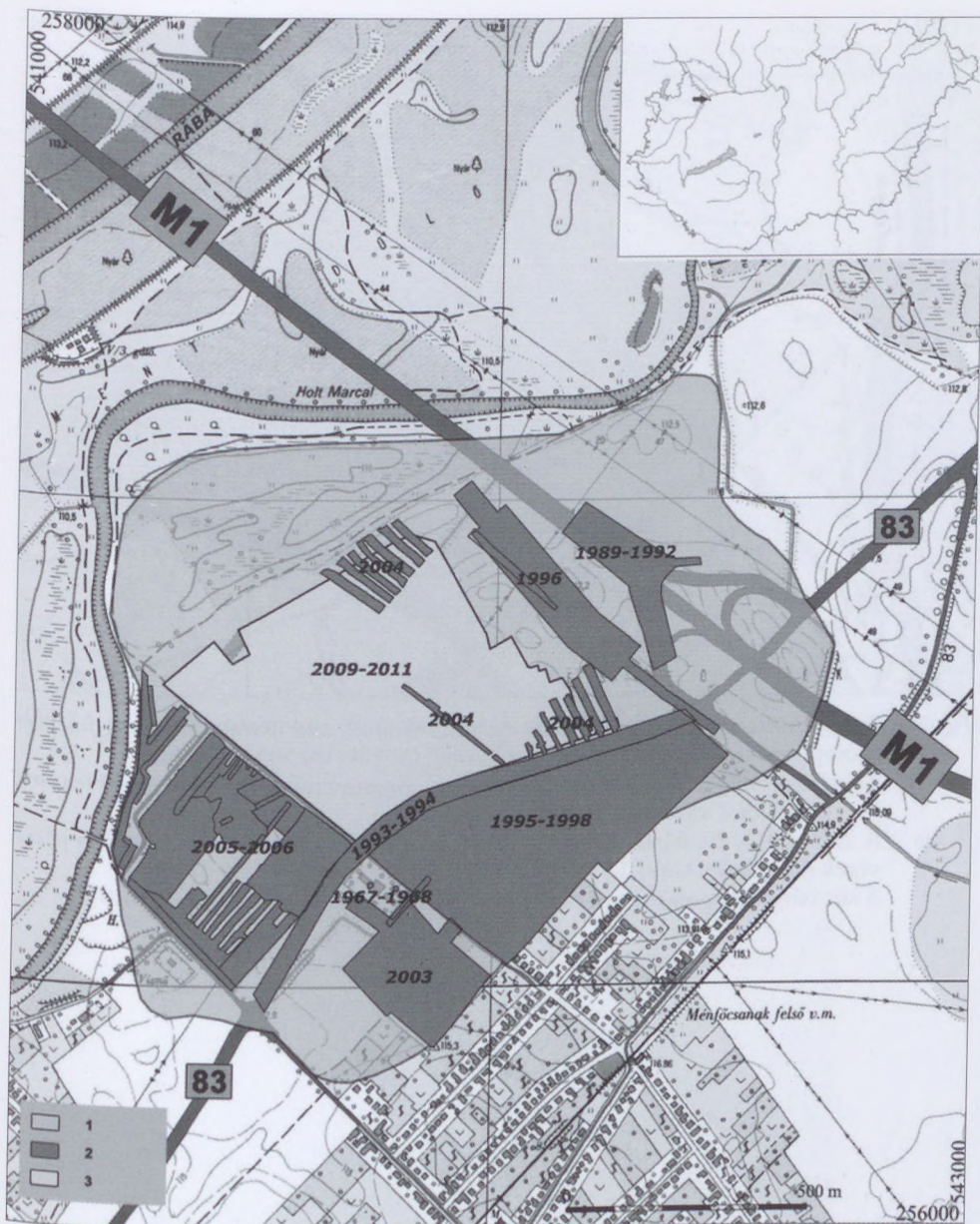

Fig. 1 The location of Ménfőcsanak in Hungary, and the findspot compound of Ménfőcsanak – years of archaeological excavation and areas indicated (Completed by I. Eke)

1. kép Ménfőcsanak helyzete Magyarországon, valamint a ménfőcsanakilelőhelykomplexum a feltárási évekkel és területekkel (Készítette: Eke I.)

Fig. 2 Excavation area of 2009/11 with excavation units and Urnfield period features (Completed by T. Csuti)

3 circles arranged in the form of a triangle = treasure trove, ● = settlement feature, ○ = including Graves 1, 2, 9

2. kép A 2009–2011. évi feltárási terület a kutatási mezőkkel és az Urnmezős kori jelenségek (Készítette: Csuti T.)

3 kör háromszög alakban = depó, ● = telepjelenség, ○ = benne 1, 2, 9 db sír

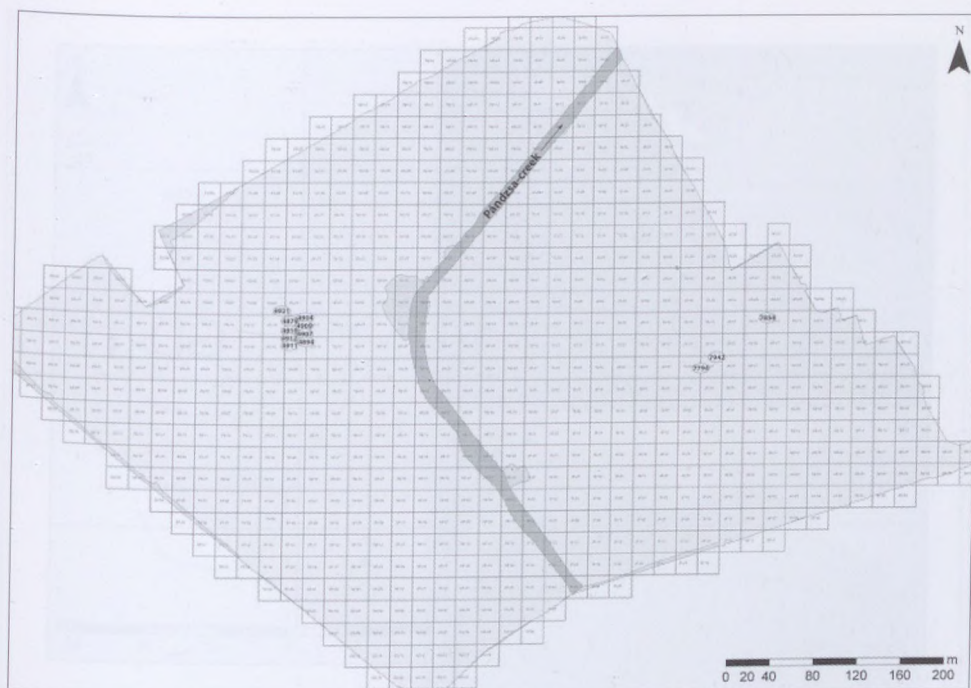

Fig. 3 Map of the cemetery (Completed by I. Eke and Z. Kovács)

3. kép A temető térképe (Készítette: Eke I. és Kovács Z.)

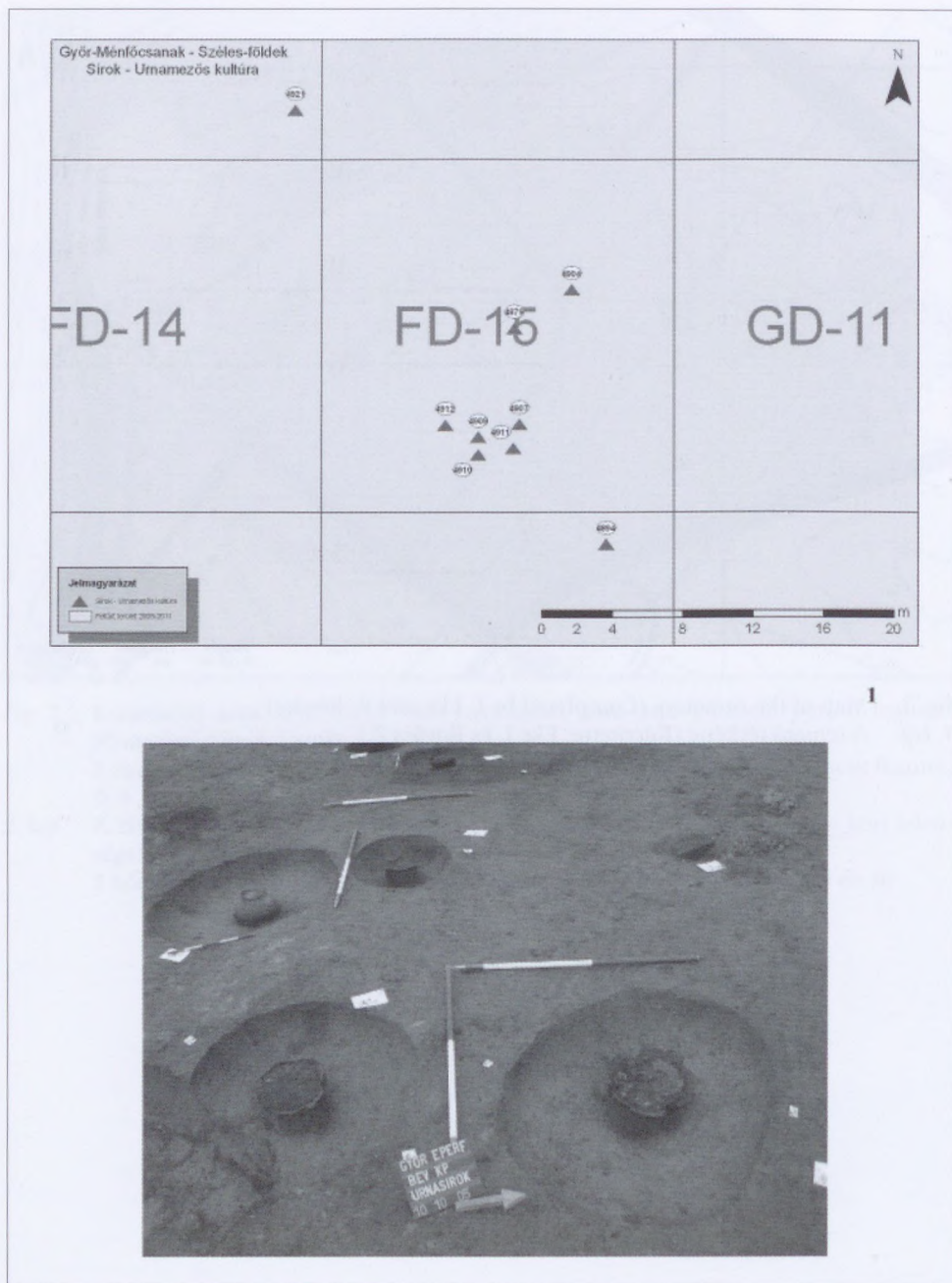

Fig. 4 1: Grave assemblage I of the cemetery (Completed by I. Eke and Z. Kovács), 2: sector of the grave assemblage from west to east: Graves 4912 (8), 4910 (6), 4909 (5), 4911 (7), 4907 (4) (Photography by J. Hatos)

4. kép 1: A temető I. sírcsoportja (készítette: Eke I., Kovács Z.), 2: a sírcsoport részlete Ny-ról K felé: 4912 (8), 4910 (6), 4909 (5), 4911 (7), 4907 (4) sírokkal (Fotó: Hatos J.)

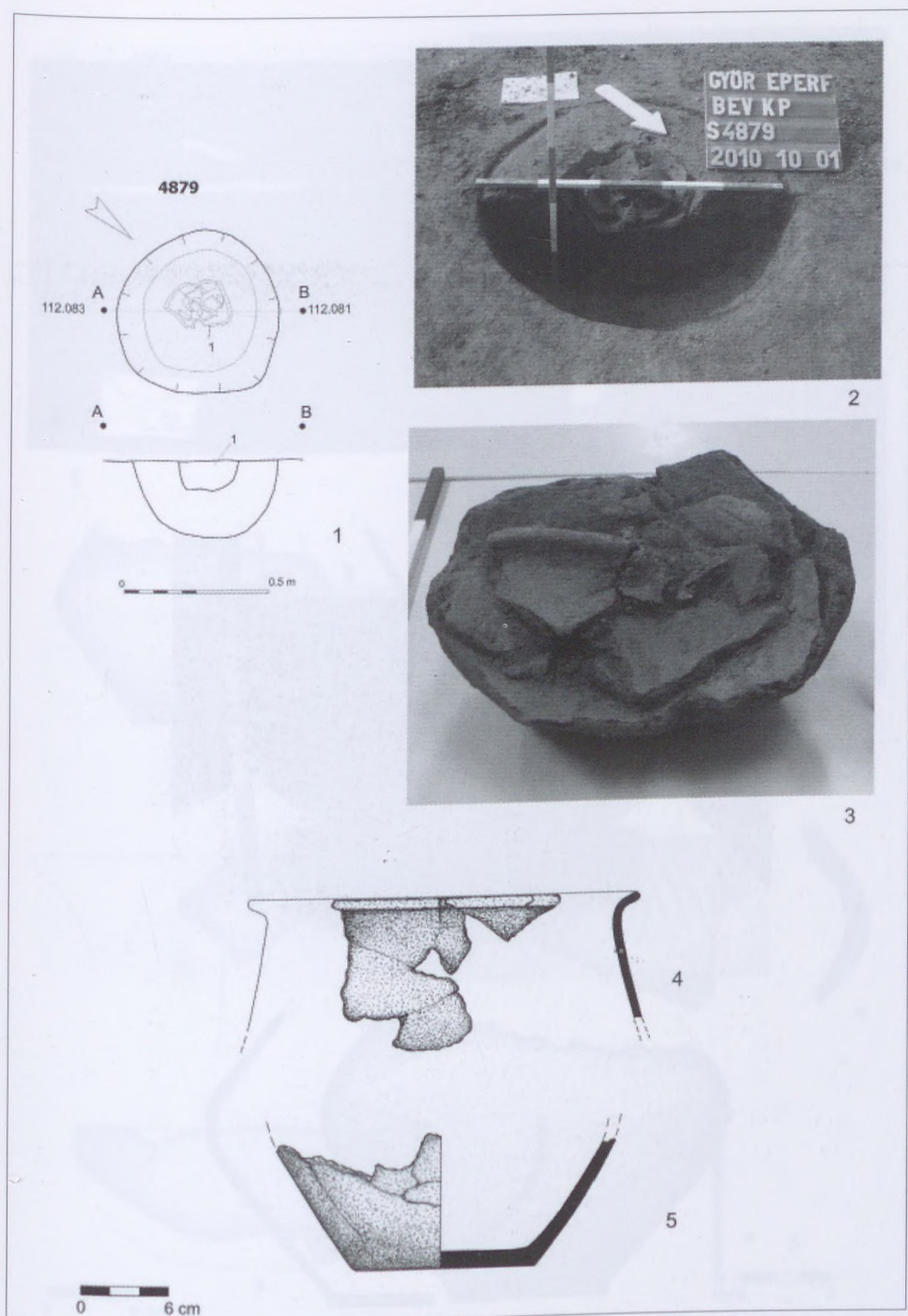

Fig. 5 Grave 1 (4879) (Photography by J. Hatos and Sz. Molnár – Drawing by H. Binder)
 5. kép 1. (4879) sír (Fotó: Hatos J. és Molnár Sz. – Rajz: Binder H.)

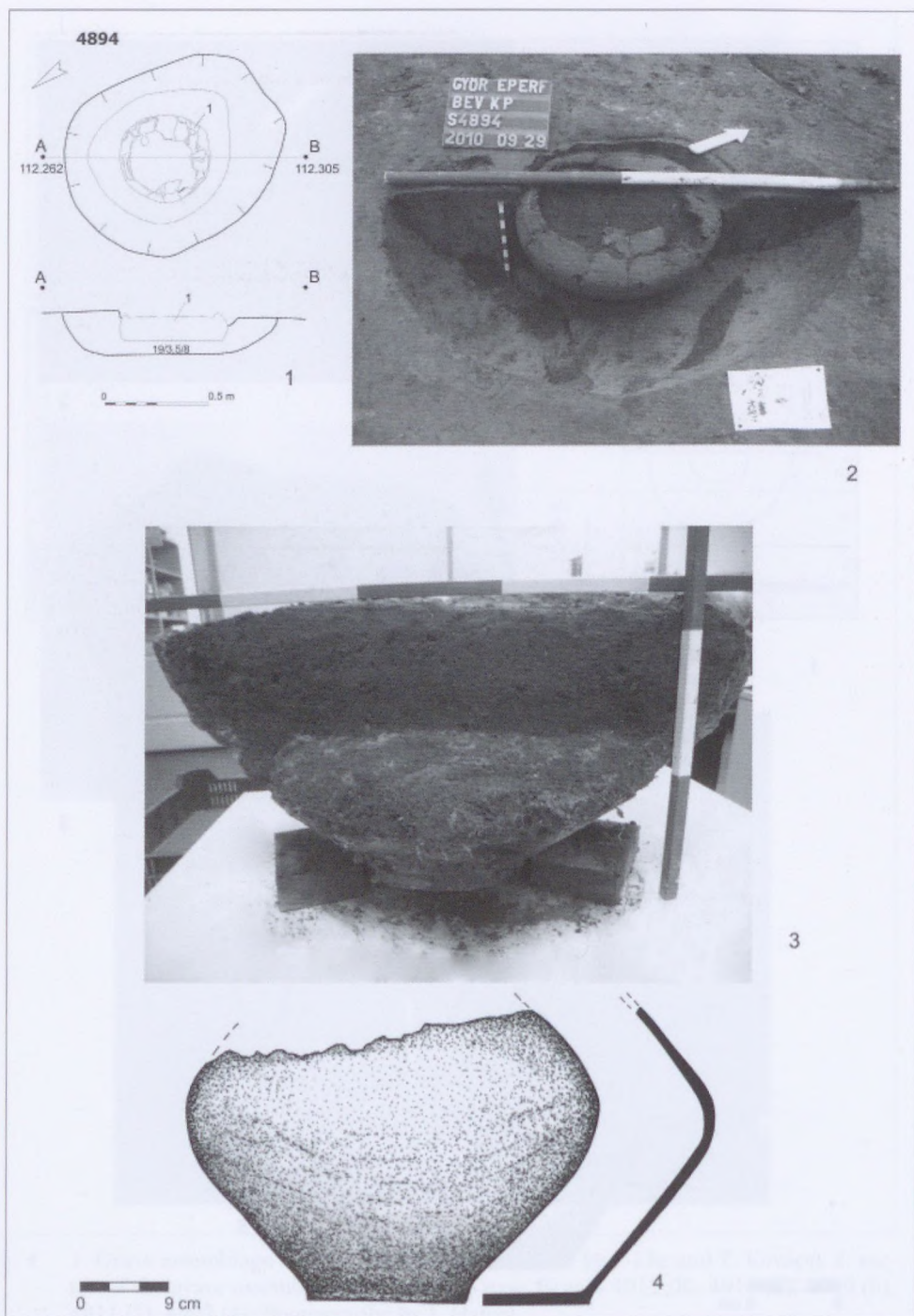

Fig. 6 Grave 2 (4894) (Photography by J. Hatos and T. Bek – Drawing by H. Binder)
 6. kép 2. (4894) sír (Fotó: Hatos J. és Bek T. – Rajz: Binder H.)

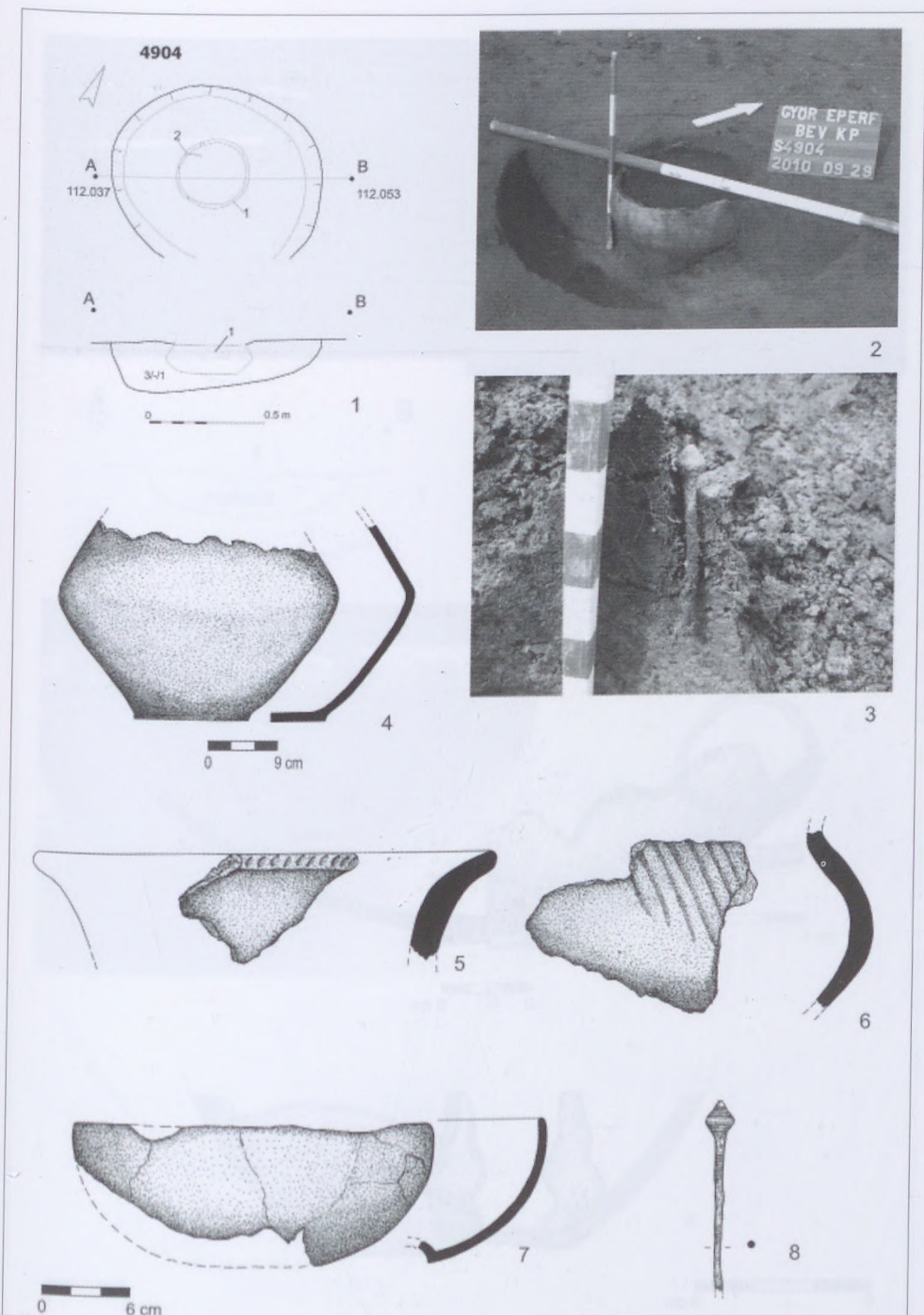

Fig. 7 Grave 3 (4904) (Photography by J. Hatos – Drawing by H. Binder)
 7. kép 3. (4904) sír (Fotó: Hatos J. – Rajz: Binder H.)

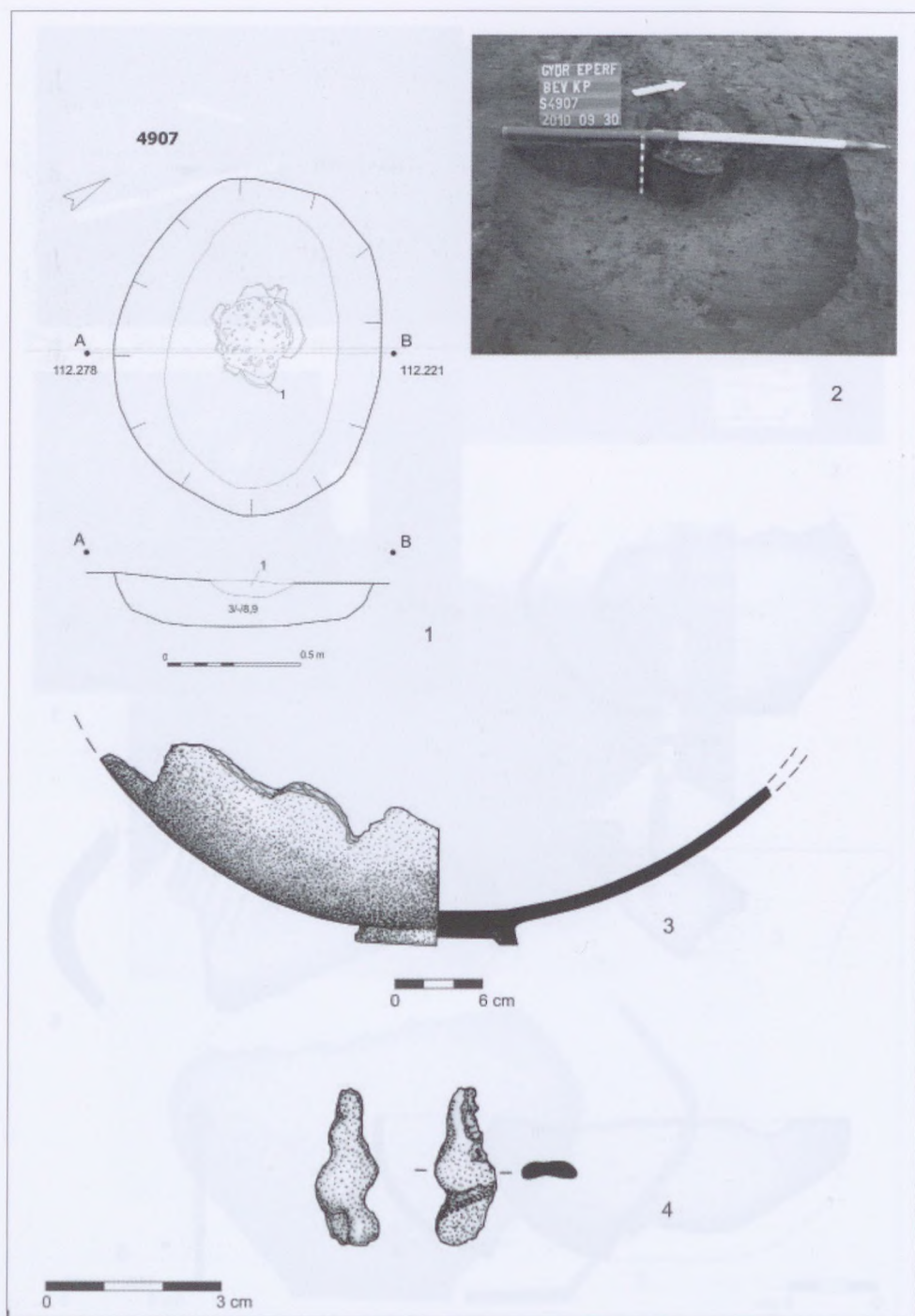

Fig. 8 Grave 4 (4907) (Photography by J. Hatos – Drawing by H. Binder)
 8. kép 4. (4907) sír (Fotó: Hatos J. – Rajz: Binder H.)

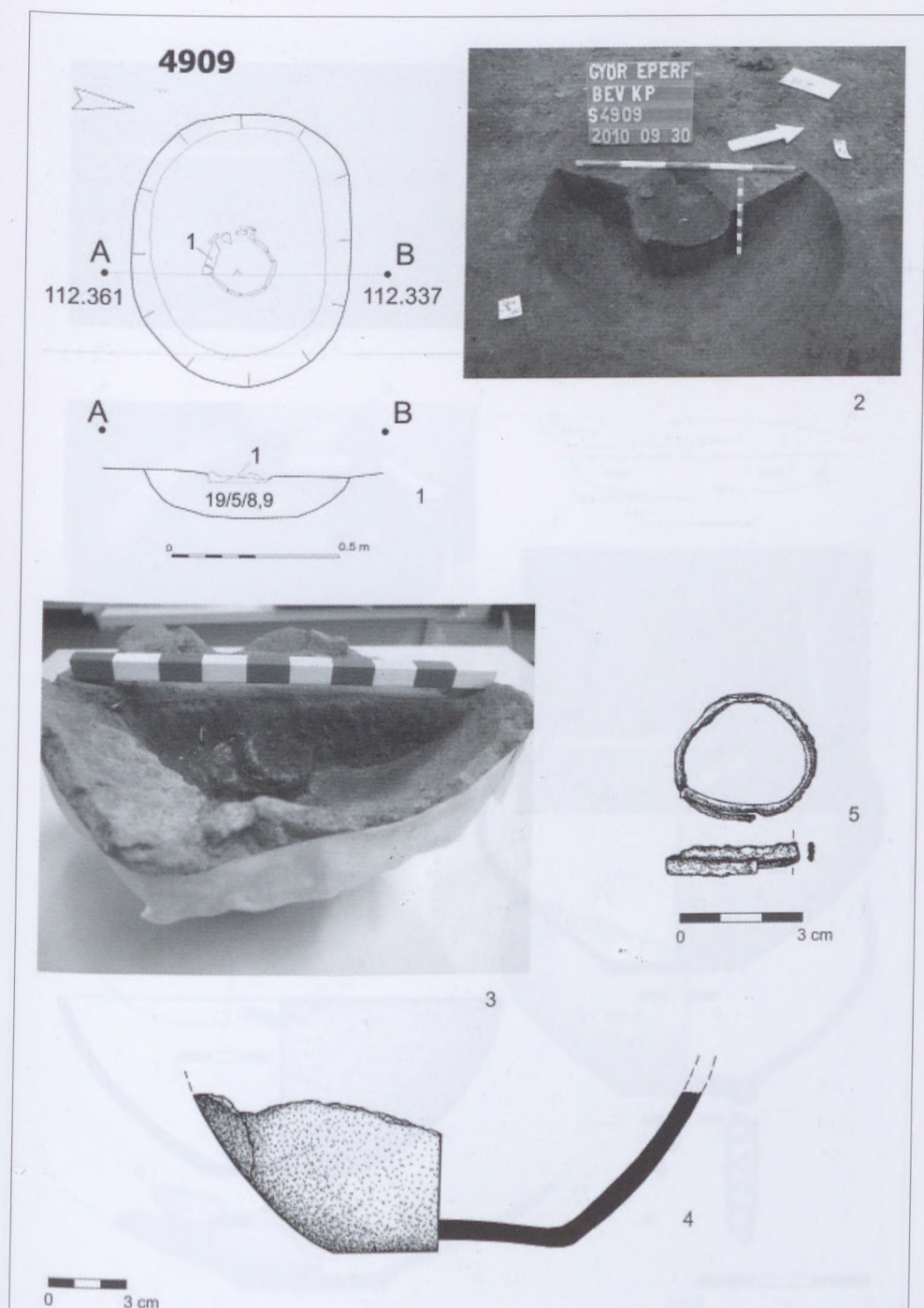

Fig. 9 Grave 5 (4909) (Photography by J. Hatos and E. Bótsch – Drawing by H. Binder)
 9. kép 5. (4909) sír (Fotó: Hatos J. és Bótsch E. – Rajz: Binder H.)

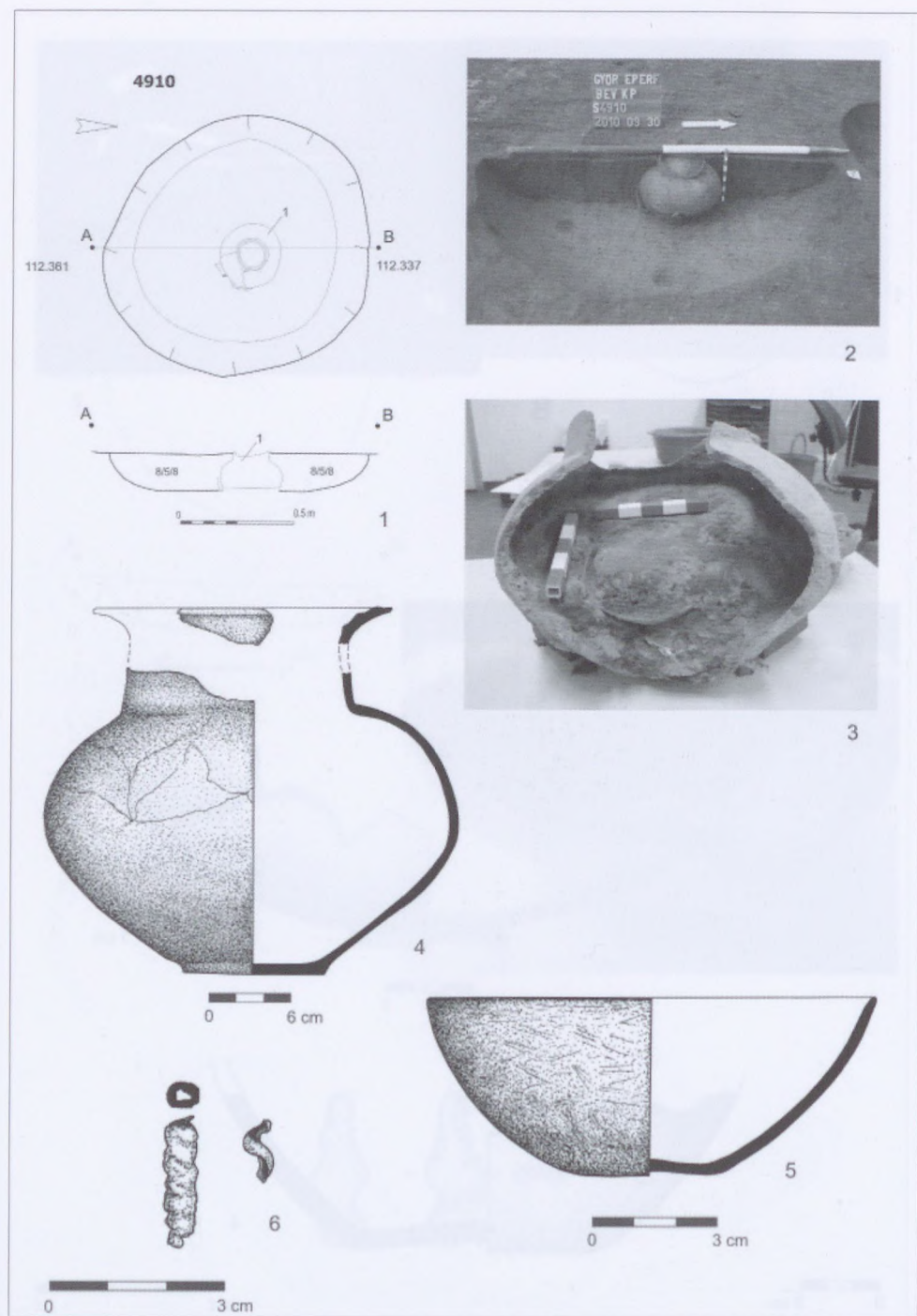

Fig. 10 Grave 6 (4910) (Photography by J. Hatos and T. Bek – Drawing by H. Binder)
 10. kép 6. (4910) sír (Fotó: Hatos J. és Bek T. – Rajz: Binder H.)

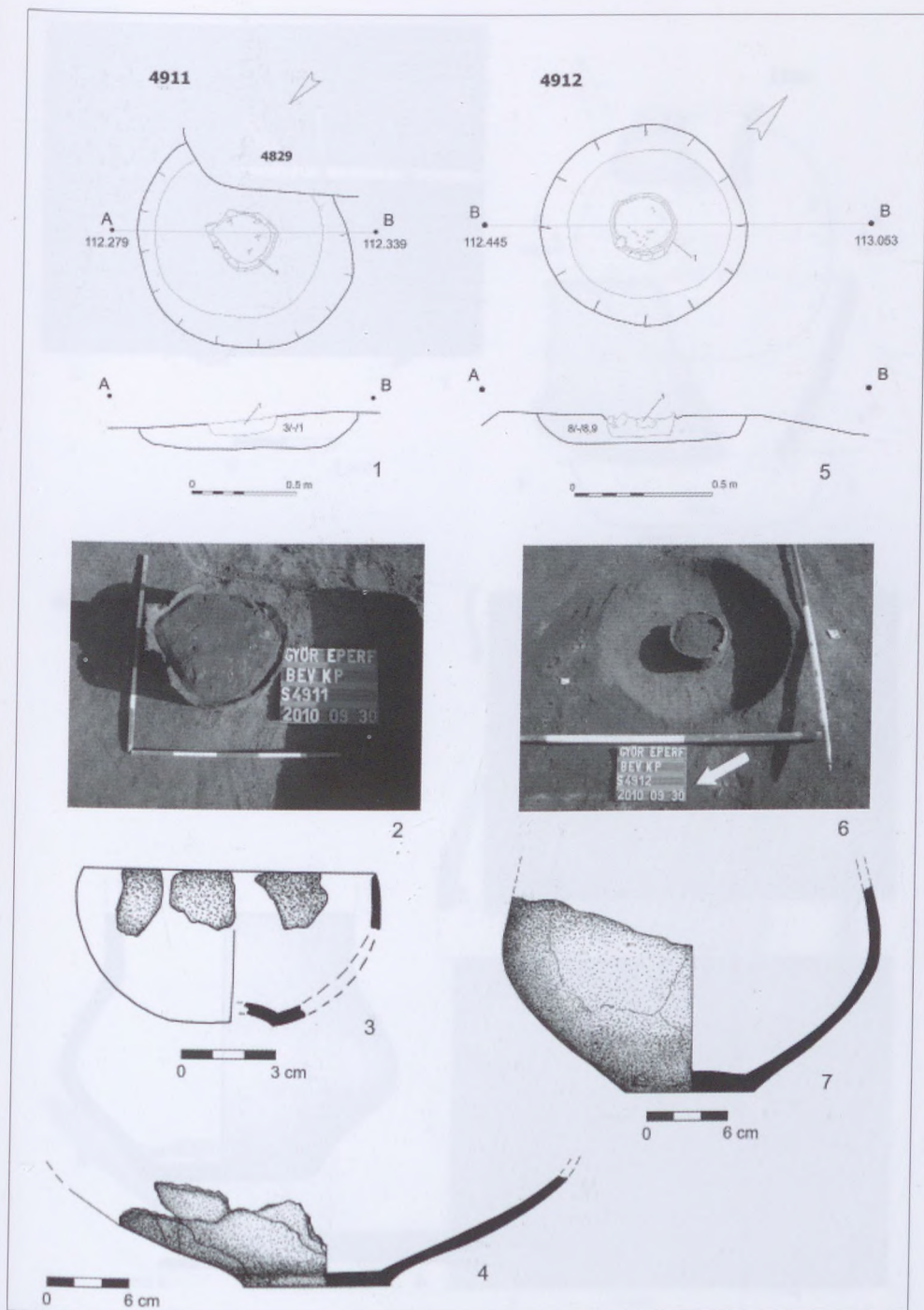

Fig. 11 Grave 7 (4911) and 8 (4912) (Photography by J. Hatos – Drawing by H. Binder)
 11. kép 7. (4911) és 8. (4912) sír (Fotó: Hatos J. – Rajz: Binder H.)

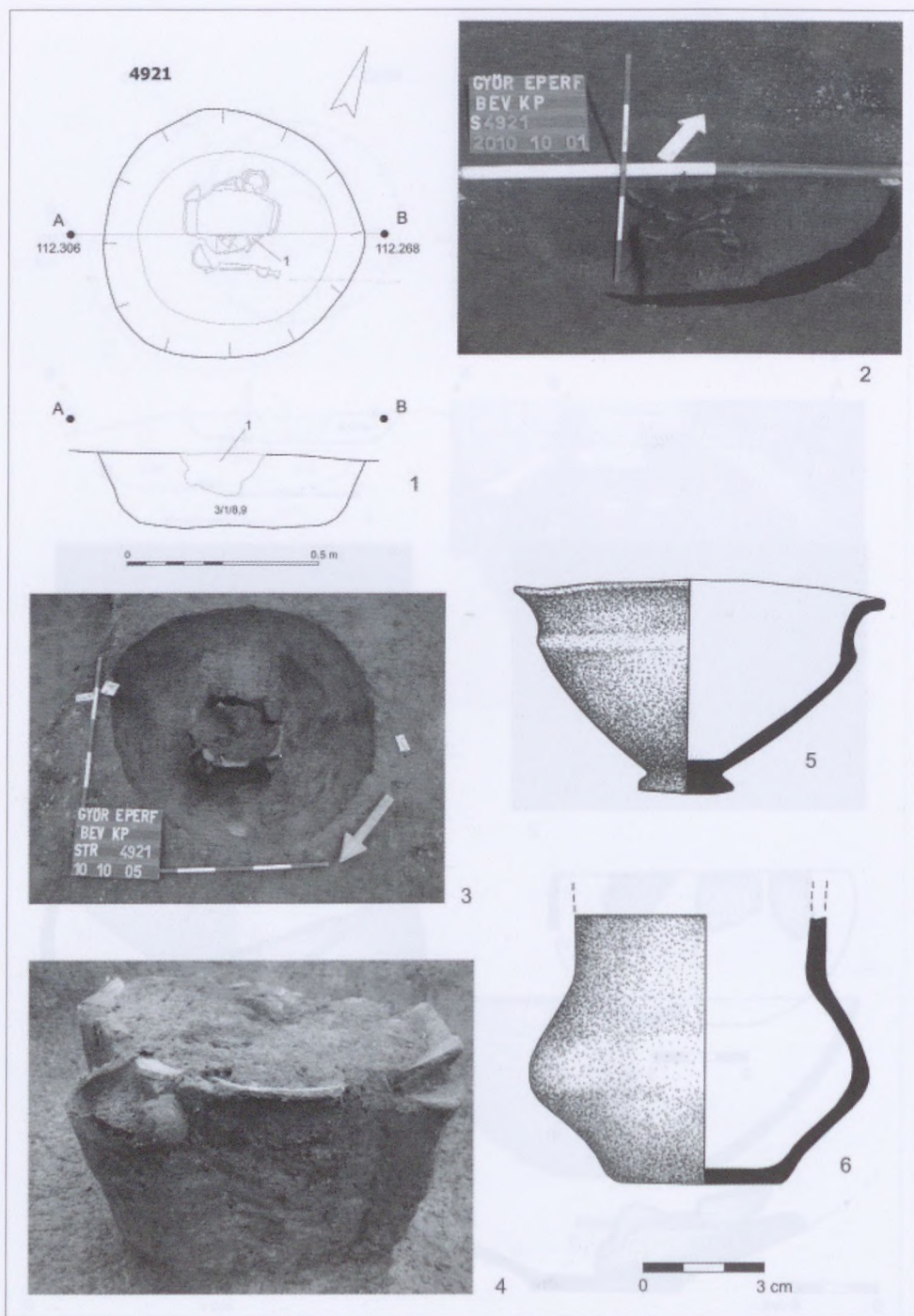

Fig. 12 Grave 9 (4921) (Photography by J. Hatos and F. Halász – Drawing by H. Binder)
 12. kép 9. (4921) sír (Fotó: Hatos J. és Halász F. – Rajz: Binder H.)

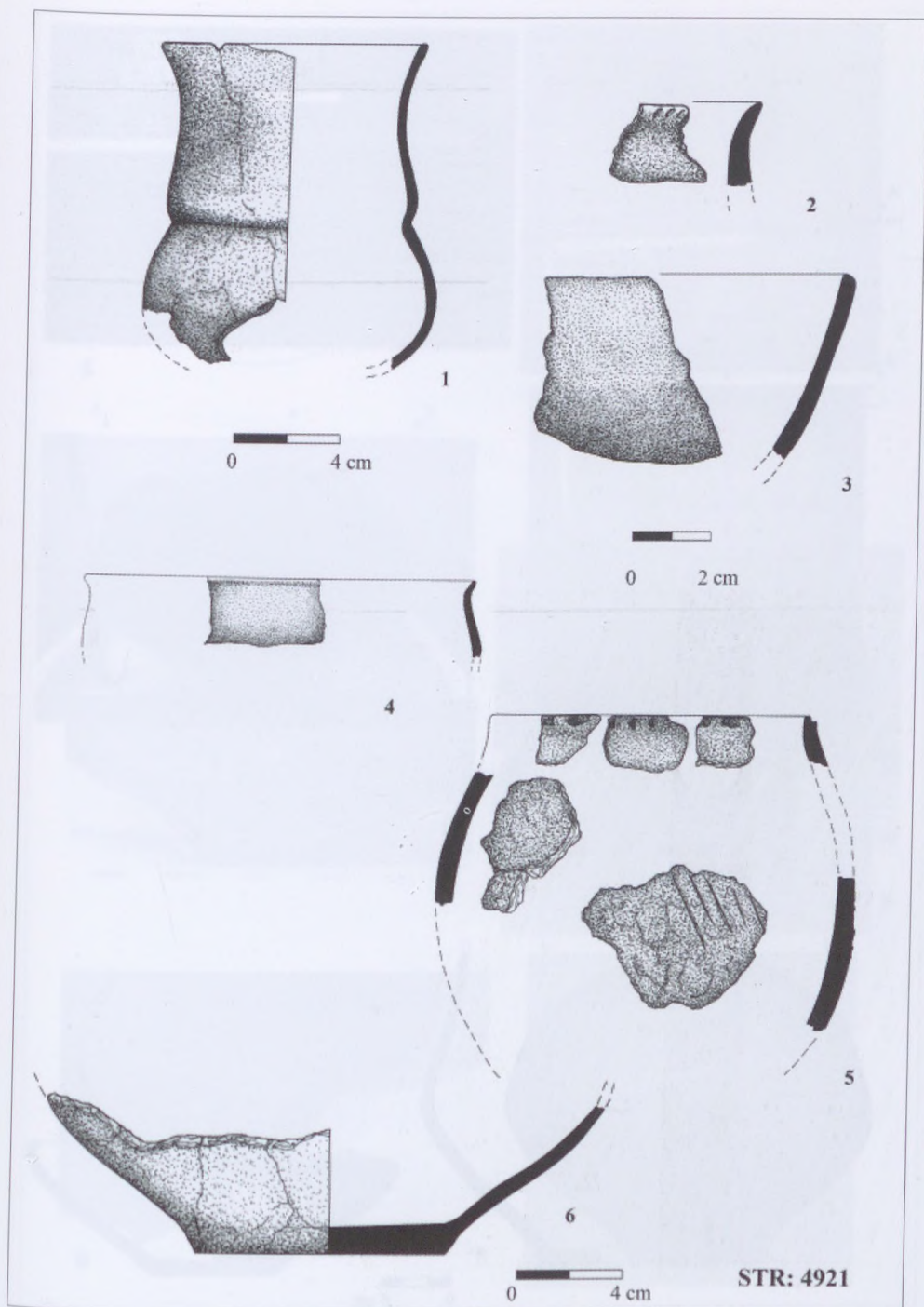

Fig. 13 Grave 9 (4921) (Drawing by H. Binder)

13. kép 9. (4921) sír (Rajz: Binder H.)

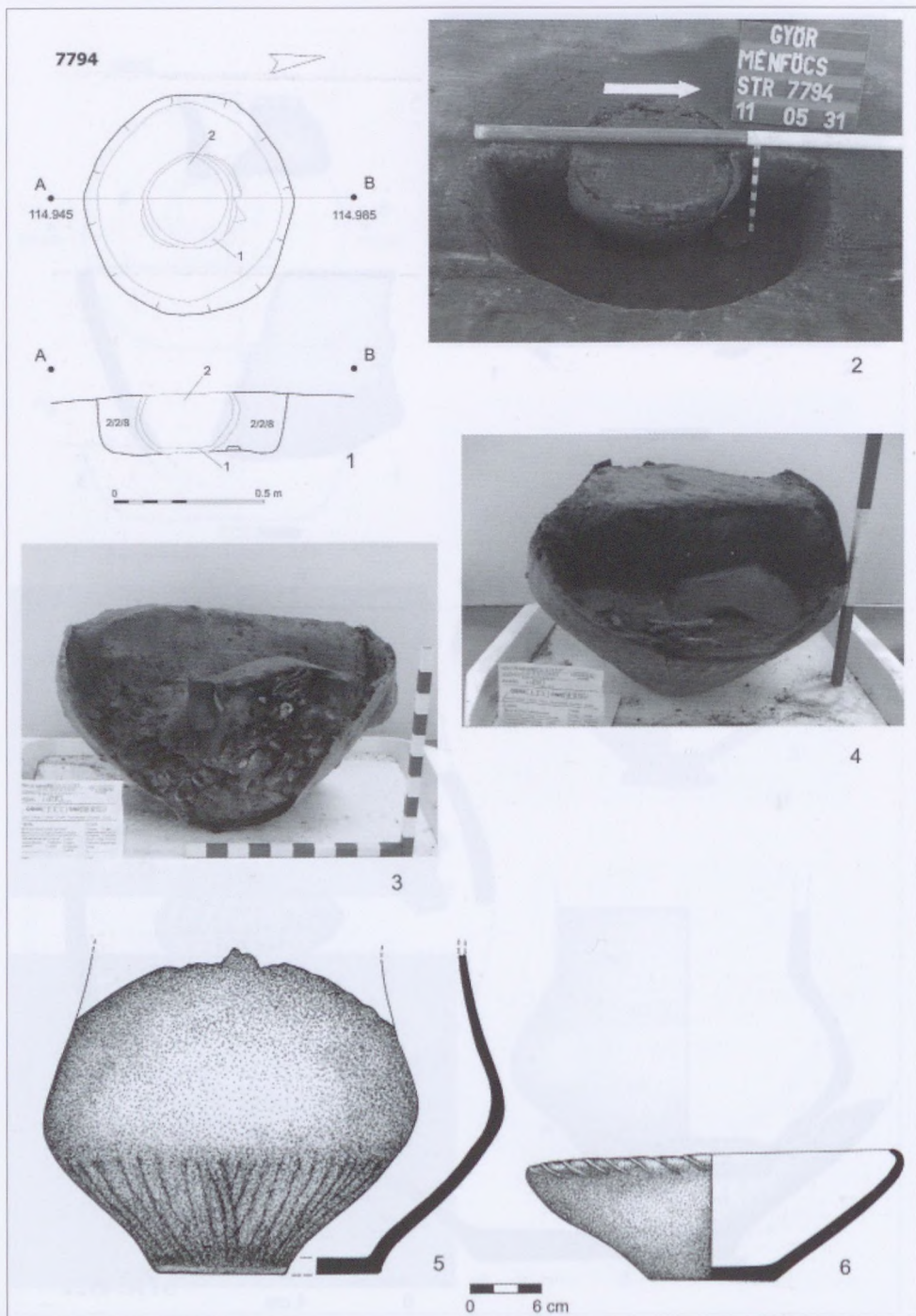

Fig. 14 Grave 10 (7794) (Photography by F. Halász – Drawing by H. Binder)

14. kép 10. (7794) sír (Fotó: Halász F. – Rajz: Binder H.)

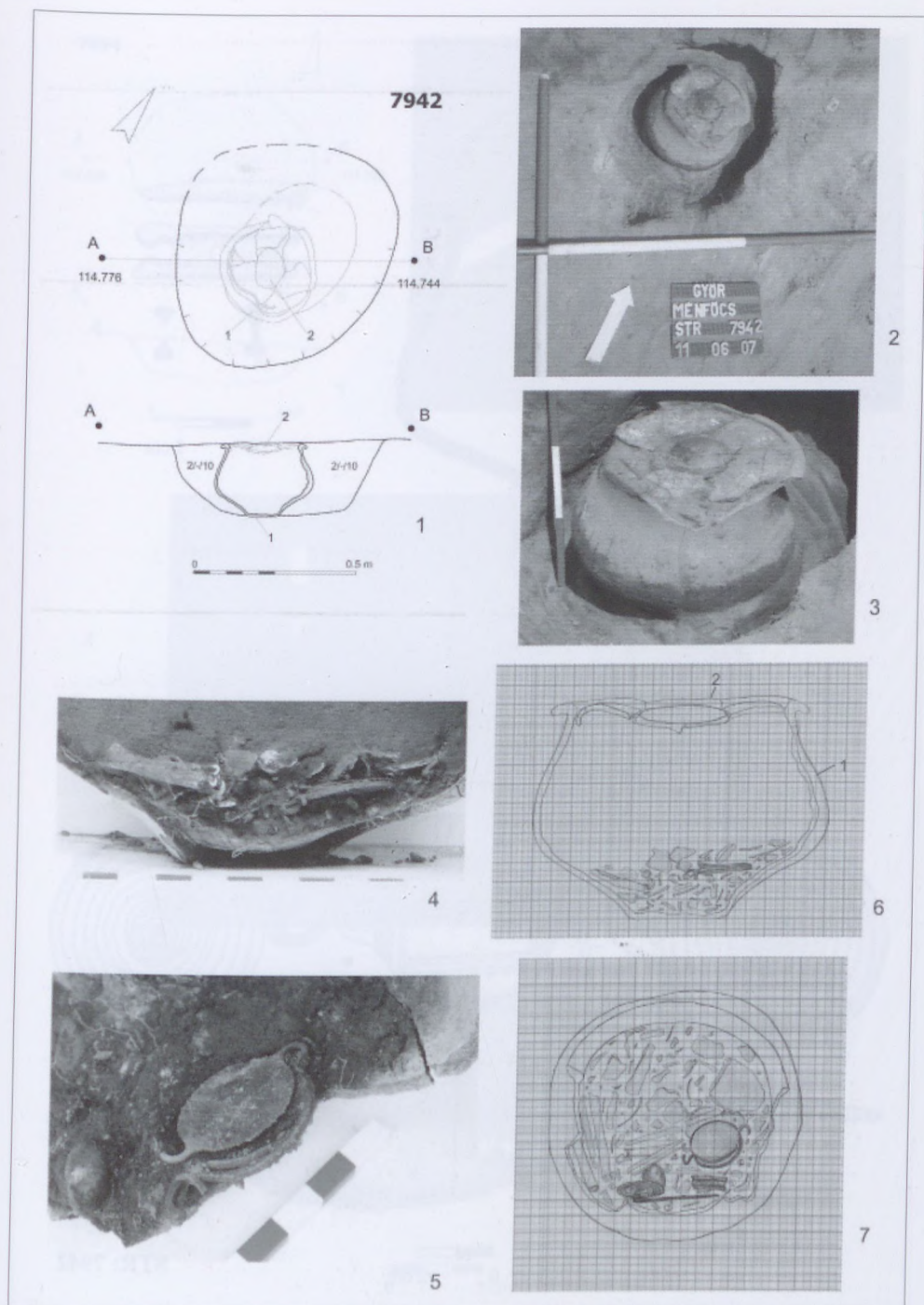
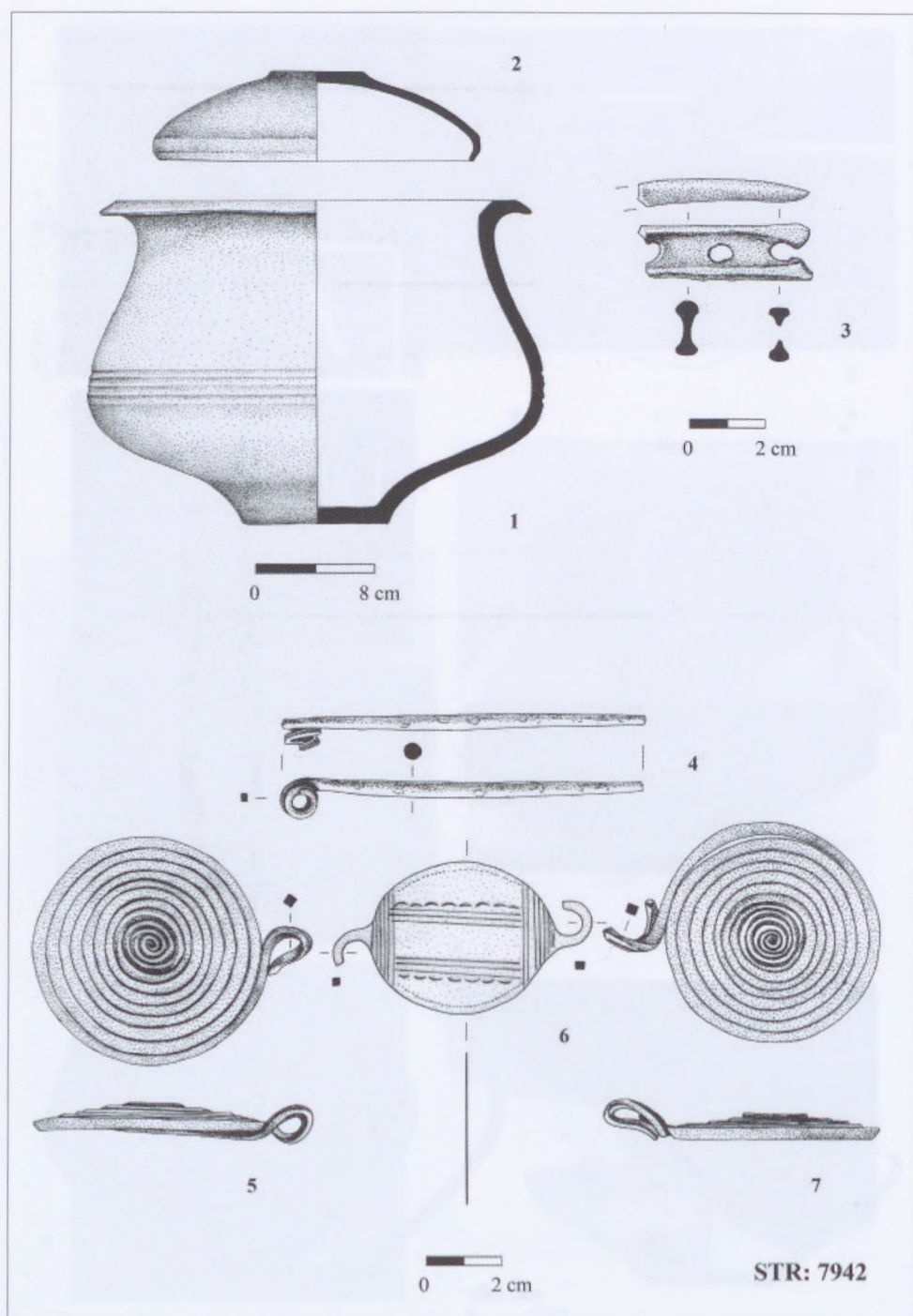

Fig. 15 Grave 11 (7942) (Photography by F. Halász and T. Takács – Drawing by A. Radics)
 15. kép 11. (7942) sír (Fotó: Halász F. és Takács T. – Rajz: Radics A.)

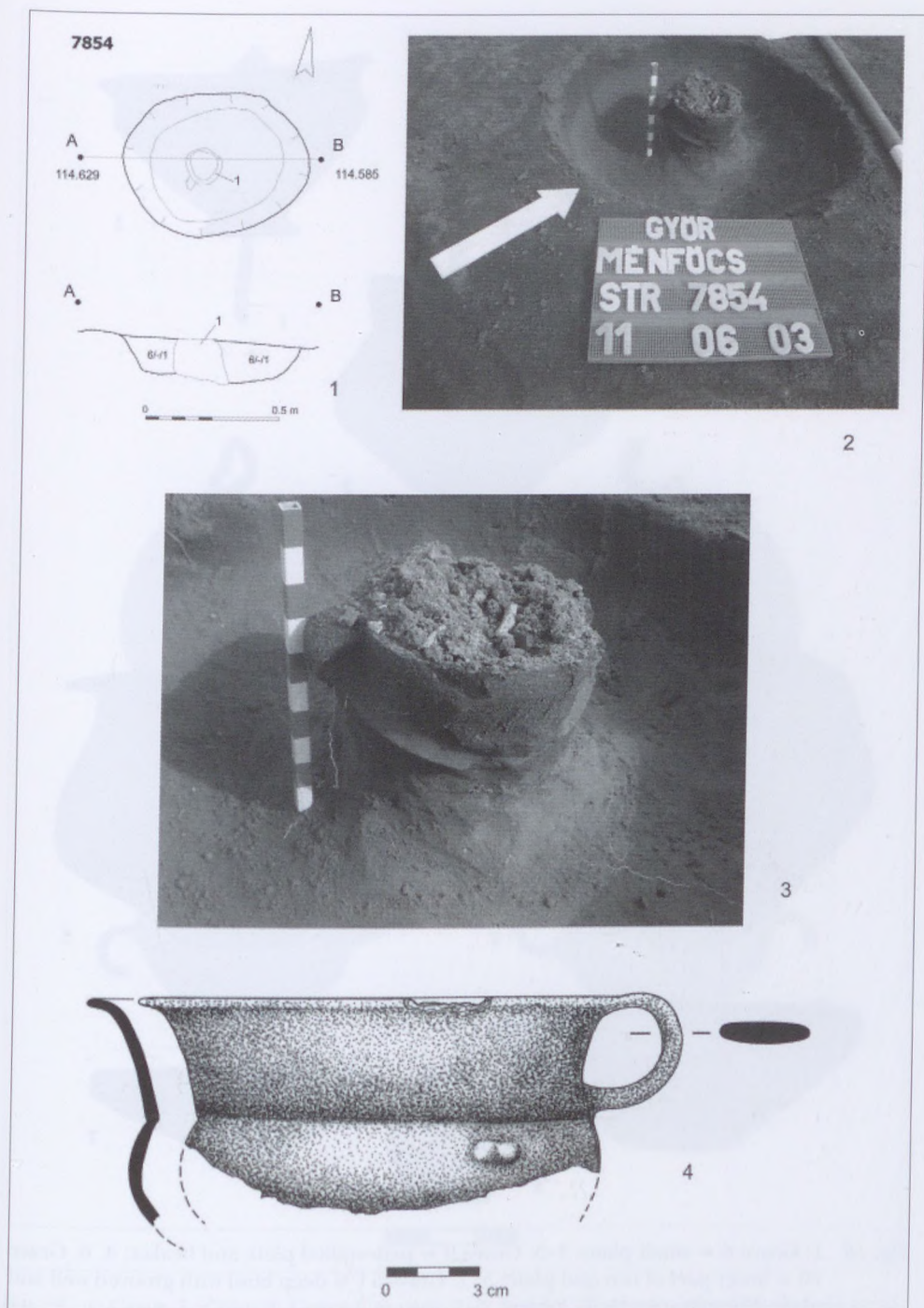

Fig. 17 Grave 12 (7854) (Photography by F. Halász – Drawing by H. Binder)
 17. kép 12. (7854) sír (Fotó: Halász F. – Rajz: Binder H.)

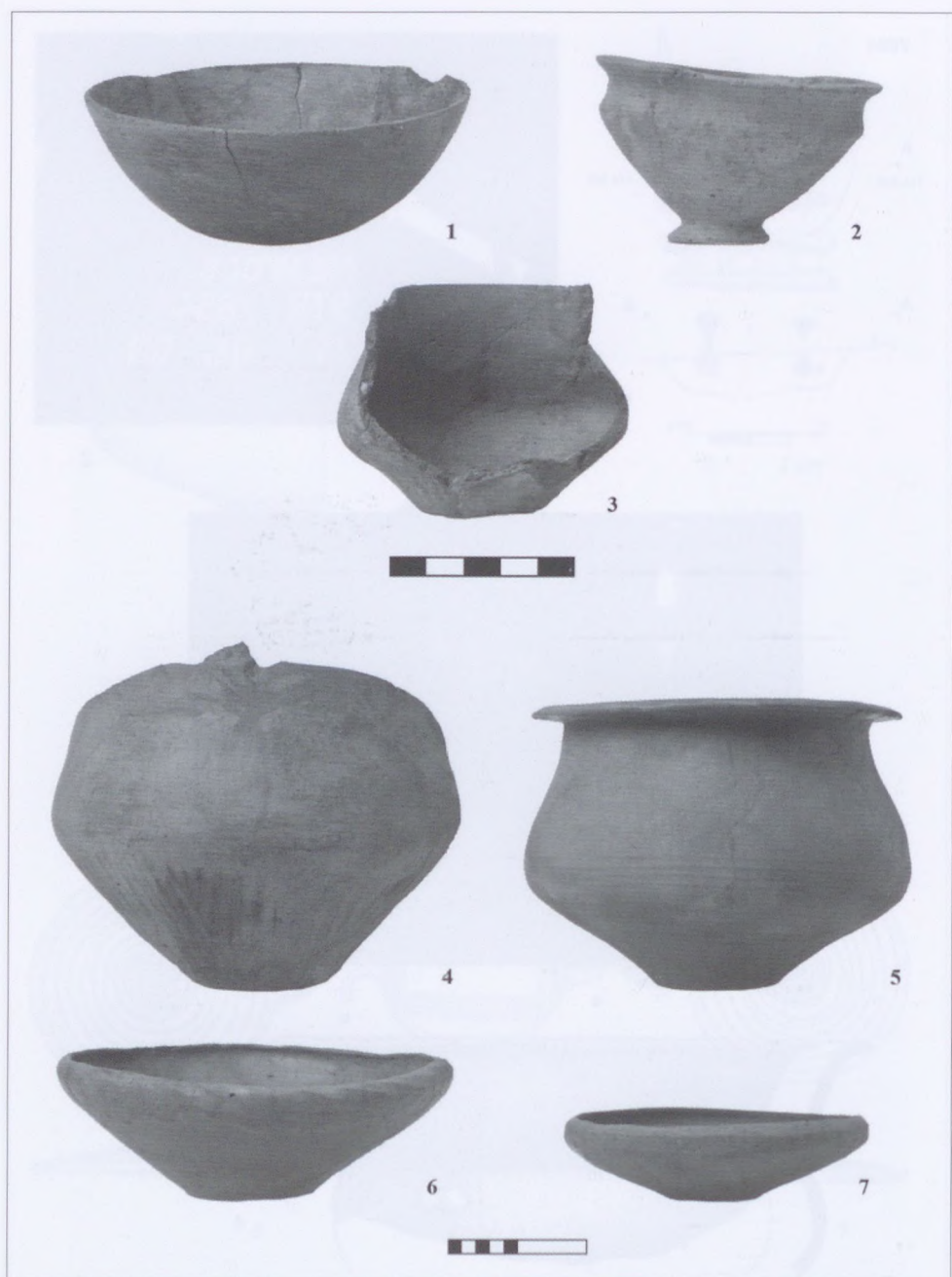

Fig. 18 1: Grave 6 = small plate; 2–3: Grave 9 = pedestalled plate and beaker; 4, 6: Grave 10 = lower part of urn and plate; 5, 7: Grave 11 = deep bowl with grooved well and plate (Photography by T. Takács)

18. kép 1: 6. sír = tálka; 2–3: 9. sír = talpas tálka és bögre; 4, 6: 10. sír = urna alsó része és tál; 5, 7: 11. sír = árkolt hasú mély tál és tál (Fotó: Takács T.)

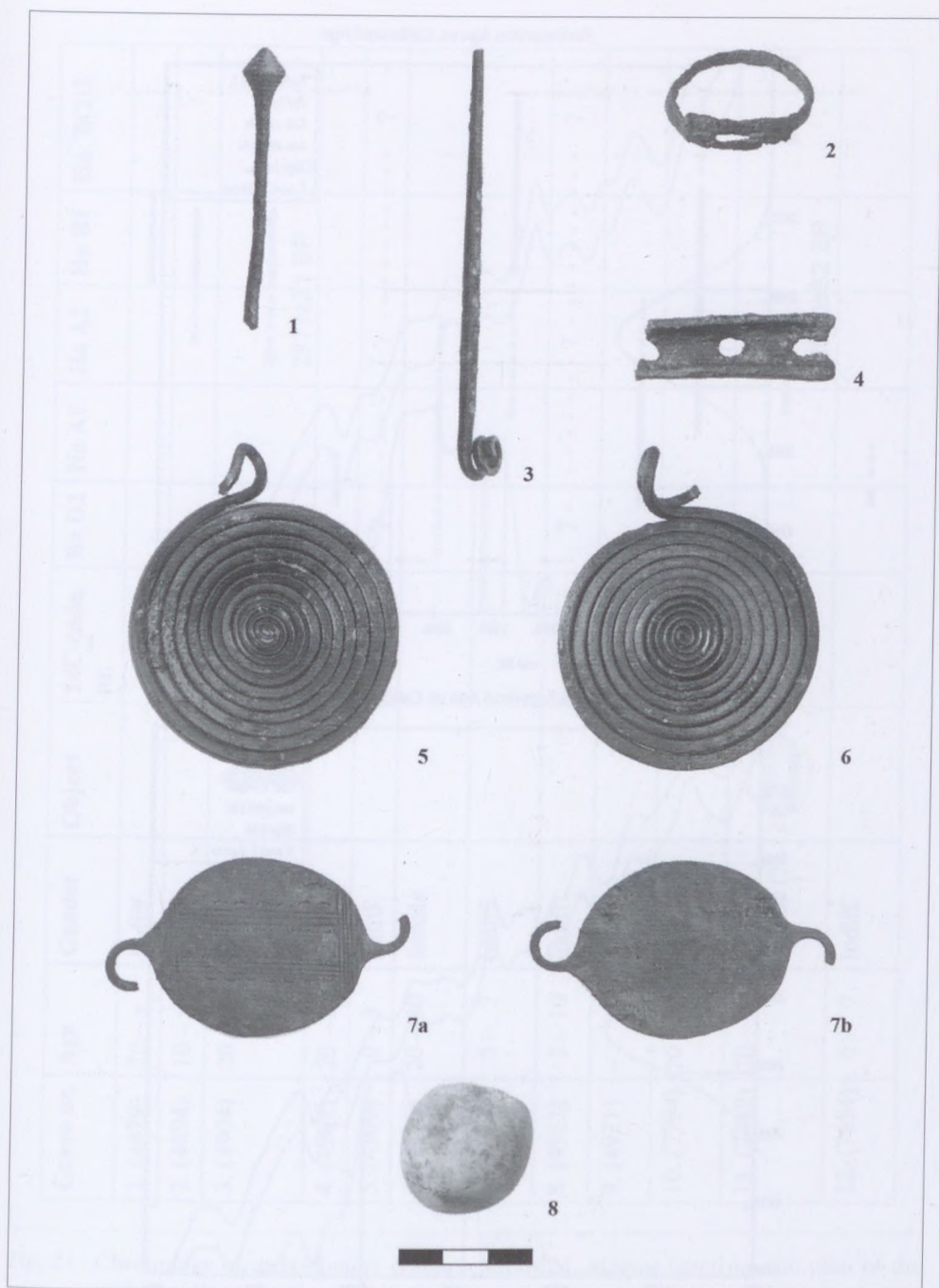

Fig. 19 1: Grave 3 = pin; 2: Grave 5 = ring; 3–9: bronze artefacts and pebble weight (?) in Grave 11 (Photography by T. Takács);

19. kép 1: 3. sír = tű; 2: 5. sír = karika; 3–9: 11. sír bronzai és kavicssúly (?) (Fotó: Takács T.)

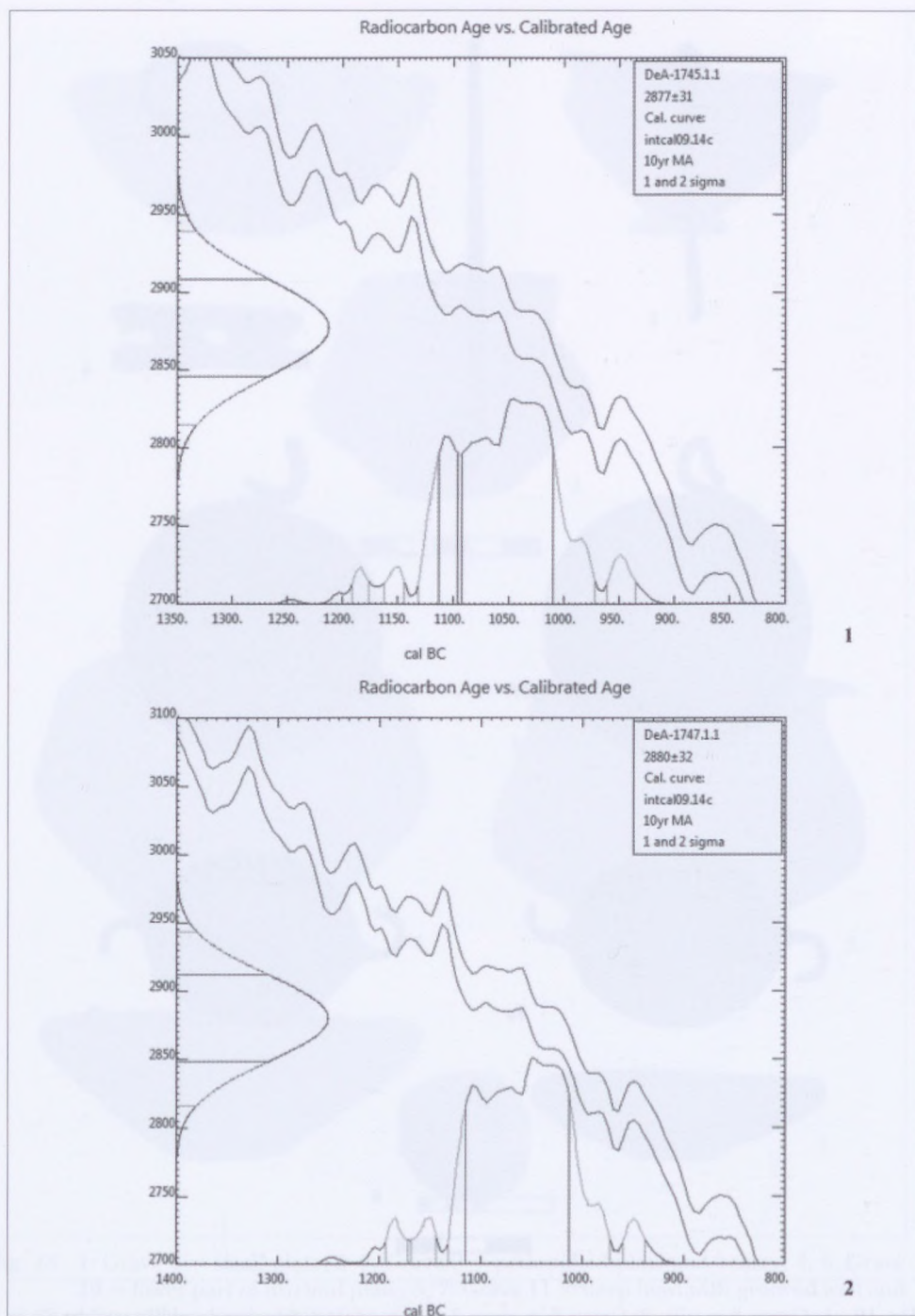

Fig. 20 Radiocarbon data of Graves 3 and 11
 20. kép A 3. és a 11. sír radiokarbon koradatai

Grave nr.	Age	Gender	Object	14C code, nr.	Bz D2	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B(2)3
1. (4879)	20 – x	Indiff.						—	
2. (4894)	10 – x	Indiff.					---	—	
3. (4904)	20 – 50	man (?)		DeA-1745.1.1.			*----- 2877±31 BP	—	
4. (4907)	20 – 30	Indiff.			---				
5. (4909)	0 – 3	Indiff.			?	-----	?	-----	?
6. (4910)	20 – 30	female			---	---	---		
7. (4911)	5 – 7	Indiff.				---	---	---	
8. (4912)	5 – 10	Indiff.			?	-----	?	-----	?
9. (4921)	—	—				---	---		
10. (7794)	20 – 30	female				---	---	---	
11. (7942)	20 – x	Indiff. / female (?)		DeA-1747.1.1.			*----- 2880±32 BP		
12. (7854)	6 – 7	Indiff.			---				

Fig. 21 Chronology of the cemetery (Completed by M. Mátyus based on the plan of the author of this report)

21. kép A temető kronológiája (A szerző tervei alapján készítette: Mátyus M.)

Inv.No.	1.34305. 4904.8.	1.34305. 7942.3.	1.34305. 7942.4.	1.34305. 7942.5.	1.34305. 7942.6.	1.34305. 7942.7.
	pin	pin	knife	spirál	spirál	fibula-shield
measurement place						
Mg			-	-	-	-
Al			-	-	-	-
Si			4.38	0.67	2.69	1.45
P			-	-	-	-
S			0.2673	0.5773	-	0.4456
Ti	-	-	-	-	-	-
V	-	-	-	-	-	-
Cr	-	-	-	-	-	-
Mn	-	-	-	-	-	-
Fe	0.84	0.29	0.2807	0.1866	0.2990	0.1764
Co	-	-	-	-	0.0631	0.0425
Ni	0.79	0.31	0.2220	0.1667	0.1212	0.1610
Cu	85.45	91.03	86.89	88.70	90.07	88.86
Zn	-	-	-	-	-	-
Zr	-	-	-	-	-	-
Nb	-	-	-	-	-	-
Mo	-	-	-	-	-	0.0132
Ag	-	-	-	-	-	-
Sn	11.02	8.37	7.31	9.52	6.64	8.59
Sb	1.35	-	-	-	-	-
Hf	-	-	-	-	-	-
Ta	-	-	-	-	-	-
W	-	-	-	-	-	-
Re	-	-	-	-	-	-
Pb	0.55	-	0.65	0.1769	0.1143	0.2621
Bi	-	-	-	-	-	-
LE	-	-				
Au	-	-	-	-	-	-
Ir	-	-	-	-	-	-
Pd	-	-	-	-	-	-
Rh	-	-	-	-	-	-

Fig. 22 XRF analysis data of the bronze artefacts found in Grave 3 and 11 (Testing by Sz. Döbröntey-David)

22. kép A 3. és a 11. sír bronztárgyainak XRF elemzési adatai (Döbröntey-David Sz. mérései)

ID no. of grave	Anthropological term	Cereals	Food remains
1. (4879) from pit from urn	Indiff. 20 – x	– common or bread wheat	–
2. (4894) from pit from urn	Indiff. 10 – x	x common or bread wheat, barley, millet	– x
3. (4904) from pit from urn	man (?) 20 – 50	– x + common or bread wheat	–
4. (4907) from pit from urn	Indiff. 20 – 30	x x	–
5. (4909) from pit from urn	Indiff. 0 – 3	x –	–
6. (4910) from pit from urn	female 20 – 30	– x	x –
7. (4911) from pit from urn	Indiff. 5 – 7	x x	–
8. (4912) from pit from urn	Indiff. 5 – 10	x + wheat (?) x	–
9. (4921) from pit from urn	–	x x	–
10. (7794) from pit from urn	female 20 – 30	– x	–
11. (7942) from pit from urn	Indiff. / female (?) 20 – x	– x	–
12. (7854) from cup/bowl	Indiff. 6 – 7	x	(?)

Fig. 23 Food and cereals remains in the cemetery (Designation by Á. Kenéz)

23. kép Étel- és gabonamaradványok a temetőben (Kenéz Á. meghatározása)

URNAMEZŐS KORI TEMETŐ GYŐR–MÉNFOCSANAK HATÁRÁBAN

2009–2011-ben vezettem Ménfőcsanak–Széles földek lelőhelyen a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, majd a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ intézményi keretei között egy kb. 150 hektáros lelőhely-komplexum 27 hektáros részén (1. kép) a megelőző régészeti feltárást. A több korszakos (újkőkortól az Árpád-korig) lelőhelyen egy urnamezős kori település, temető és bronzkincs (2. kép) is előkerült. Jelen tanulmányomban a temető teljes feldolgozását adom közre.

Munkám a kutatástörténet egy eddigi fehér foltját tölti ki, hiszen a Kisalföldről a mai napig egyetlen ilyen korú temető teljes közlése sem jelent meg.

A temető mindössze 12 síros, amelyek három sírcsoportban (9 + 2 + 1), a mai Rábától és a Holt-Marcaltól keletre, a Pándzsa-patak két teraszán található (3. kép). A hamvasztásos sírok embertani (Tóth Gábor), archeozoológiai (Nagy Gábor) és archeobotanikai (Kenéz Árpád) feldolgozása (23. kép) is megtörtént. A 3. és 11. sírból radiokarbon (Deb-AMS) adat (20. kép) és bronztárgyaiknak XRF elemzése (22. kép) is rendelkezésünkre áll.

A temető legkorábbi sírja a 12. számú (17. kép), amely a Bz D (késő Halomsíros, az Urnamezős kultúra formatív fázisa) periódusból (14/13. század) származik.

Az emberi hamvakat minden esetben – kivétel a 9. sír, amelynek egyetlen edénye sem tartalmazott kalcinátumot – egy urnaként használatos edénybe helyezték. A három biztos (6., 10., 11. sír) és a három feltételezhető (3., 5., 7. sír) edénnyel történő urnafedés alapján – a korábbi szántások pusztítása ellenére – feltételezhető, hogy ez a megoldás általános volt a temetőben. Az urnák szájának befedésére két edénytípust alkalmazhattak: a gömbszelet alakú tálkát (3., 6. sír) és a behúzott peremű (síkozott- és turbántekercses) tálat (10., 11. sír).

Csupán egy, a kalcinátumokat tartalmazó, urnaként alkalmazott edényt négy esetben (2., 4., 8., 12. sír) figyeltünk meg. Ezek közül három (2., 4., 8. sír) erős bolygatottsága miatt statisztikai elemzésre alkalmatlan, hiszen nem tudjuk, hogy voltak-e még más edények is e temetkezésekben. Az urna + 1 edény (összesen 2 edény) kombinációja 3 esetben (5., 10., 11. sír) fordult elő. Az urna + 2 edény (összesen 3 edény) 3 esetben (1., 6., 7. sír) került dokumentálásra. Mindössze egy-egy esetben fordult elő az urna + 4 edény (összesen 5 edény: 3. sír) és az urna + 8 edény (összesen 9 edény: 9. sír) alkalmazott eljárás. Összegezve: 2–4 edényt 7 sír tartalmaz.

Az I. sírcsoportban a 9. sír eltemetettjének a közösség átlagától eltérő, kiemelkedő szerepét 9 edényből (12–13. kép, 18. kép 2–3) álló melléklete sugallja, amelyek között két különleges (talpas tál, Etagengefäß / double-bodied vessels) volt. A sírban azonban – érdekes módon – még egy bronzolvadékot sem találtunk. 11. sírunk feltételezhetően hölgy eltemetettje szintén megkülönböztetett státussal rendelkezhetett, hiszen több darabban három bronztárgyat helyeztek mellé. Ezek között pedig különleges, a talán a közösségben a javak elosztásában betöltött szerepére utaló kés (16. kép 3, 19. kép 4).

Meglepően magas – 12-ből 6 esetben (3., 4., 5., 6., 8., 11. sír) – a bronz előfordulása a temetkezésekben. Igaz, három esetben ezek csak bronzolvadékot (4., 5., 8. sír) jelentenek. Számunkra mindenképpen a tút (3. férfi?) és a fibulák (?) + kés kombinációját tartalmazó (11. női?) sírok az érdekesebbek. A gyermekek (5., 7., 8., 12. sír) – közösségben / családjukban / lehetséges jövőjük szerint – megbecsült helyzetére utal, hogy temetkezéseik két esetben (5., 8. sír) bronzot is tartalmaztak.

Megégett állatcsont melléklet három sírban (I/2. – kispatás, I/6. – szarvasmarha, juh/kecske, II/10. – házi sertés), azaz két sírcsoportban volt. Két esetben (I/2., II/10.

sír) az emberi hamvakkal együtt kerültek a temetkezésbe és mindig az urnába. Tehát nagy valószínűséggel az állatrészeket / állatokat (?) a hajdani máglyára helyezték. Az I/6. sírban nem az emberi kalcinátumok között, hanem egy másik tálnban találtuk meg az állatcsontokat, azaz ételmellékletnek tekinthető húsos csontokról beszélhetünk. Egy esetben (I/2. sír) 10 – x éves egyén, a másik két (I/6, II/10. sír) alkalommal feltételezhetően nő mellékletét képezték. A kiválasztott állatok fajtájában nincs egyértelmű szisztematikusság, csupán a két női halott mellé kerültek adultus korú egyedek.

A temetőben, a korabeli európai temetőkhöz képest – tudomásom szerint – egyedülálló módon *komplex makro-archeobotanikai feldolgozás* történt. A sírok földjéből és az urnaként használatos edényekből (23. kép) is sikerült növényi maradványokat meghatározni. Az étel- és növényi maradványok ilyen kombinációja és eloszlása bizonyosan nem véletlen, a temetési rítus fontos eleme és része lehetett a növények és ételek mellékelése. Ez a rítuselem általános, nemtől és életkortól független, kötelező aktusnak tűnik. *Addig azonban, míg több hasonló korú temető ilyen célú vizsgálata nem történt meg, csak a sötétben tapogatódzhatszunk és nincs értelme még hipotetikus magyarázatokba se bonyolódni.*

A tizenkét sírből kettőt (5., 8.) az urnamezős időszakon belül nem tudok pontosan keltezni. A többi temetkezés a *tipológia segítségével viszonylag jól datálható, a Bz D legvége és a Ha B(2)3 időintervallumra*. Azaz a kisméretű temető sírjainak időbeni szóródása lefedi a – vége kivételével – a teljes urnamezős időszakot. Közülük kettő (3., 11.) esetében rendelkezünk AMS kormeghatározással (20. kép), amelyeket a tipológiai keltezéssel egyeztetve talán a Ha A2 első felére/közepére datálók. A legkorábban – és talán nagyjából egy időben – temették el a 4., és a 12. sír elhunytjait. A második időrendi horizontban a 3., a 6., a 9. és 11. sír, a harmadik fázisban pedig talán az 1., 2., 7., és 10. sír halottait (21. kép).

Megállapítható, hogy a temető kerámia spektruma kevert, többirányú hatásokról tanúskodik. Még kitapinthatók a Čaka kultúra Bakony-vidéki késő halomsíros – legkorábbi urnamezős (9. sír miniatűr talpas és a 12. sír edénye) és a Baierdorf kultúra hagyományai (ferde kannelúra), ugyanakkor a lausitzi hatás is megfigyelhető.

Kisméretű temetőnk a helyi társadalom szerkezetét illetően nagyon kevés és bizonytalan következtetést enged meg. Az eltemetettek közül vitathatatlanul kiemelkedik a 11. sírjának elhunytja. A Ha A2–B1 időszak „egalitárius és demokratikus” közösségeinek kristályosodási folyamatát azonban vélhetőleg tükrözi. Ugyanakkor semmi nyoma nincs a temetőben a társadalom fegyveres rétegének.

A 12. sír van a legközelebb a korai urnamezős kori II. számú, két darab ún. kígyó alakú tűt (Wellen-/Schlangennadel) is tartalmazó bronzdepóhoz. A sír és a depó egymástól (2. kép) mért távolsága: 40,58 m. A sír nagyjából egyidős a depóval, ezért a depó talán a település és a temető nyitó / alapító áldozataként értelmezhető. A település depóhoz legközelebbi jelenségeit 111,19 és 119,77 m-re DNy, Ny-ra találtuk meg (2. kép). A depó tehát mind az élők, mind az elhunytak világától elszigetelten, ugyanakkor a településről jól látható távolságban és helyen került elrejtésre.

A temető kapcsolódik a kis jelenségszámmal (50–60 db építmény és gödör: 2. kép) rendelkező településhez. Ugyanakkor azt feltételezem, hogy az alapító III. és az azt követő II. sírcsoport mögött álló közösségek (család?) tagjai kirajzottak / elhagyták / elvándoroltak a tanya / majorságszerű településről. Az sem elképzelhetetlen, hogy a I. sírcsoportba temetkezők (család? közösség?) bizonyultak a leghosszabb életűnek, de úgy, hogy ők is több alkalommal – netán gazdálkodásuk miatt? – tértek vissza. Csak így tudom értelmezni azt a tényt, hogy a kis sír- és

települési jelenségszám ellenére a tárgyi emléanyag a teljes urnamezős időszakot lefedi (21. kép). Feltételezhetők természetesen hézagok, amelyeket, s természetesen azok hosszát azonban, a még nem eléggé pontos regionális tárgytípuskronológia miatt nem tudom meghatározni.

A feltárással párhuzamosan folytatott fémkeresős tevékenységnek köszönhetően begyűjtött tárgyak is azt igazolják, hogy a halomsíros – korai urnamezős kor átmenetének kezdetétől (Bz C2–D1, pl. deinsdorfi típusú tű) az urnamezős kor végéig (Ha B(2)3, pl. tokos-füles balta, Baumgarten típusú kés) – jelenlegi „keltezési” lehetőségeink korlátai alapján – folyamatosnak tekinthető itt az élet.

THE AES CORINTHIUM VESSELS FROM EGYED, HUNGARY

Alessandra GIUMLIA-MAIR – Zsolt MRÁV

INTRODUCTION

Latin texts often mention *Corinthium aes* – Corinthian bronze – as an exceptionally precious ancient material which was employed for prestigious ritual- and luxury objects and was eagerly sought and collected by rich people.¹

Pliny describes three kinds of Corinthian bronze: “one of light colour coming very near to silver in brightness, in which that assembly predominated; the second one, in which there was the yellow nature of gold, the third one, in which there was an equal proportion of all” (Plinius, *Nat.Hist.*, 34; 6²).

He also states that “Corinthian bronze is valued more than silver and almost more than gold” (Plinius, *Nat.Hist.*, 34, 1).

From other references (see below) we learn that there was some sort of patination process, that there were imitations, and that only people with expertise could distinguish the real material from the fakes.

The passages by Pliny – that represent the best known and perhaps most detailed information we possess in Latin on Corinthian bronze – were previously misunderstood. In fact for a long time it was generally hypothesised that this particular metal was a kind of bronze that could have a light colour or a golden colour or that was a mixture of the two (actually quite a difficult thing to explain...).

After the publication of the first study on this material³ and after several later researches on this topic⁴, it is now generally accepted that the precious *Corinthium aes*, mentioned in the ancient texts, was an artificially patinated black copper alloy, containing small amounts of gold, silver and often arsenic and iron, and was inlaid with precious metals of contrasting colours. The addition of gold by itself, or gold with silver, or of gold, silver and small amounts of other elements changed the colour nuance of the patina.⁵ In Roman times alloys containing gold are mainly inlaid with gold. Those containing silver are inlaid with silver and the ones containing both precious metals are inlaid with both gold and silver. This is most probably what Pliny meant.⁶ To acquire the dark colour, which can have different nuances – from deep black to purple black or blue black, depending on the composition of the alloy, its trace elements, and the surface treatment – the metal objects had to be patinated in an aqueous solution⁷.

¹ GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993; GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1995.

² Translations employed: RACKHAM 1984; KÖNIG –BAYER 1989; CORSO –MUGELLES –ROSATI 1988.

³ GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993; CRADDOCK–GIUMLIA-MAIR 1993.

⁴ See for example GIUMLIA-MAIR 1995; GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1995; DEMAKOPOULOU et al.1995; GIUMLIA-MAIR 1996a; b; 1997; 2000; 2002; GIUMLIA-MAIR–QUIRKE 1997; GIUMLIA-MAIR–RIEDERER 1998; GIUMLIA-MAIR–LEHR 1998; 2003; GIUMLIA-MAIR et al. 2003; GIUMLIA-MAIR et al. 2009.

⁵ See GIUMLIA-MAIR –LEHR 1998; 2003.

⁶ Cf. GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993, 8–11.

⁷ For more detailed explanations and the interpretation of Pliny's text see GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993; GIUMLIA-MAIR–LEHR 1998; GIUMLIA-MAIR–LEHR 2003; GIUMLIA-MAIR 2002.

The earliest examples of this material, identified so far, are the magnificent crocodile statuette in the Ägyptische Sammlung in Munich and the Amenemhat II portrait statuette in the Collection Ortiz in Geneva (Fig. 1).⁸

As the study of the hieroglyphic texts has shown, this material was called in Egypt *hmtj km* (pronunciation *hemty kem*), i.e. black copper.⁹ In the Mycenaean world its name was *kuwano*, the same name that was given to lapis lazuli, just as *elektron* in Greek (or *electrum* in Latin) was the name for both amber and the gold-silver alloy.¹⁰

Ancient texts often mention vessels made of this special material, however up to now, none have been found. Therefore the examples from Egyed, discussed in this paper, are the first instances, identified up to now, of vessels made of Corinthian bronze.

REFERENCES IN THE CLASSICAL LITERATURE

This precious material is often mentioned in ancient texts and a large number of the most relevant references have been discussed elsewhere.¹¹ Here only a selection of the most important passages will be given for a better understanding of the problems regarding the production technique of these special alloys.

Corinthian bronze was a well known material; it was highly valued and very distinctive, therefore no ancient author felt the need of describing it in detail. All information we have on its appearance is oblique. Much more is said on the fact that the alloy contained gold and silver and that some kind of treatment was necessary for the preparation of the final product. This was most probably considered more interesting and informative than describing the well known appearance of the objects.

None of the references goes into much detail, but several authors, for example Petronius (*Satyricon* 50), Florus (1, 32, (2, 16)), Quintilian (*Institutio Oratoria* 8, 2, 8), Suetonius (*Aug.*, 70, 2) and Flavius Iosephus (*Bellum Iudaicum*, 5, 201–202) agree on the fact that the alloy was precious, and – as Pliny puts it – that the artistry, the skill of the artisans who produced it, was considered even more precious than the material. This seems to imply that the artisans who produced Corinthian bronze were widely known or even famous.

Plutarch (*Moralia* 395b–396c) by referring to the same material, discusses the strange alloy, containing gold and silver, and adds that a special treatment, a “seasoning”, i.e. a (wet?) treatment, was necessary for the production of this highly prized alloy.

Pausanias (2, 3, 3) gives important hints about the chemical treatment and states “Corinthian bronze was dipped, when red hot, into the water of the spring Peirene (in Corinth)” (Fig. 2). The Greek verb used is *baptesthai*, which can mean “to dip”, but it is also employed with the sense of “colouring or dyeing”. The Alexandrian alchemists in particular use this verb in their descriptions of recipes for colouring metals by dipping them into solutions or acids.¹² Interestingly what Pausanias says in this passage, was confirmed: during the excavations in the ancient quarters of Corinth, where the metalworkers had their workshops, a large basin into which the water of the spring Peirene was channelled, was discovered by the archaeologists.¹³

⁸ GIUMLIA-MAIR 1996a.

⁹ GIUMLIA-MAIR–QUIRKE 1997.

¹⁰ GIUMLIA-MAIR 1997; GIUMLIA-MAIR 2012.

¹¹ GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993; GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1995.

¹² BERTHELOT 1888; BERTHELOT 1893; GIUMLIA-MAIR 2000; GIUMLIA-MAIR 2002.

¹³ STILLWELL et al. 1941.

In the *Epistulae* (3, 6, 3) Pliny the Younger comments on the real colour and the *aerugo* (a Latin word meaning verdigris, corrosion or patina) of the statuette of Corinthian bronze he had bought, while Seneca makes fun of the collectors of Corinthian bronzes who “spend most of the day arranging rusty (i.e. patinated) pieces of sheet metal” (*De brevitae vitae* 12, 2). Both authors therefore refer to the artificial patination of the precious works of art.

Several Latin and Greek texts mention the legendary origin of the material, claimed to have been produced by chance in the fire during the destruction of Corinth by Mummius in 146 BCE. However, as mentioned above, this material is much older: it can be found in Egypt and Mycenaean Greece and there are also earlier classical references to Corinthian bronze.

For example, Athenaios mentions Corinthian bronzes in Sinope in 340 BCE, in Alexandria between 278 and 270 BCE and in Macedonia in the third century BCE (*Deipn.*, 236 b; 199 e; 128 d). Cicero (*Verr.*, 2,4, 97) also reports that Scipio Africanus Maior (236-184 BCE) offered helmets and armours made of this material at the temple of the Great Mother in Engyum.

After mentioning two different versions on the origin of the alloy, Plutarch (*V* 395) concludes “But both this and that story are myths...”.

The most important reference to the production of Corinthian bronze is the Syriac manuscript¹⁴, now in the University Library at Cambridge, which reports the texts of the Alexandrian alchemists, of much older tradition¹⁵, and gives a number of different recipes for Corinthian bronze to be used for different kinds of working techniques (sheet metal, castings, statuettes), applied to the production of black patinated alloys. The language is the Syriac of the 10th or 11th century CE, but the writing and the paper are dated to the 15th century CE and the text is a commented translation of the important and famous work of the Alexandrian alchemist Zosimos from Panopolis who lived perhaps around the 3rd century CE.

VESSELS OF CORINTHIAN BRONZE IN THE CLASSICAL LITERATURE

Several small Roman objects, such as statuettes, inkwells, decorative parts of caskets or of furniture and even medical instruments have been identified by analyses as “real” Corinthian ware, but many texts describe or mention vessels that are made of this material.

Asklepiades of Mirlea, quoted by Athenaios in his *Deipnosophistai* (488 c, d), reports the description given by the bronzeworker Apelles who explained how rivets were fixed on Corinthian ware: the wall of the vessels was not perforated, but a keying was cut with a chisel on the surface around a small protruding point and the “rivets” were applied on top (apparently as a gold sheet or perhaps gold foil) and inserted into the keying, so that the dots made of a different material were inlaid in the surface of the metal and looked like real rivets.

Athenaios also describes elsewhere (*Deipn.* 199 e) vessels made of Corinthian bronze with apparently inlaid figural decorations on their body and neck.

The *nouveau riche* freedman Trimalchio in Petronius’ *Satyricon* (50), after quoting the apocryphal version of the origin of Corinthian bronze and mistaking Hannibal for Mummius and Troja for Corinth, continues by saying that, out of the copper, gold and silver mixture of molten metals recovered at Corinth, *catilla et paropsides et statuncula* (i.e. small bowls, side dishes and statuettes) were produced. But Trimalchio (rightly) prefers to drink from glass vessels that do not smell like those made of copper-based metals.

¹⁴ GIUMLIA-MAIR 2002.

¹⁵ BERTHELOT 1888.

Pliny (*Nat.Hist.*, 34, 7) explains that there is a misunderstanding and no candelabra made of Corinthian bronze exist, but he states – slightly exaggerating because he also mentions such statuettes elsewhere – “*sunt ergo vasa tantum Corinthia*” (...therefore only vessels are made of Corinthian bronze).

The ewer and bowl found in Egyed are now the first scientifically identified instances of vessels made of Corinthian bronze. Their history and significance will be discussed in detail in the next pages.

HISTORY OF THE FINDS

The vessels of the so called Egyed treasure are of great importance and belong to the collection of the Hungarian National Museum since almost 180 years, but up to now no comprehensive study on this valuable ensemble exists. The two vessels, with their richly inlaid, black patinated surface can be considered unique masterpieces of ancient metallurgy, and are unparalleled amongst the late Hellenistic and Roman copper alloy vessels, but they are still hardly known (*Fig. 3*).

The vessels and their decorations were described and discussed by several researchers¹⁶, so there is no need to describe them here. We prefer to focus briefly on the questions and problems concerning their findspot, date and place of manufacture.

The findspot and circumstances of finding: The treasure was found accidentally by peasants in the vicinities of the village of Egyed (*quondam* Sopron County, today Győr-Moson-Sopron County, Hungary), on the land property of Count Vince Festetics in October 1831 (*Fig. 4*).¹⁷ At first only the middle part of the ewer came to light. The count carried out a small scale excavation at the spot, and recovered the other parts of the ewer, the *trulleum*, as well as some other finds (coins, lamps etc.).¹⁸ Among them there was also a fragmentary handle of a bronze ewer.¹⁹ The first researchers suggested that this handle might have originally belonged to the ewer as a secondarily attached handle.²⁰ We have managed to re-identify this previously lost handle among the artifacts of the Roman collection of the Hungarian National Museum, inventarised without exact provenance (actual inv. no. HNM RR 54.18.47) (*Fig. 5*). This discovery allows us to state that ewer and handle do not fit together and cannot possibly ever have been assembled, so that there is no reason to support this hypothesis.²¹

The exact findspot of the Egyed treasure is at the moment not identified, perhaps there is, however, still some hope of localization. The Egyed estate belonged to the Tolnai line of the Hungarian noble family of the counts Festetics since 1742. Their castle in Egyed is clearly recognisable on the second military survey dated between 1819 and 1869. In 1826, when Ignác Festetics died, the estate was divided among his three sons, Sándor, Lajos and Vince.²² Vince was quite prodigal, run into debt and very soon became insolvent.²³ His land property was bought by his

¹⁶ JANKOVICH 1833; ARNETH 1862; HENSZLMANN 1876; PULSZKY 1897; HEKLER 1909; VON BISSING 1909; THOMAS 1956, 198–199; WESSETZKY 1959; WESSETZKY 1989; HUBAI 2002, 119–122; HUBAI 2005; BOMMAS 2005.

¹⁷ JANKOVICH 1833.

¹⁸ JANKOVICH 1833, 360; ARNETH 1862, 340.

¹⁹ JANKOVICH 1833, Fig. III/c; HEKLER 1909, 36 Taf. 3.

²⁰ JANKOVICH 1833.

²¹ Cf. HEKLER 1909, 36.

²² HERCZEG 2012.

²³ DRINÓCZY ms.

son-in-law – Count László Batthyány – who also took Vince's debt upon himself.²⁴ Vince Festetics possessed the estate for a short period of time only, so the key for the identification of the findspot is the new owner, László Batthyány, who was the proprietor of Vince's part of heritage until his death.

The fate of the vessels: Because of his poor financial situation, due to his frivolous way of life, Vince Festetics wanted to know if that the vessels were made of gold or not, so right after they were found, he handed them over to a goldsmith in Pápa in order to answer this question. Péter Hubai made an attempt to identify this goldsmith with the help of J. Kapossy's monograph on gold- and silversmiths who worked in the Hungarian kingdom in the 18th and 19th century.²⁵ According to the 1828 assessment of taxes, at that time two goldsmiths – Károly Jenko and Antal Kopf – worked in Pápa, so Hubai stated that one of them had to be the person commissioned by Festetics.²⁶ Hubai did not notice, however, that a name is engraved on the outer surface of the *trulleum*: the name is that of the goldsmith Károly Jenko, the culprit who played a crucial role in the sad story of the Egyed vessels (Fig. 6). This goldsmith plunged the vessels into different types of acids (among them *aqua regia*) that partly destroyed the inlays.²⁷ The body of the ewer also suffered serious damages. Apparently after this destructive action, and because the pieces had lost some of their value, Vince Festetics (Fig. 7) sold both vessels (or at least the *trulleum*) to the goldsmith Károly Jenko. He underlined his ownership by engraving his name. Later the local physician in Pápa, Dr. Zsoldos, bought the *trulleum* (vessel B) from the goldsmith right before his death, and, by the mediation of the council of Veszprém County, the vessel was then given as a gift to the Hungarian National Museum (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, inv. no. RR 10/1951.104).

The ewer was not in the Festetics collection, but it belonged to Miklós Jankovich, who, in 1833, published a paper on the vessel for the first time, illustrated with prints of Moses Mitkovits. It is not clear how it happened that this vessel became his property. Finally – together with the entire Jankovich collection – the ewer went to the Hungarian National Museum as well (inv. no. RR 10/1951.105). Before the 1870s the still dented body of the ewer was restored by András Vandrák.²⁸

The context: The exact archaeological context of the finds is not known, but the entire set and the intact vessels suggested that this was a hoard. The date of deposition remains obscure. Jankovich mentioned that the excavation of the count yielded not only the vessels, but also other finds and even walls of a not identified building.²⁹ This means that the vessels were hidden in a settlement of unknown type (villa? vicus?). This place is very close to the Savaria – Arrabona main road, which crosses the river Rába just east of Egyed. Most scholars, who have written on the Egyed vessels, agree that they must have originally belonged to the inventory of a nearby sanctuary, built for the cult of Alexandrian deities. Most of them looked for a connection between the pieces and the Iseum in Savaria (Szombathely, Hungary).³⁰ In 2002 the Iseum of Scarbantia (Sopron, Győr-Moson-Sopron County, Hungary) was also discovered, and it became clear that the vessels could have also been used in this sanctuary.³¹ Moreover a further Roman urban centre is also very near, only ca. 10 km from Egyed. The centre is *Mursella*, a 1st century military

²⁴ VIRÁG 2007.

²⁵ KAPOSSY 1934, 10.

²⁶ HUBAI 2005, 78 Anm. 30.

²⁷ JANKOVICH 1833, 355–356.

²⁸ PULSZKY 1897, 227.

²⁹ JANKOVICH 1833, 360; ARNETH 1862, 340.

³⁰ FIST WESSETZKY 1959, 275.

³¹ GABRIELI 2010.

base and later Hadrianic *municipium* (today Árpás-Dombföld, Győr-Moson-Sopron County, Hungary).

The bronze vessels, found by Győző Vörös in Taposiris Magna, Egypt, in 2001, can give us an indirect confirmation of the hypothesis regarding the use of the vessels in a sanctuary of Alexandrian deities. Vessels of similar type were found inside the *temenos* of the famous sanctuary of Isis Taposiris, in the northwestern corner of the middle cell at the south wall, beneath the Roman pavement stones.³² This hoard consists of a scale and a weight, a tripod incense-burner or embers-holder, a bronze lamp and finally an atypical hand washing set. This discovery clearly shows, that a hand washing set would have normally belonged to the ritual inventory of a Roman-period Isiac sanctuary. At the moment, however, it is impossible to know, if the Egyed vessels were a set from a sacral context or if they came from a nearby settlement or villa.

Function: In the archaeological literature some scholars claim that the ewer was used to hold Nile water (i.e. the manifestation of Osiris) during rituals enacted in a sanctuary.³³ On basis of the representations on its decoration and the complex pattern of symbolism, the ewer was associated with the rituals of the Egyptian New Year festivals.³⁴ H. U. Nuber was the first to draw attention to the way in which the Egyed vessels were used. He pointed out that these pieces – together with towels – formed a set for a ritual washing of the hands.³⁵ The water was poured over the hands with the ewer, and was collected in the bowl with cylindrical handle. He also supposed that the Egyed set was put together from pieces belonging to two different, but similarly decorated, sets. This view is supported by the analysis of the vessels. The ewer with a narrow neck and a projecting mouth (vessel A) is classified as an *urceus* of a so called ‘G’ or Canterbury type set, while the handled bowl (vessel B) represents a mixed type.³⁶

Recently Péter Hubai challenged the connection of the two vessels and also doubted that the three parts of the ewer originally belonged together³⁷, but his view is confuted by the similar composition and by the production technique of the pieces. Miklós Jankovich did not mention the finding circumstances of the *trulleum* in his 1833 paper, but this piece, like the ewer, also bears traces of the destructive procedure with acid carried out on the vessels. If both vessels were damaged by the goldsmith from Pápa, they must have come to light together, at the same time and in the same circumstances. We can also exclude Hubai’s interpretation concerning the body of the Egyed ewer which he identified as an *aryballos*.

Parallels: The Egyed ewer and handled bowl are still without any exact parallels. Only two vessels can be connected to the ewer as more or less close analogies. One parallel is a now lost fragment of a copper alloy vessel from Weklicze (Germ. Wöklitz in Poland) which came to light during agricultural activities in a Roman period Germanic cemetery in 1925.³⁸ From what can be judged from the photo published by J. Šliva, the proportions and shape of the neck of the Weklice fragment is the only close parallel (Fig. 8).³⁹ Its neck is decorated, not with an inlaid ivy or wine scroll, but with a palmette-like, slightly chiselled ornamentation which can hardly be interpreted as an Egyptian or Egyptianizing motif.⁴⁰

³² VÖRÖS 2004, 94–125.

³³ FIRST DOBROVITS 1934, 11 fn. 77.

³⁴ WESSETZKY 1959, 272–274; WESSETZKY 1961, 42–45; WESSETZKY 1989, 30–34.

³⁵ NUBER 1972.

³⁶ Its bowl is characteristic for the type ‘E’ or Millingen, while the handle belongs to the ‘D’ or Hagenow type *trullea*.

³⁷ HUBAI 2005.

³⁸ ŠLIVA 1989; ŠLIVA 2010.

³⁹ ZAHN 1929, 86; RADNÓTI 1960, 116; BALTY 1965, 46.

⁴⁰ GRIMM 1969, 57 Anm. 3.

The second parallel is a richly decorated ewer from the former Gréau collection, but the proportions and shape of the body are quite different (*Fig. 9*).⁴¹ The high stemmed foot has a bulge in the middle and seems to be overdimensioned. While the body of the Egyed ewer is ovoidal, this piece has a much slimmer body. Nevertheless interesting observations can be achieved by comparing the two pieces. As with the ewer from Egyed the entire surface of the vessel from the former Gréau collection is richly decorated. On both vessels the projecting rim of the mouth is decorated by an *ovolo* motif. A band on the shoulder and the foot are also decorated with silver inlays. A horizontally developed ivy scroll, emphasised by silver inlays, runs around its neck. A similar decoration can be seen on a neck in the collection of the Musée des Antiquités Nationales in Saint-Germain-en-Laye.⁴² Above the joining of the neck and shoulder there is a band decorated with a *cymatium*. The silver inlaid decoration in relief on the neck of ewers of Canterbury type is exceptional but not unique. The same kind of decoration can be seen on some ewers manufactured in Italy in the 1st and 2nd century CE.⁴³

The articulated and richly decorated foot with a bulging element is also exceptional, because generally the foots of Canterbury type ewers are flat, without any decoration. So we may suppose that the shape and decoration of the ewer from the Gréau collection were influenced by those of a vessel strongly resembling the ewer from Egyed.

According to H. U. Nuber the closest known parallel for the *trulleum*, considering its shape and rim decoration, is the vessel of Millingen type from En-gedi, which also had an inlaid medaillon in the centre of the bowl.⁴⁴

Date and place of manufacturing: The Egyed vessels have been widely discussed, but no definite conclusions have yet been drawn regarding their chronology and place of manufacturing. The vessels have been dated to the 3rd century BCE⁴⁵, to the Augustean⁴⁶ or pre-Augustean⁴⁷, and the Hadrianic periods⁴⁸. After A. Radnóti⁴⁹, H. U. Nuber also came to the conclusion that the Egyed vessels were produced at different periods of time and were only later combined into a set.⁵⁰ The similar decoration technique and the Egyptianizing theme of the two vessels could have suggested the combination. The composition of the two pieces suggests, however, that they were perhaps made at different times, but in the same workshop and by artisans who were using the same recipes and patterns.

The younger element of the set could have been the *trulleum*. According to the chronology of the Millingen type sets determined by H. U. Nuber this vessel must have been produced not earlier than in the Claudian period.⁵¹ The profane and Egyptianizing Nilotic scene of the medallion is in accordance with this date. Similar exotic scenes, characteristic for the Roman „Ägyptomanie” were very popular not only in Italy, but also in the provinces.⁵²

⁴¹ FROEHNER 1885, 40 no. 188.

⁴² TASSINARI 1975, 61–62 no. 154.

⁴³ For instance on the ewers from Naix/*Nascium*: REINACH 1894, 323–324 no 410; Bardonis: TASSINARI 1975, 61 no. 153; and from Budakeszi, Hungary.

⁴⁴ NUBER 1972, 49 Abb. 6.

⁴⁵ HEKLER 1909, 38.

⁴⁶ RADNÓTI 1938, 83.

⁴⁷ ZAHN 1929, 52.

⁴⁸ ARNETH 1862, 341; WESSETZKY 1959, 272.

⁴⁹ RADNÓTI 1938.

⁵⁰ NUBER 1972, 42.

⁵¹ NUBER 1972, 42.

⁵² HUMBERT 1989; RAUCH 1999, 51–57.

The chronology of the ewer represents a much more complex problem, as this vessel represents a clear synthesis of Hellenistic and Egyptian decorative art. Based on the oval-shaped body and the different forms of the neck and foot of the Egyed ewer, we can state that it is much earlier than the ewers of type Canterbury, mass-produced in Italy from the middle of the 1st century CE.⁵³ These ewers were inspired by late Hellenistic vessels made in Alexandrian workshops.⁵⁴ The Egyed ewer also belongs to this group (see below). The Condrieu ewer decorated with a Nilotic scene seems to represent a transitional step of this process.⁵⁵ The rigorous and archaized so-called Alexandrian style of the frieze representing Egyptian deities can be considered a chronological proof and this and the other decorative patterns suggest a date in the Augustean period at the latest.

The centre of production of the Egyed vessels is also difficult to establish. Some scholars thought that the set could originate from Alexandria, but several others suggested that the vessels might have been produced in Italy. The symbolism of the frieze and the exact attributes of the Egyptian deities (*Fig. 10*), as well as the 16 crowns on the shoulder, show beyond dispute the milieu in which the ewer was made. In the Alexandrian cultural milieu the Egyptian sacral symbolism was well known, and the city must have been a main centre of ancient metallurgy. It is hardly possible to look for a workshop in another place than in Egypt and in the city of Alexandria, where – according to the sources and finds⁵⁶ – skilled artisans and workshops followed old traditions and manufactured highly valued metal vessels, and among them also luxurious Corinthian bronze wares (see below).⁵⁷

The *trulleum* from Egyed has been interpreted as Campanian production, dated before the middle of the 1st century CE⁵⁸, however there is no reason to exclude Alexandria in Egypt as its place of manufacture, in particular because of the high quality decoration and the Nilotic scene on the medallion, representing a crocodile attacked by a hippopotamus. Most probably the two Egyed vessels were made in the same important centre of metallurgy, albeit at slightly different times and by the hand of different, but similarly skilled artisans.

The Alexandrian vessels (or at least the ewer) came from Egypt to Pannonia, to the Amber Road region, most probably brought by merchants of Italian origin, whether one at a time or together, around the middle or in the second half of the 1st century CE. The background story of the person(s) who brought them to Pannonia could have been similar to that of the *Publii Domatii*, a family living in Scarbantia. This line of the Campanian *Domatii* must have had some kind of commercial relationship with Egypt through Cyprus, in the city of Kitium (today Larnaka) in the 1st century CE. Most probably they traded in Egyptian wares (AE 1990, 1393)⁵⁹. Later they moved to Pannonia and settled in or around Scarbantia in order to supply the Carnuntum legion. It is perhaps not accidental that later, most probably in the 2nd century CE, a descendant of this family, P. Domatius Ingenius became the local priest of the goddess Isis (*sacerdos Isidis*), and built a small sanctuary to Osiris inside the *temenos* of the Iseum in Scarbantia (AE 2011, 970).⁶⁰

⁵³ BALTY 1965; NUBER 1972.

⁵⁴ BALTY 1965; NUBER 1972.

⁵⁵ REINACH 1894, 309–310 no 394.

⁵⁶ SCHREIBER 1894; DREXLER 1909.

⁵⁷ NUBER 1972, 72.

⁵⁸ NUBER 1972.

⁵⁹ ALFÖLDY 1990.

⁶⁰ MRÁV–GABRIELI 2011, 226–228.

METHOD OF ANALYSIS

The vessels from Egyed are unique pieces of great beauty and significance, therefore it has not been possible to take destructive samples with a drill. Drilled samples are necessary for very precise analyses such as Inductively Coupled Plasma Spectrometry (ICP) or atomic absorption spectrometry (AAS).

In this case the only possible solution were non-destructive analyses, and therefore the use of a transportable XRF equipment in the museum. Before the actual XRF analyses the objects were first carefully examined by means of optical devices with different magnifications (x 6, x 8, x 12).

X-ray fluorescence spectrometry is a well known non-destructive method which has been often employed by archaeology.⁶¹ With this method there are several important advantages, besides the self evident one that the objects do not even have to be touched to obtain useful data. XRF can simultaneously detect the presence of over thirty elements, and it is a fast and effective method. The equipment, consisting of an X-rays source, a transformer, a tripod and a computer with a dedicated program for the analysis of ancient metals, is transportable and can be brought anywhere, even to archaeological sites during excavation, for a quick identification of the materials.

Precise measurements can be performed if some precautions are taken.

The X-rays can penetrate the metals only to around 0,1 mm, but ancient materials can be heavily corroded and covered by a thick and rough patina. In this case the upper layer should be removed by a skilled restorer, to guarantee reliable results. The problem is that of obtaining measurement data which are representative of the bulk composition, however in most cases it is possible to find an area showing clean metal or a hidden spot on which a small area can be abraded.

In the case of the vessels from Egyed this was not necessary, because both pieces show many areas which are free both from corrosion and from the layer of dissolved silver and/or copper (due to the treatment with acids) which covers some areas of the finds.

The measurements are carried out by illuminating for a short time with X-rays a small, flat and clean area on the object. They normally take 10-15 minutes, but if required, the time can also be longer. The X-rays are emitted by a miniaturised X-ray tube. The size of the irradiated area (diameter between 1 - 4 mm) can be changed by a collimator. The analysed area must be selected, depending on the size of the object, and on the part that has to be analysed. If the size of the spot to be analysed is small, the time can be prolonged as necessary to obtain more precise data. This feature is extremely useful in particular in the case of thin inlays and allows for the collection of data from small details and even from inlaid wires (if they are not particularly thin), without problems of contamination or interference.

The measurements are performed from a fixed distance from the object and at a fixed angle. The device can rapidly determine the elements present in the object and their relative concentration.

Past experience has shown that a wide range of elements - and in particular metals and alloys - can be simultaneously quantified with a high degree of precision, if proper standards are used.⁶² Several calculations carried out on the basis of previous analyses compared AAS- and XRF results from the same samples, and demonstrated that even at trace element level, over 90% of the XRF results were well within $\pm 20\%$ of the corresponding AAS results.

⁶¹ HALL et al.1973; MCKERREL 1974; HACKENS et al 1977; HELMIG et al. 1989; LUTZ et al. 1996.

⁶² Cfr. for example HAHN-WEINHEIMER et al. 1995; LUTZ et al. 1996.

For the study of the vessels from Egyed all parts were measured on clean areas. In very few cases, when the second result did not match the first or when the data were uncertain, the analyses were performed several times. Outliers were not considered in the calculation, and only matching results, obtained from at least three measurements, were taken into account.

The composition of the inlays on both vessels was determined with a double series of measurements. The results given in the table are the average of the different determinations and therefore they do not always add up to 100%.

The different standards of various composition employed during the measurements have been especially produced by AGM Archeoanalisi for the analysis of ancient metal alloys and in particular for patinated alloys. They represent a very important tool for the analysis and evaluation of the results. Special care was taken in the comparison of the measurements of the different standards to monitor the various possible interference effects, for instance, enhanced results for elements such as iron or low results for zinc in a copper matrix, overestimation of gold and possibly also silver and underestimation of copper in gold alloys, and similar phenomena known from previous studies.

COMPOSITION AND PRODUCTION TECHNIQUES OF THE VESSELS FROM EGYED

The vessels from Egyed were analysed by XRF in the Hungarian National Museum. The pieces are called here vessel A (the jug or ewer) and vessel B (the skillet or *trulleum*). The aim of the analysis was the determination of the composition of the black patinated alloy, to see if the patinated metal contained gold and could be considered "real" Corinthian bronze. Important details to be determined were also the significant trace elements present in the alloy which can influence the colour nuance of the patina and its iridescence. A further aim was the identification of the metals or alloys employed for the inlays of different colour depicting various figures and motives on both vessels.

Vessel B

The body of the finely decorated and artificially black patinated skillet is a copper based alloy without any tin or lead, and it contains only low percentages of other elements. Significantly there is a gold content of around 2% which indicates that this is a "real" Corinthian bronze vessel and not an imitation of this material. Some silver is also present: the amount in the body of the vessel is around 0,5%, while the handle has a slightly different composition with a higher silver content of around 1,3% and a slightly lower gold content (1,7% Au). As it was the case with several other black patinated objects analysed in the past, also in this alloy there was a low amount of arsenic of around 0,5%.

The effect of the addition of arsenic to patinated alloys has been discussed elsewhere.⁶³ In the Early Bronze Age this had the function of hardening the metal⁶⁴, but in the case of Corinthian ware it was used to produce a bluish iridescent patina.

In the copper of the body and of the handle some iron was also identified. The analysis on the body of the vessel was performed twice (on different spots and with longer measurement time), because traces of iron could possibly come from the environment or be due to an interference effect. However, in this case the second analysis confirmed the presence of iron in the alloy. Small amounts of this metal

⁶³ GIUMLIA-MAIR-LEHR 1998; GIUMLIA-MAIR-LEHR 2003.

⁶⁴ BUDD-OTTAWAY 1991.

increase the iridescent effect on the artificial patina, however it has to be noted that a little more than just a trace of iron in the alloy would have deleterious effects on the patina and cause ugly casting faults.

The original colour of the alloy, i.e. the colour of the metal before the patination treatment is clearly visible under the base, on the edge of the base ring, where the patina is slightly scratched and the typical red colour of the alloy of Corinthian bronze is now exposed (Fig. 11).

The patina will re-grow by itself with time, even if the vessel is not exposed to damp air, and locked safely in a museum case.

One of the most distinctive properties of Corinthian bronze is that the damaged patina regenerates by itself on the surface, if the alloy was carefully prepared, and if the first superficial treatment was carried out as required for the development of a compact and resistant patina. The experiments performed on expressly produced samples of this material have demonstrated that handling them with bare hands enhances the beauty and promotes a fast re-growth of the patina.

Obviously this does not happen, if the surface of the object is covered with one of the synthetic resins employed in conservation.

The skillet was produced by casting the body and the handle as separate parts. To do this, a wax model was first shaped, either by using a mould made of clay or of gypsum, or by taking a cast from another finished vessel to reproduce its shape.

Complex shapes need composite moulds, to avoid undercuts, but for a simple vessel this was not necessary. The wax model was extracted from the temporary clay mould - used to take a cast of the pre-existent vessel - by breaking the clay to free the solidified wax shape from it.

The model had to be carefully finished in all its details, for example the decoration of the rim or the scales motive on the handle. The deep grooves under the bottom were simply put on a lath and re-shaped as wished.⁶⁵ This is also the reason why it is extremely difficult to find two vessels with the same groove pattern. The grooves can come from the same mould or even be cast from a vessel, but the finishing changes the proportions and the shape.⁶⁶

The handle of vessel B is decorated with the well known scales motive and it was with all probability decorated with a silver alloy similar to that of the inlays inside the bowl, however only very little traces are left. The rough keying in which the silver was inserted is now more or less clean (Fig. 12).

The silvery inlay was identified as a relatively good silver alloy containing around 16 % of copper, but also around 3% of arsenic. This kind of alloy has a very silvery colour, because the red of the high copper content is counterbalanced by the presence of the arsenic.

Arsenic forms with the copper an eutectoid (i.e. the alloy with the lowest melting point⁶⁷) in the molten alloy. The eutectoid has a silvery colour and, during the cooling of the metal, it is pushed to the surface and gives the object the appearance of silver. This alloy is malleable and ductile, and can be beaten to thin sheets and twisted to become wire.

As already mentioned, arsenical copper was used in the Early Bronze Age as an utilitarian alloy, however in later times it was employed only for objects with a special religious significance⁶⁸, in rare instances by some skilled artisan as silver imitation⁶⁹ or, as in this case, to ameliorate the colour of slightly debased silver.

⁶⁵ POULSEN 1995.

⁶⁶ CRADDOCK-LANG 1983.

⁶⁷ The eutectoid contains 29,65% of arsenic in copper.

⁶⁸ GIUMLIA-MAIR 2008.

⁶⁹ GOLDSCHMIDT 1983.

The gold coloured inlays (Fig.13) are made of a gold alloy containing 3,5 % of silver and 2% of copper. This alloy is malleable and highly suitable for the production of relatively thin sheets of gold to be used as inlays. This kind of alloy was also employed for the Roman gold coinage. The *aurei* had for example a purity of 95%. The purity of the later *solidi* – which replaced the *aurei* at the time of emperor Constantine in the 4th century CE - was even higher and reached 99% Au.

It is well known that in Hellenistic and in Roman times, good quality gold jewellery was mostly manufactured by melting down and re-using the gold coins that the client brought to the goldsmith, however in Roman times there were gold ingots in circulation too, guaranteed with an official mark.⁷⁰

A third kind of inlay of a dark crimson red colour was used to depict some of the details of the various flowers in the scrolls (Fig. 14) framing the central Egyptianizing scene with the crocodile attacked by the hippopotamus (Fig.15).

The uncommon dark red inlays are particularly interesting, because this colour has never been encountered before. The inlay is made of copper containing only some low traces of lead and arsenic, and in the patinating medium employed for this vessel it achieved a bright red colour.

From the ancient texts, in particular those of the Greek alchemists of Alexandrian tradition we know that different colours could be obtained on different metals and alloys.⁷¹

As discussed elsewhere⁷², it seems that in Roman times the patina was produced by applying different methods and materials. One of these is a more closely not specified “unguent” which could be spread on the surface of the alloys to be treated and it had the same effect on the metal as the treatments in hot or cold solutions.

Some tentative experiment with a greasy medium mixed with copper salts was carried out by one of the authors, together with M. Lehr, during experiments at the Academy of Fine Arts in Nuremberg, when the better known patination methods were successfully performed.⁷³ Soon it became clear, however, that the materials employed for the “unguent” were not the right ones. None of the so treated samples developed a satisfactory patina and the patina colour was not uniform and rather spotty.

The choice of possible ingredients that can be used as base for the “unguent” is obviously very large, and the time needed for more docimastic trials would have been far too long, so the experiments with unguents were, at least temporarily, abandoned.

Nevertheless it is quite evident that this kind of patination method would be extremely useful in a workshop. The “classical” treatments require the continued and undivided attention of the artisan, but if the patination could be achieved by applying some kind of hot or cold paste to the surface of the objects (or even just to the inlays!), this would greatly facilitate the production of Corinthian bronze.

The alchemists were erudite craftsmen, acquainted with the most secret and complex techniques, and they developed and collected through centuries and millennia several recipes. They kept their knowledge secret and wrote their notes in a language that was understood only by the initiated. Without more analyses of ancient patinated objects of various colour we cannot hope to understand which processes were used.

⁷⁰ OGDEN 1982, 19.

⁷¹ GIUMILIA-MAIR 2000.

⁷² GIUMILIA-MAIR 2002.

⁷³ GIUMILIA-MAIR-LEHR 1998; GIUMILIA-MAIR-LEHR 2003.

Vessel A

The elegant ewer with gold and silver inlays consists of three parts: foot, body and neck of the vessel. The handle is now lost, but the remains of the solder employed to attach it to the vessel are still visible on one side of the body. The analysis carried out on the solder showed that it is a low melting point alloy of tin and lead, of the kind which was commonly used in Roman times.

A small amount of copper was also determined by analysing the solder, but it could be a contamination from the body of the vessel. A very thick layer of solder is visible on the body of the vessel and it looks as if a not particularly skilled craftsman - certainly not the person who produced the magnificent ewer - had done the job of re-attaching the handle. Possibly the handle was detached several times, and different kinds of solder were used to repair it.

The body is decorated with inlays made of wire of silvery and golden colour (*Fig. 16*).

The alloy employed for this vessel is slightly different from that of the skillet, as it contains around 2% of tin and very low traces of lead. The latter might not be a deliberate addition and was perhaps introduced with some other alloying material, such as for example an arsenic-rich copper containing some lead. The research carried out on ancient texts indicated that the alloys for Corinthian bronze were prepared by melting down particularly well refined copper and adding small amounts of a previously prepared copper alloy containing much higher percentages (about 10 times as much) of the other ingredients necessary to obtain the desired colour nuance. Apparently all phases of the process had to follow some rules and preparing an alloy was considered some sort of ritual.

One of the most important principles of alchemy is "what has been dyed will dye" (ὅταν βαφῇ τὸ φάρμακον, τότε καὶ αὐτὸ βάπτει).⁷⁴ In the texts of the alchemists and in particular in the Syriac manuscript in Cambridge mentioned above, there are many recipes which describe alloys containing gold and silver, but also different amounts of other metals, such as lead (see for example *folio 34 verso* 1.9; 1.16; 1.20), arsenic (see *folio 33 verso* 1.10; *folio 34 verso* 1.17; *folio 34 + recto* 1.5; 1.6), also in form of realgar or orpiment, and some iron compound (*folio 33 verso* 1.5; *folio 34 + recto* 1.6) and tin (*folio 34 + recto* 1.3). Apparently the normal procedure was to prepare a larger amount of treated alloys of different composition, which were later divided into the portions necessary to obtain the best patination results and different hues by adding them to purified copper.

This method was obviously much simpler and quicker than having to deal with tiny amounts of the different elements identified in the ancient alloys to obtain the desired colour, but in the eyes of the alchemists it was the complicated treatment employed to obtain this *pharmakon* which made all the difference.

The analysis showed that also in this case the silvery inlays (*Fig. 17*) are silver alloys with around 14% of copper and with a noticeable arsenic content of around 2,5 - 3%. The silver decoration depicting an olive twig (*Fig. 18*) with the typical elongated leaves is found as decorative motif on both vessels. They do not look exactly the same, but they are made in the very same style. This is just one of the many details which allow us to conjecture that the skillet and the ewer might come from the same specialised workshop, even if they were perhaps not made by the same person and at the same time.

The gold wires of the inlays are made of a good gold alloy containing around 6% of silver and 2 % of copper. The fine and very precise inlays have been made by cutting a keying on the surface of the vessel with a small and very sharp chisel and by hitting the gold sheet with a hammer of suitable size.

⁷⁴ BERTHELOT, 1888, 3, 160, 6 and III, XIX, 1, 170; BERTHELOT 1893, II, XXVIII.

The keying spaces were filled by hammering into them the gold- and silver wire. No solder was needed, because gold and silver alloys are malleable and adhere to the rough surface without problems.

In antiquity this property was exploited to gild various metals with thin gold foil. The surface had to be perfectly degreased, but then the application of the gold foil was very simple. The foil was placed on the surface and burnished in place with a perfectly polished semi-precious stone, such as hematite or one of the varieties of chalcedony.

From Diocletian's edict on price limitations we know that there were Roman artisans who specialised in working wax. From the edict we understand that they were paid per day's work.⁷⁵ This seems to indicate that they worked for different bronze workshops and moved around from one to the other, wherever and whenever their help was required.

This helps to understand why in some cases different parts of vessels look stylistically so different from each other, as it is the case here.

The fine inlaying work must have been carried out by a highly specialised artisan, who carried out all the work of inlaying, by employing the same materials. However for the less important parts, such as the foot (Fig. 19) and the neck (Fig. 20), previously prepared wax models might have been used.

The ewer from Egyed is an interesting specimen, as it shows a complex Egyptianizing decoration on the body and the shoulder, but the foot and the neck of the vessel are decorated with much more common motives. This does not mean that the three parts do not belong together. Indeed, the analysis has shown that the alloys used for body, foot and neck are very similar.

The slight differences in composition are simply be due to the fact that the three parts have been cast separately. Small amounts of some of the more volatile elements in the alloy, such as for example arsenic, tin and lead, might have been lost as vapors. Other elements might have concentrated in some areas of the casting, because of the different mould shapes or different temperatures of the moulds. The variables are many, but there is no doubt that this piece was planned from the beginning as a superb and precious ewer made of the most expensive alloy known at the time.

CONCLUSIONS

The analyses of the different parts of the inlays of the two vessels found at Egyed have shown that both pieces are made of Corinthian bronze and are decorated with inlays made of gold- and silver alloys. The composition of the patinated alloys used for the two vessels is not identical. The ewer contains some tin, traces of lead and gold, silver, arsenic and iron in small amounts, while the skillet is made of accurately refined copper containing only small amounts of gold, silver, arsenic and iron. Nevertheless, the use of the same important alloying elements (gold, silver, arsenic and iron) that have the function of developing a compact and resistant iridescent black patina is the same, and the proportions are very similar. The presence of tin and lead might be due to the addition of small quantities of *aes collectaneum* (bronze scrap) or perhaps to the wish of achieving a deep black patina. From the experiments we know that the presence of tin noticeably darkens the patina.⁷⁶

The olive twig on the body of the ewer, under the figures depicted in gold wire, and the one which decorates the rim inside the skillet look very similar and seem to

⁷⁵ GIUMLIA-MAIR 2004.

⁷⁶ GIUMLIA-MAIR-LEHR 2003.

indicate that the artisans who produced them had a common repertoire or perhaps used the same "pattern books".

The presence of arsenic in the silver alloy is a very striking similarity and, together with the red patinated alloy employed for the inlays of the skillet, it demonstrates that the artisans who produced the two vessels belonged to the same workshop and knew how to use alchemistic recipes, similar to those described in the works written in Greek by the Alexandrian alchemists⁷⁷ or known from the Stockholm and Leyden papyri.⁷⁸ This fact, together with the choice of motifs, representing Egyptian deities with their attributes and head gear on the ewer, and a Nilotic scene with animals, flowers and plants, typical for the Egyptian landscape on the skillet, suggest that the vessels might have been manufactured by Romano-Egyptian artisans or, at least, by artisans who learnt their skills in the famous Egyptian workshops of Alexandria.

It is certainly not a coincidence that both vessels are decorated with Egyptian motifs and are made of "exotic" materials. The vessels might possibly be ritual objects to be used in the cult of Isis or be connected with some other mystery religion involving Egyptian gods.

Many mystery cults, characterised by initiation and secret cult practice, spread all over the Mediterranean and had great success from the time of the Principate and later in the first centuries of the Roman Empire.⁷⁹ The cult of Isis was perhaps the most important. This goddess is represented, together with other Egyptian gods, on the ewer from Egyed. From the many statuettes, amulets and other objects connected with Egyptian cults found in several sites in the Pannonian Plain we know that the Mysteries of Isis had also reached this region and that its followers must have been numerous.⁸⁰ The vessels from Egyed seem to belong to these rituals and traditions, and their style and manufacture broadly indicate a date around the 1st century CE.

The Mensa Isiaca, an altar table top (74 x 123 x 7 cm) belonging to the collections of the Museo Egizio in Turin, regrettably without a precise provenance, but allegedly found in Rome, was recently analysed.⁸¹ It is a spectacular piece with characteristics similar to those of the vessels from Egyed. The table is inlaid with a large number of multicoloured Egyptianizing figures of gods, humans in Egyptian garb and animals and objects belonging to the Egyptian mythology and iconography, closely reminiscent of the figures on the vessels from Egyed. The main figure in the centre of the altar is the goddess Isis.

Several of the alloys employed for the inlays are artificially patinated in various colours, such as black with different shades of iridescence, red, orange and yellow. The composition of the black and the red patinated alloys is very similar to the ones identified on the vessels from Egyed, while the silvery inlays are complex alloys of various composition, but containing 2% of arsenic. This composition resembles that of the silvery inlays from Egyed. The golden inlays are made of copper containing around 12% of tin and silver, and 5-6% of gold. Some of the golden details also contain around 2-3% of arsenic.

Further, some figures are strikingly similar in the details to the figures on the *urceus* from Egyed. For example the 16 crowns on the shoulder of the *urceus* (compare fig. 17) are represented in exactly the same way on the heads of the gods of the Mensa Isiaca (fig. 21; 22), and the way of representing the contours of the figures, their garments and the attributes is identical. The difference is that on the

⁷⁷ BERTHELOT 1888.

⁷⁸ HALLEUX 2002.

⁷⁹ GIUMLIA 1982.

⁸⁰ GIUMLIA-MAIR-GYÖRY 2007.

⁸¹ GIUMLIA-MAIR 2014; GIUMLIA-MAIR in print.

urceus the figures are depicted with simple golden wire inlaid in the black patinated metal (compare fig. 10), while on the *Mensa* they are completely and intricately inlaid with multicoloured metal sheets (fig. 23), but their similarity is surprising.

The fact that the *Mensa Isiaca* had been probably found in Rome does not mean that it could not have been produced in an Egyptian workshop or by Egyptian specialized handworkers in Rome.

The parallels in composition and style certainly seem to indicate that the vessels from Egyed and the amazing altar top were made perhaps by different artisans or at slightly different times, but in one and the same workshop, and by artists who were using the same figure templates.

A further object that might come from the same metallurgical tradition is a *forceps* from Trabzon, Turkey, belonging to the collections of the Metropolitan Museum in New York. Its decoration shows multicoloured inlaid figures with the same shapes, colours and style of the *Mensa Isiaca*. Regrettably, the composition of this interesting object is, at least for the moment, not known.

BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDY 1990: Alföldy, G., Ein cypriotischer Kaufmann in Pannonien. *ZPE* 81, 207–212.
- ARNETH 1862: Arneth, J., Sitzung vom 8. Oktober 1862. *Sitzungsberichte d. k. Ak. d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse*. XL. Wien.
- BALTY 1965: Balty, Ch., Une anse d'aiguière de l'époque romaine à incrustation d'argent. *Bull Mus Royaux d'Art et d'Histoire* 4 Ser. 37, 45–59.
- VON BISSING 1909: von Bissing, Fr. W., Nachtrag. Die Darstellungen auf den Gefäßen von Egyed. *JbDAI* 24, 40–46.
- BERTHELOT 1888: Berthelot, M., *Collection des anciens alchimistes Grecs I-II-III*, Réimpression de l'édition 1888, O. Zeller, Osnabrück, Philo Press. Amsterdam, (réimpr.) 1967.
- BERTHELOT 1893: Berthelot, M., *La chimie au Moyen Age, I-II-III*, Réimpression de l'édition 1893, O. Zeller, Osnabrück, Philo Press. Amsterdam, (réimpr. 1967).
- BOMMAS 2005: Bommas, M., Schnabelkanne. In: *Ägypten, Griechenland, Rom. Abwehr und Berührung*. Frankfurt am Main, 631–632.
- BUDD-OTTAWAY 1991: Budd, P.–Ottaway, B. S., The properties of arsenical copper alloys: implications for the development of Eneolithic metallurgy. In: Budd, P.–Chapman, B.–Jackson, C.–Janaway, R.–Ottaway, B. (eds.), *Archaeological Sciences 1989*. Proceedings of the Conference on the Application of Scientific Techniques to Archaeology, Bradford. Oxbow Monographs 9. London, 132–142.
- CORSO –MUGELLESİ-ROSATI 1988: Corso, A.–Mugellesi, R.–Rosati, G. P. (transl.), *Gaio Plinio Secondo – Storia Naturale, V, Mineralogia e Storia dell'Arte*, Libri 33–37. Torino.
- CRADDOCK-LANG 1983: Craddock, P.–Lang, J., Spinning, turning, polishing. *Historical Metallurgy* 17. London, 79–81.
- CRADDOCK-GIUMLIA-MAIR 1993: Craddock, P.–Giumlia-Mair, A., *Hsmn km, Corinthium aes, Shakudo: Black-Patinated Bronze in the Ancient World*. In: *Metal Plating and Patination*, Butterworth. London, 101–127.
- DEMAKOPOULOU –MANGOU-JONES-PHOTOS-JONES 1995: Demakopoulou, K.–Mangou, E.–Jones, R. E.–Photos-Jones, E., Mycenaean black inlaid metalware in the National Archaeological Museum, Athens: a technical examination. *The Annals of the British School at Athens* 90, 137–153.
- DOBOVITS 1934: Dobrovits, A., A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez [To the understanding of the Osiris-faith in the Roman period]. *Philológiai Közlöny*, 3–39.
- DREXEL 1909: Drexel, Fr., Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit. *Bjb* 118, 176–235.
- DRINÓCZI ms.: Drinóczi, Gy., *Böngészet Sopron megye ismeretéhez*. Manuscript in the Sopron archive of Győr-Ménfőcsanak-Sopron County, Sopron 1830–1847.
- FROEHNER 1885: Froehner, W., *Collection J. Gréau. Catalogue des bronzes antiques*. Paris.
- GABRIELI 2010: Gabrieli, G., Das Iseum von Scarbantia. In: Györi, H. (ed.), *Aegyptus et Pannonia IV. Acta Symposii* (Budapest anno 2006). Budapest, 49–50.
- GIUMLIA 1982: Giumlia, A., *Die neuattischen Doppelhermen*. Wien.

- GIUMLIA-MAIR 1995: Giumlia-Mair, A., The appearance of black-patinated copper-gold-alloys in the Mediterranean area in the second Millennium BC. In: Morteani, G. – Northover, J. P. (eds.), *Prehistoric gold in Europe*, NATO ASI Series CCLXXX. Dordrecht–Boston–London, 425–434.
- GIUMLIA-MAIR 1996A: Giumlia-Mair, A., Das Krokodil und Amenemhat III aus el-Faiyum. *Antike Welt* 1996/4, 313–321, 340.
- GIUMLIA-MAIR 1996B: Giumlia-Mair, A., Das Sichelschwert von Balata Siche. *Antike Welt*, 27/ 4, Archäologische Nachrichten, 337.
- GIUMLIA-MAIR 1997: Giumlia-Mair, A., Early Instances of Shakudo-type Alloys in the West. *Bulletin of the Metals Museum*, Sendai, Japan, 27, June, 1997, 3–15.
- GIUMLIA-MAIR 2000: Giumlia-Mair, A., *Pyropus*, *Pinos* and *Graecanicus colos*, Surface treatments on copper alloys in Roman times. In: *Acta des 14th Intern. Bronze Kongr., Antike Bronzen: Werkstattkreise: Figuren und Geräte*, Köln, 21-24 September 1999. *Kölner Jahrbücher* 33, 593–606.
- GIUMLIA-MAIR 2002: Giumlia-Mair, A., Zosimos the Alchemist – Manuscript 6.29, Cambridge, Metallurgical Interpretation. In: Giumlia-Mair, A. (ed.), *XV Congresso Internazionale "I Bronzi Antichi, Produzione e Tecnologia"*, Aquileia e Grado, 22–26 Maggio 2001, EMMergoil. Montagnac, 317–323.
- GIUMLIA-MAIR 2004: Giumlia-Mair, A., Analytical and technical studies on vessels from late antique well hoards. In: *Acta of the 16th International Congress "The Antique Bronzes - Typology, Chronology, Authenticity"*, (26th - 31st May 2003). Bucharest, 187–198.
- GIUMLIA-MAIR 2008: Giumlia-Mair, A., The metal of the moon goddess. In: GIUMLIA-MAIR, A. (ed.), *Proceedings of the Arts and Surfaces session, SMT 21*, Paris, 24-26 September 2007, Special Number of Surface Engineering, volume 24, number 2, 110–117.
- GIUMLIA-MAIR 2009: Giumlia-Mair, A., Niello versus Kuwano: Technical Studies on the Enkomi Cup. In: Kassianidou, V. – Papasavvas, G. (eds.), *Proceedings of the International Conference Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC. Conference in Honour of Jim Muhly*, (Nicosia 10-11 October 2009), Oxbow Books. Oxford, 107–116.
- GIUMLIA-MAIR 2014: Giumlia-Mair, A., Shakudo-, Sentoku- and Akagane-like alloys in Roman-Egypt. In: *Proceedings of the International Conference Beginnings of the Use of Metals and Alloys (BUMA) VIII*, 10–15 September 2003. Nara, 239–244.
- GIUMLIA-MAIR in print: Giumlia-Mair, A., Polychrome production of a Romano-Egyptian workshop. In: *Proceedings of the 18th International Congress on Ancient Bronzes*, 3rd-7th September 2013, Zürich, in print.
- GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1993: Giumlia-Mair, A. R.–Craddock, P. T., *Corinthium aes. Das schwarze Gold der Alchimisten* Bd. 11. Mainz am Rhein.
- GIUMLIA-MAIR–CRADDOCK 1995: Giumlia-Mair, A. R.–Craddock, P. T., The Identity of Corinthian Bronze: Rome's Shakudo Alloy. In: *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes* (Nijmegen, Museum Kam, May 1992). *Nederlandse Archeologische Rapporten* Nummer 18. Nijmegen, 137–148.
- GIUMLIA-MAIR–QUIRKE 1997: Giumlia-Mair, A.–Quirke, S., Black Copper in Bronze Age Egypt. *Revue d'Égyptologie* 48, 1997, 95–108.
- GIUMLIA-MAIR–RIEDERER 1998: Giumlia-Mair, A.–Riederer, J., Das tauschierte Krummschwert in der Ägyptischen Sammlung München. *Berliner Beiträge zur Archäometrie* Vol. 15. Berlin, 91–94.
- GIUMLIA-MAIR–LEHR 1998: Giumlia-Mair, A.–Lehr, M., Patinating Black Bronzes: Texts and Tests. In: *Proceedings of the Fourth International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys (BUMA IV)*, Matsue (Japan), 25–27 May 1998. Matsue, 103–108.
- GIUMLIA-MAIR–MERIANI–LUCCHINI 2000: Giumlia-Mair, A.–Meriani, S.–Lucchini, E., Antiche patine artificiali e rivestimenti su leghe a base di rame. In: *Atti del I Congresso Nazionale AiAr*, (Verona 2–4 Dicembre 1999). Bologna, 171–184.
- GIUMLIA-MAIR–LEHR 2003: Giumlia-Mair, A.–Lehr, M., Experimental reproduction of artificially patinated alloys identified in ancient Egyptian, Palaestian, Mycenaean and Roman objects. In: Bellintani, P.–Moser, L. (eds.), *Metodologie ed esperienze fra verifica, riproduzione, comunicazione e simulazione*, Provincia autonoma di Trento, (Comano Terme – Fiavè, 13 – 15 Settembre 2001). Trento, 291–310.
- GIUMLIA-MAIR–GYÖRY 2007: Giumlia-Mair, A.–Györy, H., Egyptian Harpokrates statuettes, chronology and composition. *Proceedings of the 2nd International Conference "Archaeometallurgy in Europe 2007"*, (Aquileia 17–22 June 2007). Milan, Digital publication on CD.
- GIUMLIA-MAIR–GABODA –GYÖRY–VOZIL 2009: Giumlia-Mair, A.–Gaboda, P.–Györy, H.–Vozil, I., Two

- statuettes with *hmty km* inlays in the Fine arts Museum Budapest. In: Kienlin, T. L.–Roberts, B.W. (eds.), *Metals and Societies*, Studies in honour of B. Ottaway. Bonn, 433–442.
- GOLDSCHMIDT (ED.) 1983: G. Goldschmidt (ed.), *Albertus Magnus, De Mineralibus*, Gesellschaft für Präventivmedizin. Basel.
- GRIMM 1969: Grimm, G., Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Künstelemente im römischen Deutschland. *EPRO* 12. Leiden.
- HACKENS –McKERRELL–HOURS (eds.) 1977: Hackens, T.–McKerrell, H.–Hours, M. (eds.), *X-ray microfluorescence analysis applied to archaeology*. PACT 1. Strasbourg.
- HAHN-WEINHEIMER–HIRNER–WEBER–DIEFENBACH 1995: Hahn-Weinheimer, P.–Hirner, A.–Weber-Diefenbach, K., *Röntgenfluoreszenzanalytische Methoden – Grundlagen und praktische Anwendung in den Geo-, Material- und Umweltwissenschaften*. Braunschweig–Wiesbaden.
- HALL–SCHWEIZER–TOLLER 1973: Hall–Schweizer, F.–Toller, P. A., X-ray fluorescence analysis of museum objects: a new instrument. *Archaeometry* 15, 53–78.
- HALLEUX 2002: Halleux, R., *Les Alchimistes Grecs, I, Papyrus de Leyde, Papyrus de Stockholm, Recettes*. Les Belles Lettres. Paris.
- HEKLER 1909: Hekler, A., Die hellenistischen Bronzegefäße von Egyed. *JbDAI* 24, 28–40.
- HELMIG–JACKWERTH–HAUPTMANN 1989: Helmig, D.–Jackwerth, E.–Hauptmann, A., Archaeometallurgical fieldwork and the use of a portable X-ray spectrometer. *Archaeometry* 31, 181–191.
- HENSZLMANN 1876: Henszlmann, I., Magyarország régészeti emlékei [The archaeological monuments of Hungary]. *Monumenta Hungariae Archaeologica* II. Budapest.
- HERCZEG 2012: Herczeg R., Hallotta-e hírt az egyedi várak [Have you heard about the Egyed castle]? *Múlt kor* 2012 ősz.
- HUBAI 2002: Hubai, P., Religionsgeschichtliches zur pannonischen Isis. In: Győry, H. – Mráv, Zs. (eds.), *Aegyptus et Pannonia I. Acta Symposii anno 2000*. Budapest, 99–122.
- HUBAI 2005: Hubai, P., Wie authentisch ist die Kanne von Egyed? In: Győry, H. – Mráv, Zs. (eds.), *Aegyptus et Pannonia II. Acta Symposii anno 2002*. Budapest, 59–98.
- HUMBERT 1989: Humbert, J. M., *L'Egyptomanie dans l'art occidental*. Paris.
- JANKOVICH 1833: Jankovich M., Vélemény – Egyeden találtatott ékes mivéről, Isis' Egyiptombeli tiszteletére szolgáló valóságos Ibrikről. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1, 1831–1832, 354–366.
- KAPOSSY 1934: Kapossy, J.: *Magyarországi ötvösök a XVIII–XIX. században* [Goldsmiths in Hungary in the 18th and 19th Century]. Budapest.
- KÖNIG–BAYER (transl.) 1989: R. König–K. Bayer (transl.), *C. Plinius Secundus d. Ä., Naturkunde, Buch XXXIV, Metallurgie*. München–Zürich.
- LUTZ–PERNICKA 1996: Lutz, J.–Pernicka, E., EDXRF analysis of ancient copper alloys. *Archaeometry* 38/2, 313–323.
- McKERREL 1974: McKerrel, H., *The application of non-dispersive X-ray fluorescence to archaeological material*. National Museum of Antiquities of Scotland Archaeol. Monograph 7. Edinburgh.
- MRÁV –GABRIELI 2011: Mráv Zs.–Gabrieli G., A scarbantiai Iseum és feliratos kőemlékei [The Iseum of Scarbantia and its inscriptions]. *Arrabona* 49/1, 201–238.
- NUBER 1972: Nuber, H. U., *Kanne und Griffschale, ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit*. *BRGK* 53, 5–232.
- OGDEN 1982: Ogden, J., *Jewellery of the Ancient World*. London.
- POULSEN 1995: Poulsen, E., Bronze skillets with deep grooves under the base. In: *Ancient Bronzes, Acta of the 12th International congress on Ancient Bronzes*, Nederlandse Archeologische Rapporten 18, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Nijmegen, 59–67.
- PULSZKY 1897: Pulszky, F., *Magyarország archaeológiája* [The Archaeology of Hungary] I. Budapest.
- RACKHAM (transl.) 1984: Rackham, H. (transl.), *Pliny, Natural History IX, Books XXXIII–XXXV*. Cambridge–Massachusetts. London repr.
- RADNÓTI 1938: Radnóti, A., *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*. DissPann Ser. II No. 6. Budapest.
- RADNÓTI 1960: Radnóti, A., Eine Bronzekanne aus Augsburg. *BVbl* 25, 99–124.
- RAUCH 1999: Rauch, M., *Bacchische Themen und Nilbildern auf Campanareliefs*. Internationale Archäologie Bd. 52. Rahden.
- REINACH 1894: Reinach, S., *Bronzes figurés de la Gaule romaine. Antiquités Nationales. Description raisonnée du Musée de Saint-Germain-En-Laye*. Paris.
- SCHREIBER 1894: Schreiber, Th., *Alexandrinische Toreutik I.*, Abhandlungen der Sächs. Gessellschaft der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse Bd. 24. Leipzig.
- ŠLIVA 1989: Šliva, J., Das Fragment eines Bronzegefäßes aus Wekllice. *Archeologia* (Warsawa) 40, 111–113.

- ŠLIVA 2010: Šliva, J., Die Kanne von Egyed und ein verschollener Fund aus Wöklitz/Welice. In: GYÓRY, H. (ed.), *Aegyptus et Pannonia 4. Acta Symposii anno 2006*. Budapest, 125–134.
- STILLWELL–SCRANTON–FREEMAN 1941: Stillwell, R.–Scranton, R. L.–Freeman, S. E., *Corinth 1, 2 Architecture*. Cambridge.
- TASSINARI 1975: Tassinari, S., *La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des Antiquités Nationales*. 19e supplément à *Gallia*. Paris.
- THOMAS 1956: Thomas, E. B., *Archäologische Funde in Ungarn*. Budapest.
- VIRÁG 2007: Virág, Zs., *Magyar Kastélylexikon. Győr-Moson-Sopron megye kastélyai és kúriái* [Lexicon of Hungarian castles. Castles and mansions in Győr-Moson-Sopron County]. Budapest.
- VÖRÖS 2004: Vörös, Gy.: *Taposiris Magna 1998–2004*. Budapest.
- WESSETZKY 1959: Wessetzky, V.: Die Probleme des Isis-Kultes in Ober-Pannonien. *ActaArchHung* 2, 265–282.
- WESSETZKY 1961: Wessetzky, V.: Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. *EPRO* 1. Leiden.
- WESSETZKY 1989: Wessetzky, V.: *Isis és Osiris Pannoniában* [Isis and Osiris in Pannonia]. Budapest.
- ZAHN 1929: Zahn, R., Glaskännchen im Berliner Antiquarium. *Die Antike* 5, 45–52.

Fig. 1 Portrait statuette of Amenemhat III, Ortiz Collection Geneva. The crocodile statuette and this portrait, found together at el-Fayum, are the earliest known examples of *hmtj km* (photo A. Giumlia-Mair)

Fig. 2 The remains of the fountain of Peirene at Ancient Corinth with Akrokorinthos on the background. Pausanias (2, 3, 3) states that the water of the spring was employed in the production of Corinthian bronze (photo A. Giumlia-Mair)

Fig. 3 The two inlaid vessels found in the vicinities of the Hungarian village of Egyed in 1831. (Courtesy of the Hungarian National Museum, photo András Dabasi)

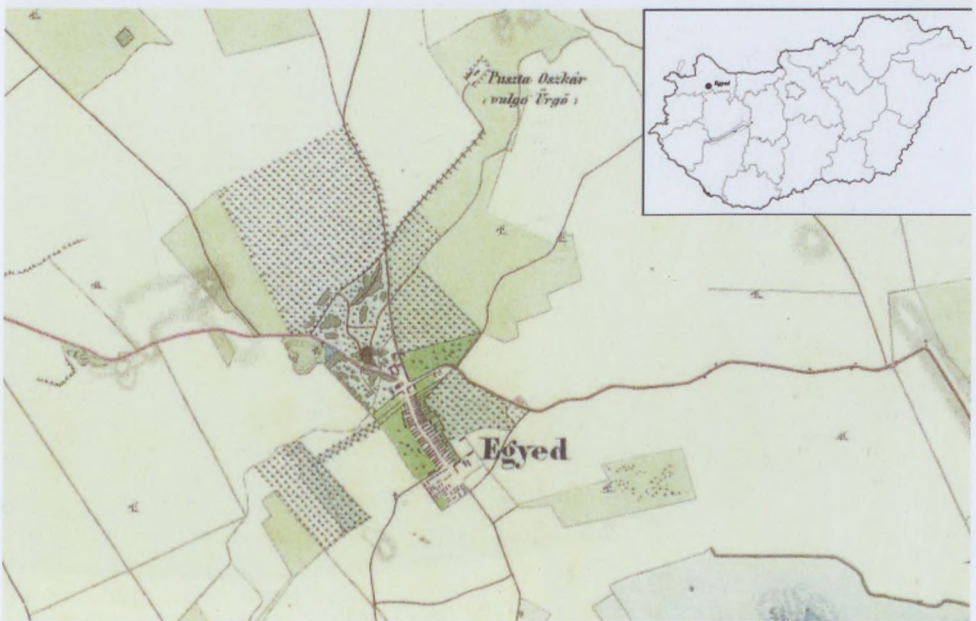

Fig. 4 a. Location of the village of Egyed in the County Győr-Moson-Sopron, Hungary, where the vessels were found.
b. The village of Egyed (Map from Second Military Survey 1819-1869)

Fig. 5 This handle was recovered from the same site of the Egyed vessels. Drawing of the handle published by M. Jankovich in 1833. The handle now rediscovered in the Roman collection of the Hungarian National Museum. (Courtesy of the Hungarian National Museum)

Fig. 6 The name of the goldsmith, Károly Jenko, is engraved on the side of the skillet (*trulleum*). He dipped the two vessels into acids and destroyed most of the inlays. (Courtesy of the Hungarian National Museum, photo András Dabasi)

Fig. 7 Count Vince Festetics, 1826 (HNM – Hungarian Historical Gallery, inv. nr. 53.121)

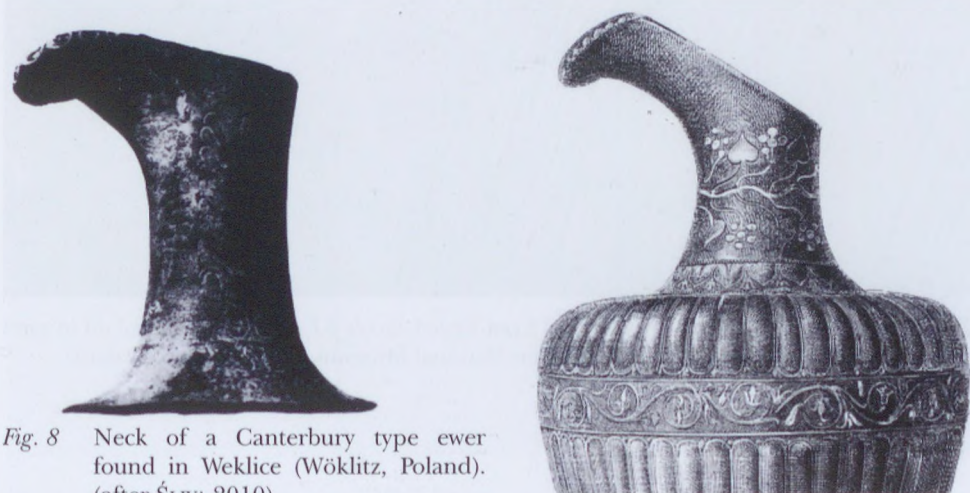

Fig. 8 Neck of a Canterbury type ewer found in Weklice (Wöklitz, Poland). (after ŠLIVA 2010)

Fig. 9 The ewer from the former Gréau collection. Its shape and decoration are similar to that of the Egyed ewer. (after FROEHNER 1885)

Fig. 10 The frieze of the ewer (vessel A) from Egyed shows 8 Egyptian deities inlaid in gold and silver. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 11 *Trulleum* (vessel B) : detail of the bottom. The edge of the base ring is slightly scratched and shows the original red colour of the alloy as it was before patination. (photo A. Giumlia-Mair)

Fig. 12 Detail of the *trulleum* handle with the scales motive. The silver inlays have been almost completely destroyed. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 13 Gold inlays on the *trulleum*. The metal is a good quality gold alloy containing 3,5 % of silver and 2% of copper similar to that of the Roman gold coinage. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 14 Some of the flowers between the scrolls show crimson red inlays. The red patinated metal is copper with very low traces of lead and arsenic. (photo A. Giumllia-Mair)

Fig. 15 *Trulleum* (vessel B): the central medallion with Egyptianizing motives shows a Nilotic scene with a crocodile attacked by a hippopotamus and some water birds. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 16 *Urceus* (vessel A): detail of the ewer showing the silver and gold inlays on the shoulder and body of the vessel. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 17 Detail of the silver inlays on the shoulder representing 16 Egyptian crowns and other headgears of gods. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 18 Detail of the olive twig on the *urceus*. This decoration is very similar to that on the *trulleum*. Compare details on fig. 13 and 14. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 19 Detail of the now empty keying on the foot of the ewer. The motives on foot and neck are not Egyptianizing. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 20 Detail of the neck with some remains of a gold inlay with wine leaves and grapes motive. Previously prepared wax models might have been used for the less important parts, such as neck and foot. (Courtesy of Hungarian National Museum, photo: András Dabasi)

Fig. 21 Details of the Mensa Isiaca showing pharaohs and gods figures, the detail of a red female dress with silver sequins and on the left a frog on a lotus flower, a winged figure and the ibis-god Toth, similar to those on the vessel A from Egyed (compare *Fig. 10*). The upper inlay of the wing is missing. Seven different colours have been used. Most of the inlays are themselves inlaid with differently coloured wires. (photo A. Giumlia-Mair)

THE PERSONIFICATION OF AFRICA ON A BONE DISK FROM BRIGETIO
AND THE CARTHAGINIAN COINSLajos JUHÁSZ¹

The depictions of Africa are the most numerous amongst all the province personifications in Roman art. There are approximately 150 of them and the number is constantly rising. One of the reasons why it exceeds all the other provinces is the *exuviae elephantis*, i.e. the special elephant headgear. This is a very simple and quite secure way to identify Africa with, which has a long history from the 1st century B.C.²

In the collection of the Hungarian National Museum a round bone disk can be found, made from the scapula of a cow, measuring 10,8 cm in diameter.³ It came to light in Brigetio (Komárom-Szöny, Hungary) and probably served as a *pyxis* lid, but nothing more is known about the find circumstances. The fragmentary disk shows carved decoration of a female figure in long clothes, with *exuviae elephantis* on her head, holding *vexillum* in her left and elephant tusk in her right hand (Fig. 1). The edges are decorated with zigzag lines that are interrupted by blank rectangles and subsequently drilled small holes. Unique is the *exuviae elephantis* with eyes and mouth on the end of the trunk that is most probably due to the misinterpretation or misunderstanding of the elephant as a snake-like creature.⁴ This also means that the bone carving was produced by someone, who did not understand or was unaware of the long tradition of Africa's personifications. This could explain why the hands of the female figure are hook-like, although the fingers on the left hand are visible. The artistic deficiency can also be seen on the female figure's face and the *vexillum*'s staff, which are not shaped in a decorative manner. In light of these iconographic confusions one must not wonder why M. T. Bíró took the figure to represent India, although she also mentioned Africa.⁵

In my opinion, however the female figure cannot be anything else but Africa, as B. Thomas E. suggested, but did not list any evidence to support her interpretation. The identification is not only supported by the *exuviae elephantis*, but also the coins minted in Carthage between c. 296–311 (Fig. 2). The gold, silver and bronze reverses show Africa⁶ with *exuviae elephantis* standing in long dress, holding *vexillum* and elephant tusk and a lion with captured bull at her feet.⁷ The FELIX ADVENT AVGG NN legend refers to Maximian's stay in Africa in 297–298, while the standard to the military operations against the *Quinquegentiani*, "a confederation of Moorish

¹ MTA-ELTE Interdisciplinary Archaeological Research Group

² For the Hellenistic forerunners and the development of the *exuviae elephantis*, along with the differences between the personification of Aegyptos, Libya and Alexandria see DOMES 2007, 29–34; STRIBNY 1991, 378–379; SALCEDO 1996, 128–130, 194; SVENSON 1995, 106–112; GUTEKUNST 1992, 537–547; SAUER 1964, 152–160.

³ Inv. Nr. 63.21.64; BÍRÓ 2000, 55–58; THOMAS 1987, 291–292.

⁴ BÍRÓ 2000, 56–57.

⁵ BÍRÓ 2000, 56–57.

⁶ The female figure with *exuviae elephantis* cannot be interpreted as Alexandria, since the city's mint did not issue such reverses, this was reserved only for Carthage.

⁷ RIC VI 422–426/1–2, 10–14, 17–26, 432/52–58, 433/64.

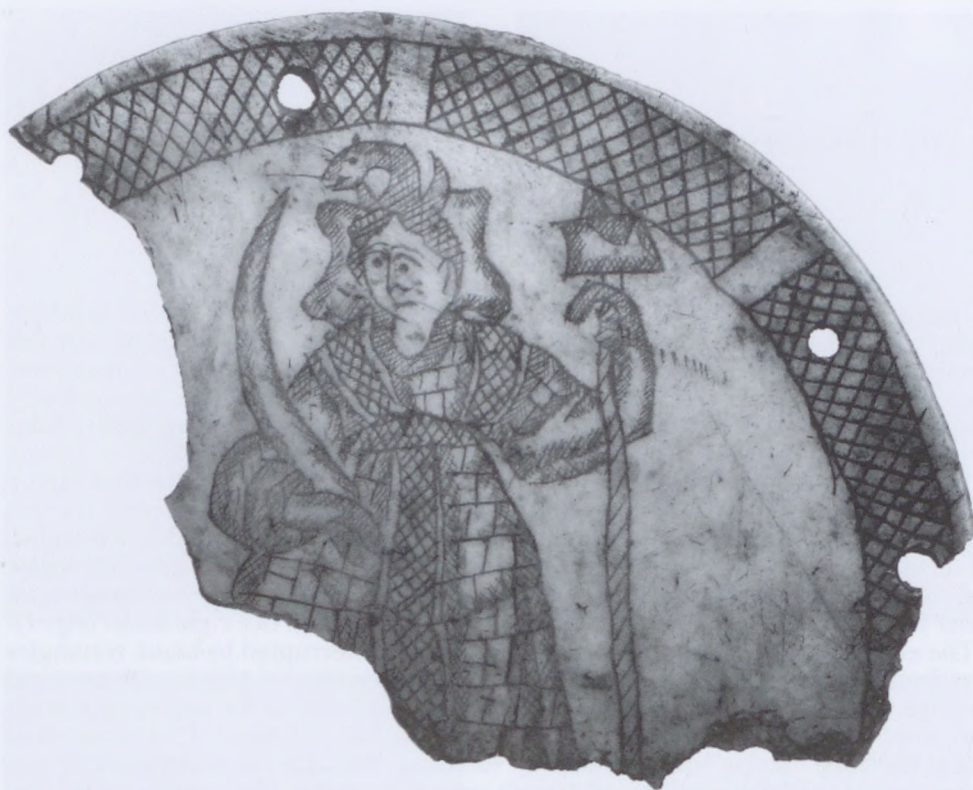

Fig. 1 Bone disk with the personification of Africa in the Hungarian National Museum (Photo by A. Dabasi)

tribes that had broken through the provincial frontier".⁸ The lion capturing a bull can be seen as the allegory of the victorious imperial virtue, which is further enforced by the military standard in Africa's hand.⁹ The king of the animals had a very specific meaning, not only as an exotic and fierce local beast, but also as the symbol of Hercules/Melqart, who had particular importance in Northern-Africa's religious life.¹⁰ Then again Maximian was associated with Hercules, in correlation with Diocletian as Jupiter. The triumphant lion could be seen as an allegorical reference to Maximian Herculus, the emperor, who at that time visited Africa. This can be especially interesting in a period, where the persecution of Christians was at its peak.¹¹

Apart from Maximian, who actually visited the province, the Africa coin reverse was also issued to the rest of the tetrarchs. So, despite the legend, it seems that the local nature and the loyalty towards the imperial power were more important, than the current events. This is further supported by the fact that the same reverse was

⁸ RIC VI p. 411–412; LE BOHEC 2005, 191, 195.

⁹ The lion at Africa's feet can already be seen on Antoninus Pius', Commodus' and Septimius Severus' coins. RIC III (Commodus) 259, 641; RIC IV/1 207, 253, 668, 676, 680; GNECCHI II 11–12/23–24, 52/5–6.

¹⁰ DOMES 2007, 65–69.

¹¹ LE BOHEC 2005, 192–193.

Fig. 2 The personification of Africa on Maximian's argenteus (Carthage – 296–305)
<http://www.acsearch.info/record.html?id=197508> (Numismatik Lanz München)

Fig. 3 Africa personification on Maximian's bronze coin (Carthage – 306–307)
<http://www.acsearch.info/search.html?id=626204> (Münzen & Medaillen GmbH)

also minted for Maximian, Maxentius and Constantine I. between November 306 and mid 307, with the *CONSERVATOR AFRICAE SVAE* legend (Fig. 3). The image with the legend *AFRICA AVG N* was last used for the bronze coinage of Domitius Alexander, the usurper in Africa, between 308–311.

Because the personification of Africa was portrayed on the Carthaginian reverses, during almost all of the mints' operation, it seems likely that the image not merely reflected current events, but became a general reverse for the African mint. It emphasised stability and legitimisation, since the various rulers along with the usurper issued the same image, merely changing the legend.

The same subject, attributes and composition implies that the bone disk imitated the Carthaginian coins. The connection is further enforced by that these are the only two finds, where the personification of Africa is holding *vexillum* and elephant tusk, although minor differences occur. The form of the *exuviae elephantis* was roughly copied on the bone disk, while some details like the trunk were overwritten by the local, non-African environment, where the artist clearly lacked first-hand experience with elephants. Also the *vexillum* and tusk are interchanged. Nonetheless, it is reasonable to suppose that the model for the bone disk was a Carthaginian coin, but not from the first tetrarchy, since the ears of the *exuviae elephantis* are not visible on the earlier coins (Fig. 2), only on the later ones (Fig. 3). For the dating of the bone disk the early 4th century seems most probable, since the coins were last minted at the beginning of this century and the personifications of Africa are becoming considerably rarer afterwards.

In light of the previously listed arguments and the great similarity between the bone disk from Brigetio and the Carthaginian coins, I think it is safe to propose, that the Brigetian find represents the personification of Africa.

LITERATURE

- BÍRÓ 2000: Bíró, T. M., *Pannoniai csontművészet*. Budapest.
- DOMES 2007: Domes, I., *Darstellung der Africa. Typologie und Ikonographie einer römischen Provinzpersonifikation*. Internationale Archäologie 100. Rahden.
- GNECCHI II: Gneccchi, F., *I medaglioni Romani* II. Milano 1912.
- GUTEKUNST 1992: Gutekunst, L., „Africa” oder „Alexandria”? Ein numismatischer Beitrag zur Deutung einer römischen Kleinbronze aus Nürtingen-Oberensingen. *ArchKorr* 22. 537–547.
- LE BOHEC 2005: Le Bohec, Y., *Histoire de l'Afrique romaine (146 avant J.C. – 439 après J.-C.)*. Paris.
- RIC III: Mattingly, H.–Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage* III. London 1930.
- RIC IV/1: Mattingly, H.–Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage* IV/1. London 1936.
- RIC VI: Sutherland, C. H. V., *The Roman Imperial Coinage* VI. London 1973.
- SALCEDO 1996: Salcedo, F., *Africa. Iconografia de una provincia romana*, Bibliotheca Italica 21. Roma.
- SAUER 1964: Sauer, H., Das Motiv nachalexandrinischer Köpfe mit Elefanten-Exuvie. In: Homann-Wedeking, E.–Segall, B., *Festschrift Eugen v. Mercklin*. Waldsassen. 152–160.
- STRIBNY 1991: Stribny, K., Zur Entstehung der Elefanten-Exuvie als „Africa”-Attribut. In: Noeske, H.-Chr.–Schubert, H. (Hrsg.), *Die Münze: Bild-Botschaft-Bedeutung. Festschrift für Maria R.-Alföldi*. Frankfurt am M.–Bern–New York–Paris. 378–385.
- SVENSON 1995: Svenson, D., *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen*. Archäologische Studien 10. Frankfurt.
- THOMAS 1987: THOMAS, B. E., Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert. In: Menghin, W.–Springer, T.–Wamers, E., *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Ausstellungskataloge des Germanischen Nationalmuseums. Nürnberg. 284–294.

RÓMER FLÓRIS ÉS AZ ANTIK GLYPTIKA PANNONIAI EMLÉKEI

PROHÁSZKA Péter

RÓMER
200

Az 1860-as és 1870-es évek magyar, és méltán mondhatjuk közép-európai régészeti kutatásának meghatározó alakja volt Rómer Flóris, aki a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őreként és a Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottságának tagjaként gyűjtötte, kutatta és közölte a régmúlt korok emlékeit. Ezek mellett a pesti egyetem régészeti tanszékén több, mint egy évtizeden keresztül tanította hallgatók tucatjait a régészetre, valamint az Archaeológiai Értesítő szerkesztőjeként segítette a hazai régészettudomány kibontakozását vidéken.¹ Rómer Flóris egyaránt maradandót alkotott a római numizmatika és epigráfia, az őskor kutatása és számos más területén a régészetnek. Az antik glyptika emlékeivel az irodalmi adatok alapján egy tájékoztató jellegű útmutatást és néhány lelet említését leszámítva nem foglalkozott mélyrehatóan.² Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a vésett kövek közreadását a korabeli nyomdászati technikai problémák is hátráltatták. A gemmákról ugyanis rajzot kellett készíteni, amit dúcba metszettek, és a 19. században ezzel nyomták a különféle folyóiratokban és könyvekben látható ábrákat. Nagy előrelépést jelentett a fényképfelvételek készítése és közreadása régészeti leletekről, bár az apró tárgyaknál az esetek nagy részében ez nem vált be. Így Rómer a rajzát adta közre az Archaeológiai Értesítőben egy brigetioi karneol gemmának. A gemma publikálásánál elsődleges célja a rajz és felirat megfejtése volt.³ Ennélfogva az olvasók segítségét kérte a vésett karneolkő megfejtéséhez, amit az 1860-as években Ó-Szönyben ástak ki, majd dr. Markusovszki birtokába jutott.⁴ A rajz kétségtelenül viaszcsonkolatról készült, amely jól mutatja Rómer munkamódszerét. A Marsot és Anubist ábrázoló gemma a Kr. u. 3. századra datálható,⁵ és rajta a következő feliratok olvashatók: az előlapján: KA | NII | YXT | Σαβαω̄Θ̄ |⁶ KIYNOB | NEZX és a hátlapján: AK | IIΔY.⁶ Egy évvel később Anton von Steinbüchelnek, a bécsi cs. és k. Érem- és Régiségtár korábbi igazgatójának tanácsait közvetítette az „Útmutatás azok számára, kik régi metszett köveket gyűjtenek” című Archaeológiai Értesítőbeli cikkében a gyűjtőknek és érdeklődőknek, akiket igyekeztek rászedni a hamisítók.⁷ Óvatosságra intette a gyűjtőket a történelmi jelenetek ábrázolásánál, valamint amikor 3-4 alaknál több került ábrázolásra, mivel ezek gyanúsak, és óvatosan kell eljárni esetükben.⁸

¹ Életrajzához lásd: HAMPEL 1891; BARDOLY 1988.

² RÓMER 1871. A három gemmás gyűrű az Alsó-Lendván 1868-ban előkerült éremleletben volt és Rómer törekedett azok rajzaiknak közreadására: RÓMER 1870a, 25, 1–3. ábra.

³ RÓMER 1870b, 237.

⁴ RÓMER 1870b, 237.

⁵ KOVÁCS 2001, 25–26.

⁶ KOVÁCS 2007, 34.

⁷ RÓMER 1871.

⁸ RÓMER 1871, 178–179.

1. kép Rómer feljegyzése az óbudai gemmás gyűrűről, és a gemma viaszlenyomata (Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest)

Abb. 1 Die Aufzeichnung Rómers über den Fingerring von Óbuda mit dem Wachsabdruck der Gemme (Ungarische Landesbibliothek, Budapest)

Rómer érdeklődése azonban, ahogy számos más korszak lelettipusainál is megfigyelhető, kiterjedt az antik vésett kövekre is,⁹ amiről a noteszeiben található feljegyzései, illetve a hagyatékában őrzött gemmalenyomatok tanúskodnak. Így például 1860 tavaszán megemlékezik egy gyűrűbe foglalt Cicero fejés gemmáról, amely Szőny alatt a Dunából került elő,¹⁰ majd később egy Mars ábrázolásos karneolról, amit Baracson találtak.¹¹ Ezeknek azonban mindössze a leírását végezte el, és nagy valószínűséggel, mint az alábbi példák is mutatják, a korban bevett szokásként viaszlenyomatot készíthetett róluk, amelyek azonban nem maradtak fenn. Megmaradt viszont három olyan gemmalenyomat, amelyek közül kettő lelőhelyes darab, míg a harmadik ugyan ismeretlen lelőhelyű, mégis az ábrázolás miatt egy érdekes példánya a római gemmaművészetnek. Ezen utóbbiról több lenyomat is készült, ami jelzi, hogy Rómer felismerte a jelentőségét. Sajnos hagyatékának szétszóródása miatt a rá vonatkozó iratok, dokumentumok nem állnak rendelkezésre.

Az első gemmalenyomat egy olyan karneol gemmáról készült, amelyről Rómer megemlékezett az Archaeológiai Közleményekben vezetett régészeti krónikában: „709. Ó-Budáról Schiefner úr kapott gyönyörű régi ezüst gyűrűt; carneol kövén, mintegy repülő capricornus látható.”¹² Rómer egy lapra rajzolta le a gyűrű formáját és mellé viaszba nyomta a gemmás gyűrűfejet (1. kép).¹³ A rajz mellett a következő olvasható: „Schiefner János úr birtokában. Ó Budán Kisczelli szőlőkben ezüst gyűrű carneolban Capricornus ? szárnyas Schiefner”. Az ezüst gyűrű a kerek karika és az emelt fej alapján a Henkel 405-ös típusba sorolható, amely Kr. u. 1. századi forma.¹⁴ Az ovális gemma hossza a lenyomat alapján 17 mm, szélessége 13 mm. (1. kép). Az ábrázolás a római gemmaművészetben széles körben ábrázol capricornus, bakfejű és halfarkú

⁹ Rómer Nemzeti Múzeumi munkája során cserélte el Sárközy József gyűjteményének gemmáit, ezzel gazdagítva a glyptikai gyűjteményt: PROHÁSZKA 2002, 114.

¹⁰ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 4. notesze 46.

¹¹ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 13. notesze 103.

¹² RÓMER 1864, 164.

¹³ Országos Széchenyi Könyvtár (Budapest) FolHung 1110/II.

¹⁴ HENKEL 1913, 55. Taf. XX/405.

2. kép Rómer feljegyzése a Somogy és Zala szélén talált gemmás gyűrűről, és a gemma viaszlenyomata (Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest)

Abb. 2 Die Aufzeichnung Rómers über den Fingerring von der Grenze der Komitaten Somogy und Zala mit dem Wachsabdruck der Gemme (Ungarische Landesbibliothek, Budapest)

keveréklény.¹⁵ A lenyomat alapján azonban nem dönthető el, hogy szárnyak, háromágú szigony, bőségszarú vagy egy lovagló gyerek van-e a hátán ábrázolva.¹⁶ A vésés alapján, amelyre a kerek, szabályos kidolgozás jellemző, a gemma az 1. vagy 2. században készülhetett.

A másik gyűrű, amelynek rajzát és a gyűrűfej gemmáját Rómer rögzítette, nem került közlésre sem az Archaeológiai Értesítőben, sem pedig a Közlemények régészeti krónikájában. A lapon található feljegyzés alapján „Somogy és Zala szélén” került elő az ezüst gyűrű (2. kép),¹⁷ amelyre a fejnél kiszélesedő és az alján vékonyodó karika jellemző. A forma a Henkel 419-es és 420-as típusra emlékeztet, amely a 2. században volt elterjedt.¹⁸ A gyűrűfejben meg nem nevezett köves, ovális gemma, amelynek hossza 13 mm, szélessége pedig 10 mm. A kőben szakállas *Jupiter Serapis* büszt, haján lapos szalag, feje tetején pedig *kaladosz. Jupiter Serapis* ábrázolások, mind büszként, mind pedig sassal együtt ábrázolva egyaránt előfordulnak a gemmákon.¹⁹ A gemma kidolgozásának színvonala alapján egykorú lehetett a gyűrűvel, és a 2. századra datálható.

A harmadik lenyomatról ugyan nem állnak rendelkezésünkre adatok, nem tudjuk, hogy mibe volt foglalva, hol került elő, mégis a gemmán ábrázolt *Jupiter Dolichenus*, valamint a mellette található felirat miatt figyelemreméltó a glyptikai anyagban. Minden bizonnyal Magyarország, ezen belül valószínűleg a Dunántúl

¹⁵ SENA CHIESA 1966, 376–377; MAASKANT-KLEINBRINK 1978, 576; GUIRAUD 1988, 16–17; HENIG 1994, 309–310; DEMBSKI 2005, 150

¹⁶ Lásd például.: Lovagló gyerek: SENA CHIESA 1966, 376–377, Tav. LXII, 1230–1244; DEMBSKI 2005, 113, Nr. 600–605. Háromágú szigony: GUIRAUD 1988, 16–17; Bőségszarú: SENA CHIESA 1966, 377, 1243–1244; VOLLENWEIDER 1984, 214, Nr. 348; DEMBSKI 2005, 151, Nr. 994–996.

¹⁷ Országos Széchenyi Könyvtár (Budapest) FolHung 1110/II.

¹⁸ HENKEL 1913, 57. Taf. XXI/419–420.

¹⁹ SENA CHIESA 1966, 100, Tav. II.39; MAASKANT-KLEINBRINK 1978, 657; DEMBSKI 2005, 123, Nr. 703–705. Carnuntumból.

3. kép Gemmalenyomat Jupiter Dolichenus ábrázolásával és felirattal (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest)

Abb. 3 Gemmenabdruck mit der Darstellung des Jupiter Dolichenus und Inschrift (Gyula Forster Nationales Zentrum für Denkmalschutz, Budapest)

területéről származhatott. Jelentőségét Rómer is felismerte, amit a hagyatékában megtalálható, a darabról készült lenyomatok is jeleznek.²⁰

A lenyomat alapján az ovális gemma hossza 18 (16) mm, szélessége 14 (13) mm volt (3. kép). A bevésett kép *Jupiter Dolichenus*-t ábrázolja bőrpáncélban, egy balra néző bikán állva. A szakállas isten felemelt jobbában lándzsát, kinyújtott baljában villámköteget tart. A villámköteg előtt AEL, a fej felett VAL betűk, a lándzsa mögött FELIX felirat. A bika alapon áll. A gemma jelentőségét egyrészt a felirat, másrészt az ábrázolt istenség adja, mivel Jupitert széles körben és számos attribútumával ábrázolják a gemmákon,²¹ azonban eddig mindössze egyetlen került közlésre Dolichenus ábrázolással, amelyet még Franz Cumont szerzett meg Gaziantepben.²² Ezen az ovális, barnás-vörös gemmán (16 × 11 mm) *Jupiter*

²⁰ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 242/5. A gemma részletes elemzését lásd: PROHÁSZKA (in print).

²¹ V. ö. DEMBSKI 2005, 36. és mint ZAZOFF 1983, 334 megjegyzi: „Sehr vorbereitet war der Jupiter, er erscheint im ganzen Römischen Reich in allen uns denkbaren Kombinationen und mit den verschiedensten Symbolen.”

²² MERLAT 1951, Nr. 2., Fig. 2; Hörig-Schwertheim 1987, 16–17. A Jupiter Dolichenus ábrázolásokról: MERLAT 1960, 60–98; VOLKKOMMER 1997, 472.

Dolichenus szintén egy bikán áll, mellette tűzoltár. A szakállas istenség páncélban, oldalán kard, fején phrüg sapka. A felemelt jobb kezében kétfejű baltát, baljában villámköteget tart, balra tőle félhold. Ezen a gemmán, akárcsak a lenyomaton Dolichenust romanizált alakban ábrázolták.²³ Ugyanez figyelhető meg a nida-hedderheimi votívok ábrázolásainál.²⁴ E mögött azon átalakulás kereshető, amely alapján *Jupiter Dolichenus* már nem romanizált keleti istenség, hanem római isten, aki néhány keleti vonást vett fel.²⁵

A gemmán az AEL | VAL | FELIX felirat negatívban volt bevésve, ami problémákat vet fel. Az első rész Ael(ius)-ként oldható fel, amely *nomen gentile*ként jelzi, hogy a név birtokosa Hadrianus császár uralkodása alatt kapta meg a római polgárjogot.²⁶ A második rész, a VAL esetében több lehetőség merülhet fel,²⁷ mint például Valens, Valentinianus, Valentius, Valerianus vagy Valerius, amelyek a személy *cognomen*eként szolgálhattak.²⁸ A harmadik részt, a FELIX szót nem szükséges feloldani, mivel teljesen kiírásra került. Számos példa található arra, hogy a Felix *cognomen*ként feliratokon előfordul.²⁹ Felix így esetünkben vagy *cognomen*nek, vagy jelzőnek tekinthető.³⁰ Különösen érdekes, hogy a *praenomen* hiányzik. Ugyan a gemmákon különféle feliratok előfordulnak, igen kevés hozható kapcsolatba a viselőjükkel.³¹ A Felix is megtalálható egy karneolgemmán, amelyen egy versenyló, pofájában pálmaággal látható, azonban a háta fölötti felirat – FELIX PADVS – a lóra, és nem a gazdájára vonatkozik.³² Rubrius Carinus azonban bizonyosan a viselője volt annak a 3. századi suffolki gyűrűnek, amely gemmáján Victoria és körülötte a RVBRIVS CARINVS ORIENTALIS felirat olvasható.³³ E tekintetben nagy valószínűséggel viselője pecsétként használhatta a gemmát, de nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy talizmánként viselte. A Dolichenus-kultusz ugyanis a Dunavidéken nagy népszerűségnek örvendett, nem csupán a katonaság, hanem a polgári lakosság körében is.³⁴ Dacia és Pannonia területéről gyakran kerülnek elő a kultuszhoz kapcsolódó emlékek, feliratok.³⁵ A fő szentélyt Dolicheában a perzsák 253-ban elpusztították, ami véget vetett a legyőzhetetlen istenség mítoszának és így kultuszának is.³⁶ A gemmát a vésés minősége, az Aelius *nomen gentile*, valamint az ábrázolás stílusa alapján a 2. századra datálhatjuk.³⁷ Az ábrázolás és a felirat alapján egyedi darabról lehetett szó, amely nagy kárára a római kutatásnak nem került közgyűjteménybe

Az itt bemutatott gemmalenyomatok jól jelzik Rómer széles körű érdeklődését, amelyben az antik glyptika honi emlékei is helyet kaptak. Hagyatéka a régészeti kutatás valóságos kincseshányája, amely halála után több mint száz évvel is kínál értékes „leleteket” a kutatás számára.

²³ HÖRIG–SCHWERTHEIM 1987, 17.

²⁴ SCHWERTHEIM 1974, Taf. 104 és Taf. 107–108.

²⁵ HÖRIG 1984, 2142.

²⁶ OPEL I., 33–38.

²⁷ OPEL IV., 138–146.

²⁸ Valens: KAJANTO 1965, 20, 66, 209; OPEL IV., 139–140; Valentinus: KAJANTO 1965, 20, 28, 45–46, 247; OPEL IV., 140–141; Valerianus: KAJANTO 1965, 20, 35, 117, 163; OPEL IV., 141–142; Valerius: KAJANTO 1965, 20, 163, 209; OPEL IV., 142–146;

²⁹ OPEL II., 138.

³⁰ KAJANTO 1965, 71, 272–273.

³¹ GUIRAUD 1996, 140–141.

³² ZAZOFF 1970, 220, Taf. 96, 97.

³³ HENIG 1974, 44, Pl. 34, 297; GUIRAUD 1996, 169.

³⁴ HÖRIG 1984, 2140, 2145–2147, 2163.

³⁵ HÖRIG 1984, 2150–2153.

³⁶ SPEIDEL 1978, 75; HÖRIG 1984, 2138, 2174; VOLLKOMMER 1997, 471.

³⁷ SENA CHIESA–FACCHINI 1985, 26–28.

IRODALOM

- BARDOLY 1988: Bardoly, I., Rómer Flóris élete. *Műemlékvédelem* 32, 223–240.
- DEMBSKI 2005: Dembski, G., *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum*. Wien.
- GUIRAUD 1988: Guiraud, H., *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*. Paris.
- GUIRAUD 1996: Guiraud, H., *Intailles et camées romains*. Paris.
- HAMPEL 1891: Hampel, J., *Emlékbeszéd Rómer Flóris rendes tagról*. Budapest.
- HENIG 1974: Henig, M., *A Corpus of Roman Engraved Stones from British Sites*. BAR 8. Oxford.
- HENIG 1994: Henig, M., *Classical Gems. Ancient and Modern Intaglios and Cameas in the Fitzwillian Museum*. Cambridge.
- HENKEL 1913: Henkel, Fr., *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*. Berlin.
- HÖRIG 1984: Hörig, M., *Iupiter Dolichenus*. ANRW II. 17, 4. Berlin–New York, 2136–2179.
- HÖRIG–SCHWERTHEIM 1987: Hörig, M.–Schwertheim, E., *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*. Leiden–New York.
- KAJANTO 1965: Kajanto, I., *The Latin Cognomina*. SSFCHL 36,2. Helsinki–Helsingfors.
- KOVÁCS 2001: Kovács, P., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum* (Editio maior). HPS 8. Debrecen.
- MAASKANT-KLEINBRINK 1978: Maaskant-Kleinbrink, M., *Catalogue of the engraved gems in the Royal Coin Cabinet, the Hague: The Greek, Etruscan and Roman collections*. Wiesbaden.
- MERLAT 1951: Merlat, F., *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*. Rennes–Paris.
- MERLAT 1960: Merlat, F., *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris.
- OPEL II. L. Lőrincz (ed.), *Onomasticum Provinciae Europae Latinarum* Vol. II. Cabalicius–Ixus. Wien 1999.
- OPEL IV. L. Lőrincz (ed.), *Onomasticum Provinciae Europae Latinarum* Vol. II. Quadratus–Zures. Wien 2002.
- PROHÁSZKA 2002: Prohászka, P., Sárközy József, a műgyűjtő. *LIMES* 2002/2, 105–116.
- PROHÁSZKA (i. p.): Prohászka, P., *Ein Gemmenabdruck mit der Darstellung des Iupiter Dolichenus aus Pannonien* (in print)
- RÓMER 1864: Rómer, F., Magyar régészeti krónika. *ArchKözl* 4, 158–170.
- RÓMER 1870a: Rómer, F., Egy érdekes lelet Alsó-Lendván. *ArchÉrt* 2, 24–29.
- RÓMER 1870b: Rómer, F., Egyveleg. *ArchÉrt* 4, 236–239.
- RÓMER 1871: Rómer, F., Útmutatás azok számára, kik régi metszett köveket gyűjtenek. *ArchÉrt* 5, 178–179.
- SENA CHIESA 1966: Sena Chiesa, G., *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*. Aquileia.
- SENA CHIESA–FACCHINI 1985: Sena Chiesa, G.–Facchini, G. M., Gemme romane di età imperiale: produzione, commerci, committenze. ANRW II/12, 3. Berlin–New York, 5–31.
- SPEIDEL 1978: Speidel, M., *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*. EPRO Leiden.
- SCHWERTHEIM 1974: Schwertheim, E., *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland*. EPRO 40. Leiden.
- VOLKKOMMER 1997: Vollkommer, R., Iuppiter Dolichenus. In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC) VIII/2. Thespiads–Zodiacus. Zürich–Düsseldorf, 471–478.
- VOLLENWEIDER 1984: Vollenweider, M.-L., *Deliciae Leonis. Antike geschnittene Steine und Ringe aus einer Privatsammlung*. Mainz.
- ZAZOFF 1970: Zazoff, P., *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen* III. Braunschweig, Göttingen, Kassel. Wiesbaden.
- ZAZOFF 1983: Zazoff, P., *Die antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*. München.

FLÓRIS RÓMER UND DIE PANNONISCHEN DENKMÄLER DER ANTIKEN GLYPTIK

Zahlreiche im Laufe des 19. Jahrhunderts gefundene römische Gemmen blieben nur als Wachsabdrücke erhalten. Die Denkmäler der antiken Glyptik wurden in Wachs eingedrückt und so auf Briefen oder Papierblättern im Nationalmuseum verwahrt oder zu den ungarischen Gelehrten der Archäologie gesendet. Im Nachlass des Archäologen und Kunsthistorikers Flóris Rómer, der auch einer der bedeutendsten Archäologen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Mitteleuropa war, befinden sich einige von diesen Wachsabdrücken. Sein in verschiedenen öffentlichen Sammlungen zerstreuter Nachlass ist eine wahre Schatztruhe für die archäologische, epigraphische bzw. numismatische Forschung. Rómer beschäftigte sich mit verschiedenen Themen und Epochen der Archäologie und sammelte Angaben, Berichte bzw. Zeichnungen über Funde und Fundstellen des Karpatenbeckens. Er beschäftigte sich auch mit den Denkmäler der antiken Glyptik und verfasste sogar einen Wegweiser für Sammler, der in *Archaeologiai Értesítő* veröffentlicht wurde. Er brachte nur wenige Zeichnungen von Gemmen in *Archaeologiai Értesítő*, andere beschrieb er nur in den Fundberichten. Den Grund dafür, warum nur wenige Zeichnungen über die Denkmäler der antiken Glyptik in den archäologischen Fachzeitschriften gebracht wurden, kann man in den Schwierigkeiten der Reproduktion sehen. Ihre Zeichnung und Veröffentlichung war in den damaligen Zeiten ziemlich kostspielig. Einige der in den Fundberichten beschriebenen Gemmenabdrücke befinden sich in seinem Nachlassteil, der in die Ungarische Landesbibliothek gelangte. Hier werden drei römische Gemmen vorgestellt, von denen zwei in einen Ring gefasst sind. Sie sind im Nachlass Rómer überliefert, im Original aber wohl nicht erhalten. Neben der Zeichnung des Silberringes machte Rómer auch einen Abdruck der eingefassten Gemme. Der Ring kam in Altofen/Óbuda in Kisceller Weingärten zum Vorschein und gelangte zu Herrn Scheifner (*Abb. 1*). Rómer berichtete darüber auch in der Fundchronik in *Archaeológiai Közlemények*. Auf der Gemme ist ein Capricornus dargestellt. Anhand des Fingerringes und der Gravur können wir die Gemme ins 1.-2. Jahrhundert datieren. Die zweite Gemme war ebenfalls in einem silbernen Fingerring eingefasst, der an der Grenze von Zala und Somogy zum Vorschein kam (*Abb. 2*). Auf der Gemme ist die Büste des Jupiter Serapis dargestellt. Anhand des Fingerringes und der Gravur können wir die Gemme ins 2. Jahrhundert datieren. Bei der Durchsicht des im Archiv der Denkmalpflege verwahrten Nachlassteils von Rómer kamen die Abdrücke der dritten Gemme zum Vorschein (*Abb. 3*). Leider gibt es keine weiteren Angaben darüber, wo sie gefunden wurde. Höchstwahrscheinlich kam die Gemme in Transdanubien, also im Gebiet der früheren römischen Provinz Pannonien, ans Tageslicht. Entweder Rómer oder der Finder hat mindestens drei Wachsabdrücke von der Gemme gemacht, und in Hinsicht der Seltenheit der Darstellung können wir nur bedauern, dass sie nicht in irgendwelche öffentliche Sammlung gelangte. Auf der Gemme ist Jupiter Dolichenus in romanisierter Form dargestellt, und rund herum sind die Buchstaben: AEL / VAL / FELIX, was höchstwahrscheinlich der Name des Besitzers war. Nach Gravur, Darstellung und Inschrift können wir die Gemme ins 2. Jahrhundert datieren. Diese Beispiele zeigen gut, dass der Nachlass von Flóris Rómer eine wahre Fundgrube auch für die Forschung der Glyptik ist.

RÓMER FLÓRIS ÉS A 19. SZÁZAD NAGY AVAR LELETEI

PROHÁSZKA Péter

RÓMER
200

BEVEZETÉS

Rómer Flóris közel harminc éves régészeti munkássága során számos korszak és kultúra emlékeanyagával került kapcsolatba, amely alól az avarok emlékei sem jelentettek kivételt.¹ Egy különös véletlen folytán 1871 késő nyarán és kora őszén olyan sírokat bolygattak meg Szentendrén, valamint Ozora-Tótipusztán, majd jutottak meglehetősen sajátos körülmények között a Magyar Nemzeti Múzeumba, amelyek az éremmellékleteik révén lehetővé tették a 6–7. századi avar emlékeanyag meghatározását.² Ez a két leletegyüttes a 19. század nagy avar leletei közé tartozik, tudományos feldolgozásukra mégis több, mint száz évet kellett várni.³ Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának vezetőjeként ugyan kiemelkedő szerepet játszott az itt előkerült leletek összegyűjtésében és megszerzésében,⁴ közreadásukat és régészeti besorolásukat azonban nem végezte/ végezhette el. Ez abban a tekintetben különös, hogy számos más, általa megmentett vagy feljegyzett sír és lelet esetében közreadásukat is igyekezett minél gyorsabban elvégezni. Míg azonban az 1871. október 16-án a Nemzeti Múzeumba bevitt Ozora-Tótipusztán kiásott tárgyakról rögtön tájékoztatta az ország közvéleményét a Pesti Napló, illetve a Pester Lloyd hasábjain,⁵ valamint az Archaeológiai Értesítőben közölte a leletek ügyében az Archaeológiai Bizottsághoz intézett leveleket, köztük Bisits Mór földbérlo tájékoztatását,⁶ addig a szentendrei sírok esetében ez elmaradt. Mindössze a múzeum kiállításának kalauzában utalt két évvel később rájuk, besorolva őket a népvándorláskor emlékei közé.⁷ Pedig mindkét lelet, mint az alább közreadásra kerülő levelek és jegyzetek jelzik, foglalkoztatta Rómert, azonban mint arra alapvető tanulmányában Bóna István rámutatott, értékelésükre és besorolásukra nagy valószínűséggel a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója – Pulszky Ferenc – tartott igényt.⁸

¹ Lásd Rómer régészeti munkásságához: HAMPEL 1891 és BANNER 1958.

² BÓNA 1982–1983, 81–82.

³ Lásd első tudományos igényű közreadásukat: BÓNA 1982–1983.

⁴ GARAM 2002.

⁵ Pesti Napló 22 (1871) 239. szám, október 17 (kedd) 2; Pester Lloyd 1871 18. Oktober Nr. 242 (Mittwoch).

⁶ BISITS 1872. Lásd ezekről részletesen: PROHÁSZKA 2012.

⁷ RÓMER 1873, 29: „Hieher gehören noch die Überbleibsel des Sz.-Endrefundes (Pesth), nämlich die pyramidenartigen grossen goldenen Ohrgehänge, Eisernen Steigbügel u. s. w.”. A szentendrei leletek a II. terem 6. szekrényében a kunágotai leletekkel együtt lettek elhelyezve, míg az ozoraiak a 6. szekrényben.

⁸ BÓNA 1982–1983, 129, 19. jegyzet: „A leletekre minden bizonnyal főigazgatója Pulszky Ferenc tartott igényt –, úgy is fogalmazhatnánk, hogy Ozora-Pusztátótival együtt elvette Rómertől a szentendrei leleteket is. Mentsége, hogy jól felhasználta őket.”

ÚJ ADATOK A SZENTENDREI AVAR SÍROK LELETKÖRÜLMÉNYEIEHEZ

Elsőként Bóna István vállalkozott a 19. század nagy avar leleteiről írt tanulmányában arra, hogy kibogozza a szentendrei sírok lelőhelyére és előkerülési körülményeire vonatkozó adatokat, valamint a múzeumba került leletek összetételét tisztázza. Kísérletében komoly segítséget jelentettek azon rajzok és feljegyzések, amelyek Rómer 33. noteszének 113–118. oldalán találhatók, illetve a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának iratanyagában őrzött fogalmazványok. A szerző azonban nem tudott arról, hogy Rómer hagyatékában további iratok és rajzok vannak a szentendrei avar sírokkal kapcsolatban.⁹ Az is elkerülte a figyelmét, hogy a napi sajtó szintén megemlékezett az első sír előkerüléséről, a cikk azonban nem Rómer tollából származott. További problémát, illetve a rekonstrukciójánál számos félreértelmezést okozott, hogy a noteszekben található bejegyzések nagyobbrészt németül, Rómer sajátos kézírásával olvashatók, amelynek átírása során számos félreértés történt. Ezen hibásan átirrt szövegrészek miatt több minden módosításra szorult a sírok mellékletei és helyzetük tekintetében. A szentendrei sírok kutatástörténetét és a rájuk vonatkozó adatokat időrendi sorrendben taglaljuk, amelyhez Rómer egyik jegyzete kínál útmutatót, feltüntetve az 1871. augusztus 18. és 28. közötti feladatait és intézkedéseit a leletek ügyében.¹⁰

A feljegyzés szerint augusztus 18-án egy hírlapcikkből értesült arról, hogy Szentendrén régészeti leletek kerültek elő.¹¹ Ez a cikk a korszak legfontosabb német nyelvű hazai napilapjában, a Pester Llyodban jelent meg, és az első lovas férfsír és mellékleteinek legfontosabb forrása, amit a kutatás mindeddig figyelmen kívül hagyott: „(Ein interessanter archäologischer Fund) den wir der Beachtung unserer Archäologen empfehlen, ist kürzlich von den Arbeitern des Ziegelwerkunternehmens J. H. Wojaczek in Nagy-Kör bei Szt. Endre gemacht worden. Man stieß nämlich beim Graben in den Lehmfeldern auf ein männliches Skelet, an dem sich Bruchstücke einer goldenen Krone, ein goldener Ring, Bestandtheile einer Waffenrüstung bestanden; daneben das Gerippe eines Streitrosses mit Sattel und Steigbügeln und eines großen Jagdhundes. Auch mehrere alte Goldmünzen wurden in der Nähe gefunden. Die Grabungen werden fortgesetzt und fördern noch immer neue Gegenstände zu Tag. Herr Wojaczek wird seinerzeit das Ergebniß derselben der Regierung einsenden, ist aber auch jetzt schon bereit, Sachverständigen seinen Fund zu zeigen.”¹² Egy nappal később A Hon című napilap szintén átvette a hírt, ám némileg rövidítve:¹³ „Különlék. Talált régiségek. Sz. Endre mellett Nagy-Körön téglagyárat építenek. Az ottani ásások alkalmával az agyag földben egy férficsontváza akadnak, fején

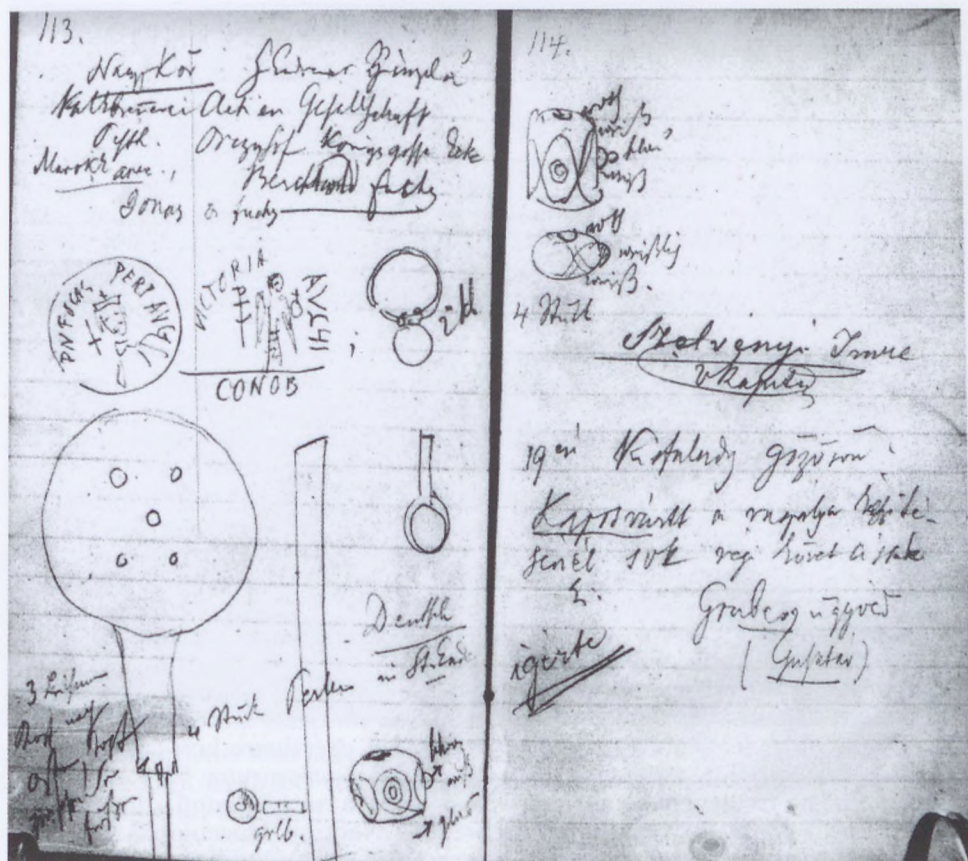
⁹ BÓNA 1982–1983, 129, 19. jegyzet: „Rómer helyszíni feljegyzései azonban feledésbe merültek, kivált azok a megfigyelések, amelyeket fel sem jegyzett.” E sorát Bóna Istvánnak vitatnunk kell, mivel Rómer amit tudott, azt feljegyzett és hagyatékában megtalálható. Sajnos Pulszky, mint a legtöbb esetben, a leletkörülményeket és leletösszetételt nagyvonalúan kezelte. Rómer hagyatékban a Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/100–105 alatt a következő jegyzetek és rajzok találhatóak: 100: átvételi elismervénye a leleteknek 1871. augusztus 22-i dátummal, 101: kanál rajza és Rómer megjegyzései, 102: a felásott terület rajza, amelyen a sírok helyzete is be van jelölve, illetve számítások az ásítás költségéről, 103: számítások a kifizetendő összegekről az ásások ügyében: 104: Rómer jegyzete, amelyen a 1871. augusztus 21. és 28. közötti programja szerepel. Ezek mellett még két levél található az ásások ügyében felmerült költségekről: K 505/122–123. Itt szeretném megköszönni Bardoly István (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest) támogatását és segítségét, amely nélkül ez a tanulmány nem készülhetett volna el.

¹⁰ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/104.

¹¹ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/104: „Aug. 18. Hírlap cikk, Hegedüs Ó Mga Sz. Endrén kimentem a téglavetőből.”

¹² Pester Lloyd 1871. Nr. 191. 18. August.

¹³ A Hon 9 (1871) Nr. 190. augusztus 19. 2.o. Némileg rövidítve ezt a rövid tudósítást vette át a Vas megyei Lapok 5 (1871) Nr. 68 augusztus 27-i száma (2. o.)

1. kép Rómer rajzai és feljegyzései a szentendrei sírokkal kapcsolatban (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest)

Abb. 1 Zeichnungen und Aufzeichnungen Rómers über die Gräber von Szentendre (Gyula Forster Nationales Zentrum für Denkmalschutz, Budapest)

egy koronatóredékkel, újján aranygyűrűvel. Mellette fegyverzet maradványok is találtak, azonfelül egy harci mén csontváza nyereggel és kengyellel s egy vadászbé csontváza. Több régi érmet is leltek a munkálatok folytán új meg új (azaz, hogy régi) tárgyakat hoznak napvilágra.” Rómer a hír hatására 1871. augusztus 18-án pénteken kocsikázott ki Szentendrére a téglavetőbe, amit feljegyzett a noteszébe is.¹⁴ Ugyanakkor jegyezte fel a sírokra vonatkozó megfigyeléseit, valamint rajzolta le a harmadik sír megmentett mellékleteit (1. kép).¹⁵ Ezen két oldalon a mellékletek, így a Phókás solidus, az arany kisméretű gömbös fülbevaló, valamint az ezüstkanál rajza mellett még négy fajta gyöngynek a rajza látható. Itt rögtön utalni kell arra, hogy a lelethez sohasem tartozott ezüst kés/késnyél, ez egy félreértésen alapul.¹⁶ Rómer ugyanis az ezüst kanalat három részletben rajzolta le: külön a fejrészt, a szárát és a végét. A kanál

¹⁴ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 115. o.: Freitag 18ten Ziegelei Fiaker 7 ft.

¹⁵ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 113–117. v. ö. MRT 5., 291.

¹⁶ Mint sírmelléklet szerepel: BÓNA 1982–1983, 99; GARAM 1993, 31; SCHMAUDER 2005, 243.

szárából lett a későbbiekben a késnyél, és így született meg egy olyan melléklet, amit Rómer sohasem rajzolt le, illetve jegyzett fel. Igen fontosak megjegyzései az oldal tetején, amelyek a téglagyárra és annak tulajdonosaira vonatkoznak: „*Nagykör SzEndreer Ziegel u Kalkbrenerei Actien Gesellschaft Pesth. Orczyhof Königsgasse Ecke Marokkaner. Berthold Fuchs. Jónás & Fuchs.*”¹⁷ Az oldal alján a sírokra tesz utalást: „*3 Leichen Kopf nach Osten, Topf zwischen den Füßen*”.¹⁸ Az oldalon még a következők olvashatók a gyöngyök felett: „*Deutsch 4 Stück Perlen in Szentendre.*”¹⁹ Sajnos Rómer kézírását rosszul olvasva született számos tévedés Bóna István tanulmányában: – így a „*Deutsch*”-ot „*Deuthernek* (másodiknak) olvasta, vagyis szerinte a második sírban is hasonló gyöngyökre utalt, amelyekből 3 darabot beszolgáltattak (*Liefern*), néhány meg szétesett (*Zerf.*), pedig itt a holttestetekre vonatkozóan a következő olvasható: „*3 Leichen Kopf nach Osten, Topf zwischen den Füßen*”.²⁰

Rómer négyféle gyöngytípust rajzolt le:²¹ a kerek lapos kisméretű sárgát (*gelb*), a szemes közepeset fekete-fehér (*schwarz, weiß*) és sima díszítéssel (*glatt*). A másik oldal tetején pedig egy hosszúkás szemeset vörös (*roth*), fehér (*weiß*), kék (*blau*) és fehér (*weiß*) mintázattal, alatta pedig egy laposabbat vörös (*roth*), fehéres (*weißlich*) és fehér (*weiß*) mintázattal, melyből négy darab volt (*4 Stück*).²² Talán már ekkor, vagy a következő napokban feljegyzéseket tett az előkerült sírokról, így feljegyezte a Sz.E (koronás magyar címer) RT SzentEndrei Részv. Társaság. H–W Heinrich Wojaczek bélyeges téglát, amelyek a lelőhely lokalizálásánál segítettek majd száz évvel később.²³ A bélyeges téglák előfordulása alapján a sírok lelőhelye a Pannonia téglagyártól 200 méterre északra, a Dunától nyugatra 150–200 méterre és a Dera patak torkolatától délre mintegy 800–900 méterre lehetett.²⁴

A téglabélyeg alatt Rómernek a következő megjegyzése olvasható:²⁵ „*zwischen 7 u 8 Schopfe in der Mitte 5' unter der Erde Knochen, ein Grube 2.60 centim. Breit.*”²⁶ A következő oldal tetején ezt még a következőkkel egészítette ki:²⁷ „*SzEndren 1. és 2. Schopfen irányában aranyos ember fázék a másik északnyugatra fekvő embernél.*” Kérdéses, hogy ez az edény azonos volt-e azzal a sárgás színű, durva füles bögrével, amit Jónás téglagyáros ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak.²⁸ Sajnos Rómer ezen sorait is rosszul olvasták el, amely számos félreértéshez vezetett, mint például a sír mélységénél az 5' (láb) helyett 260 centiméter szerepel, pedig itt a sír szélességét adta meg.²⁹ A skicc és a mellékletek alapján az „aranyos ember” sírja a fegyvermellékletes férfisír volt, amit az 1. sírnak vehetünk. Rómer ezen megjegyzései igazából azon vázlatrajza tekintetében válnak értelmezhetővé, amely hagyatékából került elő (*2. kép*).³⁰ Ezen a rajzon a felásatandó terület és annak méretei vannak

¹⁷ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 113.

¹⁸ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 113.

¹⁹ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 113.

²⁰ BÓNA 1982/1983, 99. v. ö. Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 113.

²¹ A gyöngyök azonosítását ld.: BÓNA 1982/1983, 99.

²² Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 114.

²³ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 116.

²⁴ MRT 5., 291. v. ö. BÓNA 1982–1983, 98.

²⁵ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 116. v.ö. a Régészeti topográfiában nem tudták értelmezni, inkább elolvasni, Rómer ezen németül írt sorait: MRT 5., 291. Bóna István „*Knochen in Grube*”-nak olvasta: BÓNA 1982–1983, 98.

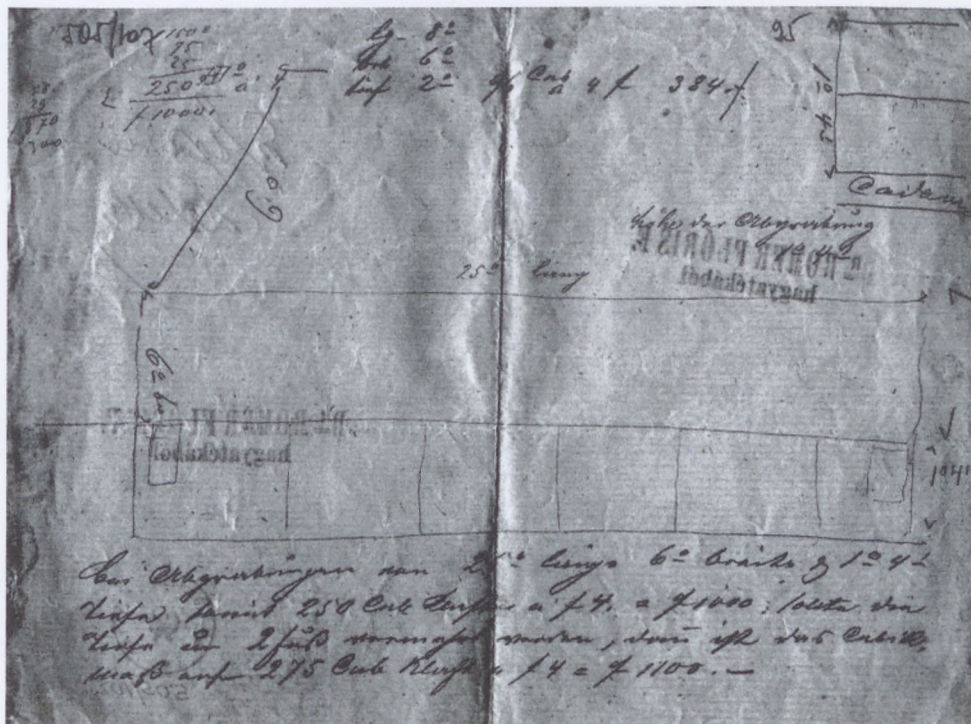
²⁶ BÓNA 1982–1983, 98, ahol a Schopf-ként szerepel, amit anyagszállító lejtős járatként oldott fel, pedig a jelentése barakk, sufni.

²⁷ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer 33. notesze 117.

²⁸ MNM (Budapest) 284/1871. MRT 5., 291–292. Az edény elveszett.

²⁹ BÓNA 1982–1983, 98.

³⁰ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyat K 505/102.

2. kép A szentendrei sírok helyzete (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest)
 Abb. 2 Die Lage der Gräber von Szentendre (Gyula Forster Nationales Zentrum für Denkmalschutz, Budapest)

megadva, ugyanakkor a sírok pozíciói is be vannak jelölve, sőt a nagy sírgödör méretei ugyancsak megadásra kerültek: 1° (öl) és 4' (láb), valamint feljegyezte a Cadave szót.³¹ A terület 25° lang (öl hosszan) és 6° breit (öl szélességben) ásatták fel.³² A nagy sírtól mintegy 10-12 méterre nyugatra került elő az egyik női sír, míg északnyugatra mintegy 50 méter távolságra a másik női sír. Rómer a sírok közti területet ásatta fel, amelyhez a támogatást majd csak augusztus 23-án kapta meg a miniszteriumtól.

Rómer a hétvégén Balatonfüredre utazott, és csak 21-én (hétfőn) ment ki ismét a téglavetőbe,³³ azonban a notesza alapján e napot Pomázon kezdte. Hogy itt mit csinált, arra nem található utalás az iratai között. Így e tekintetben, valamint a többi irat alapján kérdéses, hogy az első vagy akármelyik másik sír mellékletei Pomázon a főbírónál lettek volna.³⁴ Nagy valószínűséggel a leletek ekkor már a birtokában

³¹ E rajz és a számítások talán azon terven alapulnak, amit Rómer említ a miniszterhez intézett fogalmazványában (Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtemény 1870-1872 iktatás nélkül): „... szükségesnek véltem, hogy a helyszínen teljedelmes szakvezetés melletti ásatások történjenek, mi célból Nmságod kegyeskedett az ottani téglagyár egyik tisztjével készített előterv nyomán 1700 főt rendelkezésemre azon kegyes utasítással adni...”.

³² A rajz alatt a következő olvasható: „Bei Abgrabungen von 25° Länge 6° breite d. 1°-4° tiefe somit 250 Cub Klafter á f. 4. = f. 1000, sollte die Tiefe um 2 Fuß vermehrt, dann ist das Cubikmaß auf 250 Cub Klafter á f. 4 = 1100.-”.

³³ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/104.

³⁴ BÓNA 1982–1983, 98. Ugyancsak kérdéses Szabrenyi (valójában Szelvényi) Imre városkapitány

voltak, amit az is jelez, hogy 22-én (kedd) ugyan ismét kiutazott a téglavetőhöz, azonban hagyatékában található elismervény szerint az összegyűjtött tárgyakat átadta a téglagyárosoknak mint birtokosoknak (Jónásnak és Fuchsnak).³⁵ Eközben sikerült elérnie, hogy a minisztérium 1700 forintot utaljon ki az ásatásokra, amely összeget 23-án (szerda) kapta meg. Ezután Zsigmondy Gusztávval Ó-Budára utaztak és majd csak 24-én (csütörtök) jelentek meg ismét a lelőhelyen. 25-én (péntek) Fuchs és Jónás urakkal, illetve 27-én (vasárnap) Wojaczekkel beszélt.³⁶ Mint arra már utaltunk, augusztus 22-én az összegyűjtött leleteket Rómer a birtokosok követelésére kénytelen volt visszaszolgáltatni, amelyről a tárgyak felsorolásával jegyzék található hagyatékában. Ez a revers azonban nem csupán az egyik melléklet azonosításában segíthet, amelyről a későbbiekben még szó lesz, hanem egy új, eddig ismeretlen mellékletet is említ:³⁷

Revers

Über folgende mir anvertraute, zu Sz. Endre auf der Ziegelei der Herrn Jonas & Fuchs gefundene Gegenstände

- 2 Stück goldene große Ohrringe ohne Einhängeringe,*
- 1 dazu gehörige Goldperle.*
- 2 Stück goldene größere Ohrringe mit je 4 Goldperlen besetzt.*
- 2 Stück goldene Ohrringe ähnlich, aber kleiner*
- 1 Stück goldener Ring mit 4. Goldperlen besetzt, Stein fehlt*
- 1 Stück Goldring mit kleinen Goldperlen besetzt.*
- 1 Stück Münze von Kaiser Justinus #*
- 1 Stück FOCAS #*
- 4 Stück Silber von 2 Braceletten, Hornförmig.*
- 2 Stück Säbelscheide-besatz, eines gebrochen.*
- 17. Stück Thonperlen.*
- 2 eiserne Steigbügel; 1. eiserne Lanzen spitze.*

Ich verpflichte mich auf Verlangen diese Gegenstände von Herren Eigenthümern auszufolgen.

Pesth im Nationalmuseum den 22/Aug. 871.

*Dr. Florian Romer
Kön. Rath, Conservator des AntikeCabinetts*

szerepe, akinek nevét ugyan Rómer noteszába feljegyezte, azonban máshol nem bukkan fenn. Nagy valószínűséggel azon pandúrok kirendelését kérhette tőle, akik a lelőhelyet őrizték, mint arra 1871. szeptember 15-i levelében Wojaczek utalt: Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/122.

³⁵ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/100. Ezen átvételi elismervény alapján bizonyosan nem lehettek augusztus 23-án az „aranyos ember” leletei Szebenyi (Szelvényi) városkapitánynál: BÓNA 1982–1983, 98.

³⁶ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/104. v. ö. BÓNA 1982–1983, 98. A tanulmányban vázolt eseménysort éppen az újonnan előkerült iratok cáfolják.

³⁷ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/100.

A leletek csak közel két hónappal később kerültek ismét vissza a múzeumba, miután az intézmény 1871. október 25-én 100 forintért megváltotta őket.³⁸ Eközben Rómer ásatásai, amelyek 12 napot vettek igénybe,³⁹ sem vezettek eredményre, amelyre a miniszternek írt levelében is utal.⁴⁰ Leltározásukra a következő nap került sor, amely ismét számos problémát okozott az egyes tárgyak értelmezésével kapcsolatban. Így például a kürtös végű ezüst karpereceket ezüst ékszerként leltározták,⁴¹ pedig Rómer már az elismervényben karperecként (*Braceletten*) utalt rájuk, amelyek azonban négy darabra voltak törve.⁴² Míg a leletek egy része – mint az érme, a lándzsahegy, a kengyelek vagy karperecek – megegyezik az irodalomban található adatokkal, addig néhány esetben eltérés tapasztalható a gyűrűk esetében. Az elismervényben a fülbevalók helyesen szerepelnek, sőt még az egyik gúla alakúról letörött aranygyöngy díszítés is felsorolásra kerül, amit szintén megvásárolt a múzeum.⁴³ A reversben nem utalt külön a letörött karikákra, pedig ekkor a karikák a gúlaalakú fülbevalókról már hiányoztak.⁴⁴ Sokkal érdekesebb a gyűrűk kérdése. Míg az első sír mellékleteként ismert rombusz alakú fejfel bíró, köves darab könnyen azonosítható (*goldener Ring mit 4. Goldperlen besetzt, Stein fehlt*), addig a másik, a kicsiny arany gyöngyökkel díszített darab (*Goldring mit kleinen Goldperlen besetzt*) már számos problémát vett fel. Kézenfekvő lenne az egyik gömbcsüngős fülbevaló karikáját és annak végén található gyöngyöket a gyűrűvel azonosítani, azonban a karikák e két fülbevaló párnál nem voltak letörve. Ugyanakkor már korábban felvetődött annak lehetősége, hogy az első sírban még egy gyűrű lehetett, amit a formai azonosság alapján hoztak kapcsolatba egy olyan darabbal, amelyet Krausz régiségkereskedőtől 1874-ben vásárolt meg a múzeum.⁴⁵ Rómer azonban egy más típusút láthatott, és így nem utal az előbbi négygömbös és köves típusúval való azonosságára, mindössze annyit jegyzett fel, hogy kis aranygyöngyök díszítették. E gyűrű, akárcsak a Rómer noteszában látható ezüst kanál és a nagyobb gyöngy, végül nem jutott a Nemzeti Múzeumba. Az elismervénynek köszönhetően azonban lehetőség van a leltárkönyvben szereplő, de ma már nem fellelhető ezüst kapocs lemez töredékek meghatározására.⁴⁶ Ezeket ugyan kételkedve,

³⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, az Érem- és Régiségtár leltárkönyve: 288/1871. „Ezen tárgyak a téglavető és mészegítő társulattól vettek. Október 25^{én} 1871 100 o.é.” Megvételüket Rómer nem az ásatási pénzből, hanem mint arra 1871. október 23-ai a szentendrei téglavető társulathoz intézett levelének fogalmazásványa utal, a Nemzeti Múzeum pénzből vásárolta meg: Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtár 1870-1872 iktatás nélkül. A 27.25 # súlyú arany és 4 5/16 latnyi ezüsttárgyak együttes értéke 272 f 50 xr és 10 f. 95 xr volt, a gyöngyöket és vastárgyakat pedig 6 f. 55 xr becsülte, az így kapott 290 f. kerekítette 300-ra, amelynek egyharmadát kapta a társulat. v. ö. BÓNA 1982/1983, 98.

³⁹ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/103.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtár 1870-1872 iktatás nélkül: „A szándékos tudományos ásatásokkal rendszeren járó eredménytelenség, e szent-endrei esetben is bekövetkezett, a mennyiben a helyszíni többször tett kirándulásaim. A Zsigmondy Gusztáv kir. mérnök a téglavetőn rendezett munkálatok bebizonyítottak, hogy az egymás mellett fekvő, arany tárgyakat tartalmazó temetési helyeken kívül, igen sok csontváz és agyagművek töredékei fordulnak elő, a várt gazdagabb sírhelyekre pedig, jelenlétünkben sehol sem akadhattunk.” v. ö. BÓNA 1982/1983, 98.

⁴¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) az Érem- és Régiségtár leltárkönyve: 288/1871. III.1 „Két és egy sor szemcsék közé foglalt vésett csücsékművekkel, alább keresztben rovátkákkal díszes kerek öblű ezüst ékszer hajtott szárral. 4 db.” v. ö. MRT 5., 290-291.

⁴² Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/100.

⁴³ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) az Érem- és Régiségtár leltárkönyve: 266/1871.II. 6. „Arany bogó (átfúró) 1 db.”.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) az Érem- és Régiségtár leltárkönyve: 266/1871.II. 5 „Arany karika 2 db mely a 2 sz. a. leirt fülönfüggönyöknek karikái.” V. ö. A gyűrűk bemutatásait: BÓNA 1982-1983, 100.

⁴⁵ MNM Régészeti tár 88/1874.2; GARAM 1993, 31.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Múzeum Az Érem- és Régiségtár leltárkönyve: 288/1871. III.2. v.ö. MRT 5., 290 és 292. Ezen tárgyak nem szerepelnek egyik publikációban sem.

de az ezüst kanál maradványainak tartották,⁴⁷ vagy egy olyan – harmadik – karperec töredékeinek, amelyeket nem ismert fel a leltározás során Rómer.⁴⁸ Sőt felvetődött, hogy ezüst lószerszám töredékei lehettek.⁴⁹ Az átvételi jegyzék alapján azonban a két ezüst kapocs az első sír kardjának tartozékai (Säbelscheide-besatz), valószínűleg a függesztői voltak. Ugyancsak figyelemreméltó az újságikkbeli említése a koronának, amely valószínűleg a két fülbevaló félreértelmezéséből eredt, és majd a Kecskemét Sallai utcai sír fülbevalói erősítik meg, hogy férfisírok mellékleteiként is számolni kell a típussal.⁵⁰ Mint arra már utaltunk a sírok közti terület 12 napig tartó felásása végül is nem vezetett eredményre.⁵¹ Újabb leletek ekkor nem kerültek elő. A téglavetőben folyó munkák során azonban, mint arra Rómer az 1872-es jelentésében utal, ismét sírokat és azok mellékleteit hozták napfényre a munkások: „Igaz, hogy legújában ismét akadtak egész sor sírra, melyekben emberek és lovak vázai fordultak elő, de hogy ezeket tudományosan ásatni lehessen, folyamatosan kellene egy szakférfinak a helyszínen laknia...”⁵² E temetkezések bizonyosan egy másik avar temetőhöz tartoztak,⁵³ amellyel kapcsolatban mindeddig sem levél, sem pedig bármiféle másik feljegyzés nem került elő Rómer hagyatékában. A szentendrei sírok és mellékleteik első rekonstrukcióját Bóna István végezte el,⁵⁴ mivel korábban a sírok számára nem lehetett megbízhatóan következtetni. Az ő elképzeléseit vették át mind Magyarországon,⁵⁵ mind pedig külföldön.⁵⁶ Rómer feljegyzései, rajzai és jegyzetei, valamint a leltárkönyvi adatok alapján a szentendrei sírokról és mellékleteikről a következők ismertek:

1. sír (3. kép): Férfi temetkezés. A sírba felszerszámozott lovat és egy kutyát temettek. A sír tájolása kelet–nyugat, mélysége 5 láb (kb. 150 cm), a sírgödör szélessége mintegy 260 cm. Mellékletek: a) kissé deformált arany pántgyűrű, rombusz alakú fejének csúcsain gömbök, szélein gombsorok, középen rekesz, melyből a kő kihullott,⁵⁷ b) arany fülbevalópár közepes gömbcsüngővel, c) nádlevél alakú vas lándzsahegy, d) hosszú fülű, négyszögletes szárú almaformájú vas kengyel pár, e) kard és ezüst függesztő fülei.

2. sír (4. kép): Női temetkezés, a sír tájolása kelet–nyugat. Mellékletek: a) gömbökkel és rekeszekkel díszített, háromszögű gúla alakú fülbevaló pár, b) kürtös végű ezüst karperec pár, c) nyaklánc gyöngyökkel, d) nagy valószínűséggel ebben a sírban lehetett II. Justinus tremissise, e) kerámiaedény,⁵⁸ f) arany gyűrű.

3. sír (5. kép): Női temetkezés, a sír tájolása kelet–nyugat. Mellékletek: a) arany fülbevalópár kisméretű gömbcsüngővel b) Phókas császár arany solidusa, c) ezüst kanál, d) különféle gyöngyök (kisméretű korong alakú sárga, egy nagyobb fekete-sárga, gömbölyű szemes, egy laposabb nyomott alakú szemes, egy henger alakú nagyméretű).⁵⁹

⁴⁷ Bóna 1982–1983, 99.

⁴⁸ MRT 5., 290.

⁴⁹ Bóna 1982–1983, 99–100.

⁵⁰ Bóna 1982–1983, 99.

⁵¹ Forster Gyula Örökségvédelmi Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 505/103.

⁵² MRT 5., 291.

⁵³ Bóna 1982–1983, 99.

⁵⁴ Bóna 1982–1983, 98–104, különösen 100.

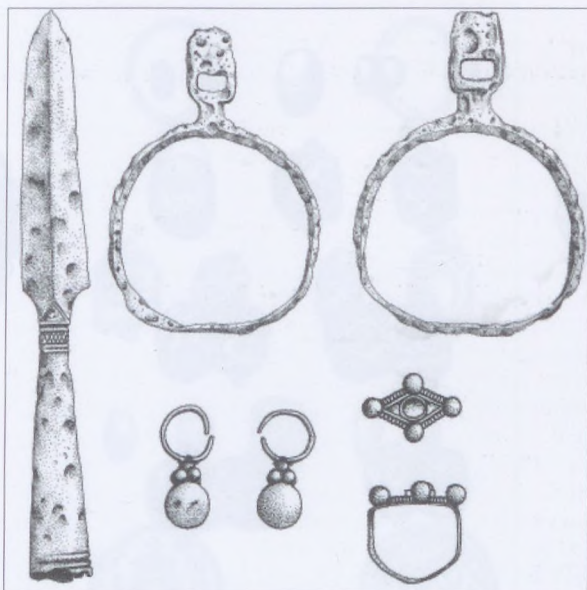
⁵⁵ GARAM 1993, 31. A leletek rajza: GARAM 1992, 214–216, Taf. 89–91.

⁵⁶ SCHMAUDER 2005, 243.

⁵⁷ Azon elképzelést semmiféle adat nem támasztja alá, hogy még egy gyűrű volt a sírban. A Pester Lloyd tudósítása is csupán egyről emlékezik meg. Így a három évvel később Krausz régiségkereskedőtől megvásárolt gyűrűt annak formai azonossága ellenére sem lehet a sír mellékletének tekinteni: ld.: GARAM 1993, 31

⁵⁸ Bóna 1982–1983, 98 és SCHMAUDER 2005, 243. a harmadik sírhoz kapcsolta az edényt, pedig ha abban került volna elő, akkor Rómer bizonyosan megemlíttette, sőt lerajzolta volna a többi lelettel együtt.

⁵⁹ Valószínűleg a 2. sír melléklete volt a Rómer átvételi jegyzékében szereplő arany gyűrű.

3. kép A szentendrei sírok mellékletei. 1. sír

Abb. 3 Die Beigaben der Gräber von Szentendre. Grab 1

EGY EDDIG FIGYELEMBE NEM VETT LEVÉL AZ OZORA-TÓTIPUSZTAI SÍROK ÜGYÉBEN

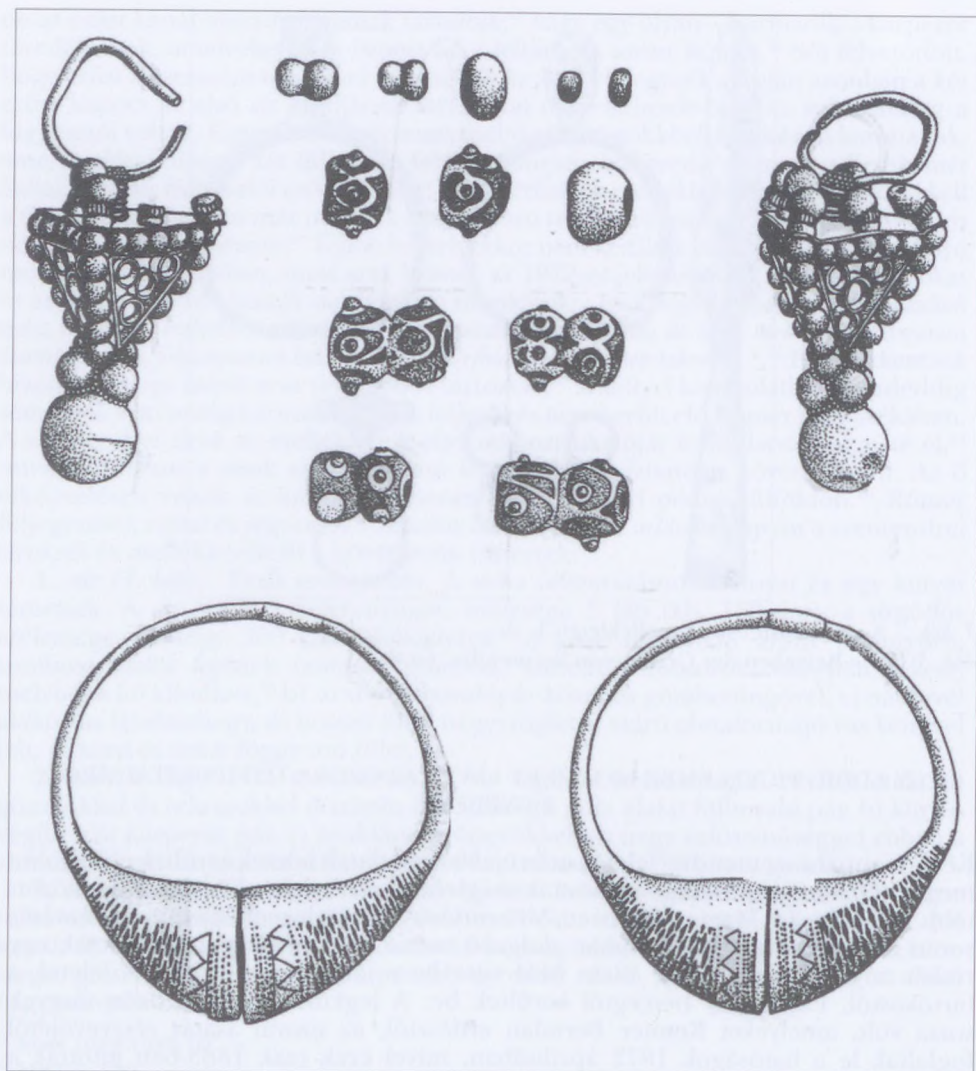
Két hónappal a szentendrei leletek után újabb éremdatált leletek kerültek elő a Tolna megyei Ozora-Tótipusztán, és jutottak meglehetősen érdekes körülmények között több részletben a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁶⁰ A sírok mellékleteire veremásás során bukkantak az uradalomban dolgozó személyek, amely miatt a leletek egy részét az uradalom bérlője Bisits Mór vitte be a múzeumba, míg más leletek a birtokostól, Eszterházy hercegtől kerültek be. A legkülönlegesebb azon tárgyak sorsa volt, amelyeket Kenner Bertalan erdésztől, az ozorai ásatás részvevőjétől foglaltak le a hatóságok 1872 áprilisában, mivel ezek csak 1888-ban jutottak a Nemzeti Múzeumba.⁶¹ A szentendrei leletekkel ellentétben az Ozora-Tótipusztán előkerült sírok mellékleteinek egy részét Römer már a múzeumba kerülésüket követően ismertette a napisajtóba.⁶² Mint az Archaeológiai Értesítő szerkesztője törekedett továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottságához érkezett, a sírokkal és mellékleteivel kapcsolatban álló levelezés közreadására.⁶³ Sőt, mint az alább közlésre kerülő levél jelzi, kapcsolatainak felhasználásával igyekezett információkat szerezni azon tárgyakról is, melyeket a hatóság Kenner Bertalantól

⁶⁰ A leletekről és a múzeumba kerülésük körülményeiről: BÓNA 1982–1983, 104–114; GARAM 1993, 41–48 és a újonnan feltárt forrásokkal való összevetésüket: PROHÁSZKA 2012.

⁶¹ MNM Régészeti gyűjtemény 107/1888. 1–11. Bemutatásukról: SZENDREI 1888, 372–373. Első közlésük: HAMPEL 1889, 86–87. v. ö. PROHÁSZKA 2012, 13–14.

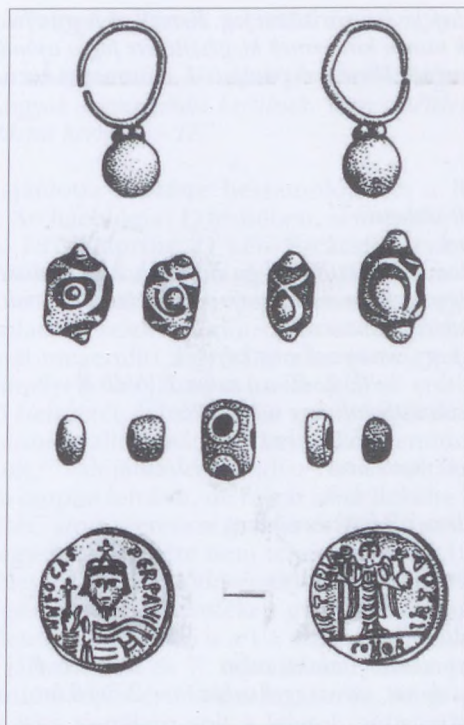
⁶² Pesti Napló 22 (1871) 239. szám, október 17 (kedd) 2; Pester Lloyd 1871 18. Oktober Nr. 242 (Mittwoch).

⁶³ BISITS 1872. Lásd ezekről részletesen: PROHÁSZKA 2012, 11–13.

4. kép A szentendrei sírok mellékletei. 2. sír

Abb. 4 Die Beigaben der Gräber von Szentendre. Grab 2

5. kép A szentendrei sírok mellékletei. 3. sír

Abb. 5 Die Beigaben der Gräber von Szentendre. Grab 3

foglalt le 1872-ben Székesfehérváron. Segítője a kegyesrendi tanár Ivánfi Ede (1821–1900) volt, aki éppen ezekben az években Veszprémben tanárkodott és tett kísérletet egy helyi múzeumi egylet létrehozására. Rómert ő tájékoztatta 1872. július 20-án kelt levelében a Kennertől lefoglalt leletekről, amelyeknek rajzát is mellékelte, valamint röviden összefoglalta a kihallgatási jegyzőkönyv sírokra vonatkozó részét.⁶⁴ E levél jól jelzi Rómer érdeklődését a leletek sorsa iránt, ugyanis nem csupán ebben az esetben, hanem jó pár másik különféle korú kincsnel is törekedett minél több információt szerezni azok összetételéről, előkerülési körülményeiről. A jelentősége miatt Ivánfi levelét átirásban közöljük.⁶⁵

Veszprém 1872. VII. 20^{án}

Szerencsém van Nsgodat tudósíthatni, hogy az ozorai kincs további részeinek nyomába miként került a szefehérvári vár kapitányság.

Ugyanis az ide mellékelt arany csat és fülbevalók – s egy ezüst szíjcsat eredetijét Krenner Bertalan tótípusztai erdész Roszmiller ezüst művesnél eladni akarván, ez a várkapitányság tudomására jutott, ez illetőt vallatván az egész lelet ezen részét lefoglalta – s Tolna megyéhez áttette – s minthogy a tótípuszta már Veszprémbe esik ez a veszpr megyei törvényszékhez

⁶⁴ A jegyzőkönyv másolata 1888-ban a leletekkel együtt került a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának iratanyagába. A jegyzőkönyve hivatkozik: SZENDREI 1888, 372–373 és PULSZKY 1897, 101–102. A jegyzőkönyvek átirat közlését lásd: PROHÁSZKA 2012, 25–29.

⁶⁵ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (Budapest) Rómer hagyaték K 512/5.

átküldötte hol a vizsgálat befejezéséig őriztetni fog. Reméllem hogy a földesurnak visszaadatván az ismét a n. muzeumnak ozorai kincseinek kiegészítésére fogja ajándékozni.

A vallatás jegyzőkönyvének lényegeseb pontjai: 1. az urasági kocsis krumpli vermet ásván mult őszkor talált:

1. egy csontvázat
2. – értékes gyűrűt
3. – arany keresztet
4. – egy ezüst kopott serleget
5. 2. db. arany érmet.

Ezek azonnal átadattam Bischitz Dávid gazdának, ki megbízott az ásatás folytatásával s a netalán találandó tárgyak enyének lehetnek de nem talált semmit! –

Csak 1) egy hasra fektetett csontvázat.

2) lábszárán (?) egy arany sodrony karikát

(l. 2. sz. a.) sulya 1 1/2 db #

3) 2. darab tárczacsatfogalvány sulya 8 1/2 –

(l. 3. ábr.)

4.) 3 db díszmívű csatlemez 3 13/16 –

l. 4.

5) 1 db. arany lemez 2 lyuk és vasszeg –

(5. ábra) nyommat – 2 3/16 –

6.) arany fülbevalórészek – sulya 4 5/16

(6. ábra) 20 5/26

7) Van ezenkívül 2 db amethyst

(7. ábra) mandola alakú sulya 2 10/16 #

8.) és egy ezüst szíjcsat, vasszeggel sulya 2 3/16 lat

(8. ábra)

A fülbevalók a vallatott szerint a füleken fügtek (s így valószínű hogy 2. egészet képeznek az amethysttel, vagy 4. db függőt:) s ezenkívül a többi nálam feltalált lemezek ugylátszik fegyverdíszítések voltak (De fegyverről nem tesz említést:) – Mindezekre valló még megjegyzi: hogy sem gazdája sem pedig a pusztabeliek arról tudomással nem bírnak, hogy ezen aranyneműek birtokomban vannak.

NB. Az erdész csakugyan Bischitz Dávidnál szolgálatnak levőnek ismertetett tanuk által, s 4. kezessége mellett szabadon bocsátatott.

Ezen utóbbi 8 számú tárgyak mint emlitem itt őriztetnek. Ezeket összevetve az Arch. Értes. V. 292 s 93 – továbbá az VI. 16 s 17. kitetszik, hogy mi került a nemz. Muzeumba, s mi nem s az első 5 pontban érintett tárgyak kinél vannak, miről Nagysgodat örömmel értesitem, s ha tetszik az Arch. Értesítő VII. köt. használatára följajnlom.

A veszprémi történelmi s régészeti egyesület föllállítását f. é. Maj. 16^m a megyei bizottmányi közgyűlésben t. Vég helyi Dezső úr által indítványba hozatott s egy bizottság nyolcz tagból ezen társulat megalakulásának módozatának s alapszabályainak kidolgozására Bezerédi Mikl. makári isk. elnöktele alatt – köztük alulirt is kineveztetett. E bizottság még nem lön összehíva! Lassan ugyan, de még is haladunk, nemde? – Sok az akadály! Rajtam nem mulik.

Még csak az Arch. Ért VI. 89. lapjához azon kis észrevételt kell közölnöm, hogy a 4. póznán mozogható földel alá helyezése a tarkarmány és élet-nek mai napig is dívik.

Hazafiúi üdvözléttel maradok Nagyságodnak ezután is hű tisztelője

Ivánfi Ede

A levél tetején Rómer megjegyzése: szóval végezve.

Ivánfi mellékelte a lefoglalt leletek mérethű rajzát is, amelyhez a következőket fűzte:

„E rögtönzött rajzok természet után készültek természetes nagyságuk s csak tájékozásra szolgálhatnak, míg a tárgyak a muzeumba kerülnek. Vagy tökéletesb rajzokat készíttessenek? – Mindenesetre visszaküldetni kérném! – IE”

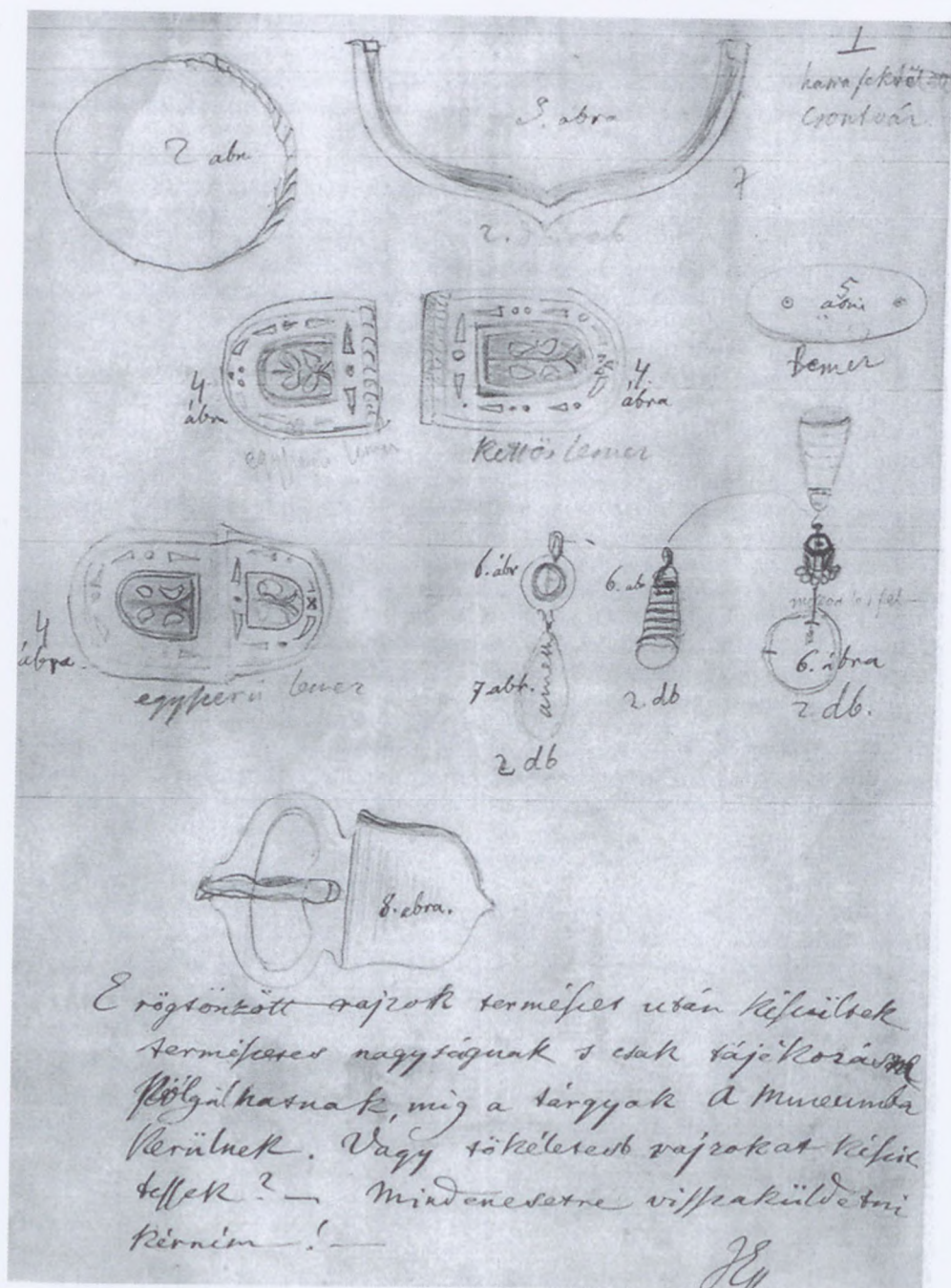
Ugyan Ivánfi felajánlotta közlésre beszámolóját és a hozzá tartozó rajzokat, erre azonban sem az Archaeológiai Értesítőben, sem pedig más lapban nem került sor. Beszámolója az 1872. április 21-kén Székesfehérváron felvett kihallgatási jegyzőkönyvre épül, és annak fontosabb részeit tartalmazza.⁶⁶ Ez azonban nem volt olyan részletes, mint az 1872. augusztus 4.-én felvett jegyzőkönyv, mégis a sírokkal és a leletekkel kapcsolatban számos újdonságot és megerősítést kínált Rómernek. Így az első csontváznál megemlíti a gyűrűt, a keresztet, a kopott ezüst serleget és a két arany érmet, amelyek valójában a mellboglárok voltak. A második sírnál a csontváz hason fekvő helyzetét, lábszárán az arany karikákat. Egy helyen azonban tévesen adja vissza Kenner vallomását a fülbevalóként említett tárgyak, amelyekből Kenner szerint hat volt,⁶⁷ valójában egy fejdísz részei voltak. A Kennertől lefoglalt leleteknek Ivánfi nem csupán leírását, de rajzát is mellékelte leveléhez. Ugyan kérte ezen rajz visszaküldését, amit szerencsére Rómer Flóris, mint annyi más esetben a régészettudomány nagy szerencséjére nem teljesített.

Rómer Flóris széleskörű érdeklődésének és elhivatottságának köszönhetően számos korszak és régészeti kultúra emlékeit gyűjtötte össze, mentette meg és tette közzé. Habár ezen leletek között kettő is a 19. század nagy avar leletei közé tartozott és alapvető szerepet játszott a 6. és 7. századi avar leletanyag meghatározásában, mégsem végezte el tudományos értékelésüket. Pedig, mint azt a Nemzeti Múzeum kiállításának kalauza jelzi tisztában volt a leletek népvándorláskori besorolásával és kapcsolatukkal más avar leletekkel, ami miatt Rómer a szentendrei leleteket a kunágótaiakkal együtt helyezte el a kiállításban.⁶⁸ Szerencsére hagyatékában fennmaradtak jegyzetei, feljegyzései és rajzai, amelyek születésének kétszázadik évfordulóján új adatokkal gazdagítják a 19. század két nagy avar leletének történetét.

⁶⁶ A jegyzőkönyv másolatát lásd: PROHÁSZKA 2012, 25.

⁶⁷ PROHÁSZKA 2012, 25.

⁶⁸ RÓMER 1873, 29.

6. kép Ivánfi Ede rajza az ozora-tótipusztai leletekről (Forster Gyula Örökségvédelmi Központ, Budapest)
- Abb. 6 Die Zeichnung von Ede Ivánfi über die Funde von Ozora-Tótipuszt (Gyula Forster Nationales Zentrum für Denkmalschutz, Budapest)

IRODALOM

- BANNER 1958: Banner J., Rómer Flóris emlékezete. *Régészeti Dolgozatok* 1. 1–21.
- BISITS 1872: Bisits M., Ozorai leletekről. *ArchÉrt* 6. 16–17.
- BÓNA 1982–1983: Bóna I., A XIX. század nagy avar leletei. – Die Grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. *SzMMÉ* 81–160.
- DAIM 2003a: Daim, F., Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: Goetz, H.-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. (eds.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston. 463–570.
- DAIM 2003b: Daim, F., Ozora. *RGA* 22. 423–427.
- GARAM 1992: Garam É., Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen*. Band 1. Wien. 135–250.
- GARAM 1993: Garam É., *Katalog der awarenzeithlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Budapest.
- GARAM 2002: Garam É., A Népvándorlás Kori Gyűjtemény. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest. 71–91.
- HAMPEL 1889: Hampel J., A N. múzeum régiségosztály gyarapodása. *ArchÉrt* 9. 86–87.
- HAMPEL 1891: Hampel J., *Emlékezés Rómer Flóris rendes tagról*. Budapest.
- HAMPEL 1905: Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Band 1–3. Braunschweig.
- MRT 5.: Dinnyés I. et alii., *Pest megye régészeti topográfiája. A Budai és Szentendrei járás. Magyarország régészeti topográfiája* 7. Budapest 1986.
- PROHÁSZKA 2012: Prohászka P., *Az ozora-típusú avar fejedelmi sírok*. *Opitz Archaeologica* 5. Budapest.
- PULSZKY 1874: Pulszky F., A magyarországi avar leletekről. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 3/7. Budapest. 5–12.
- PULSZKY 1897: Pulszky F., *Magyarország archaeológiája I–II*. Budapest.
- RÓMER 1871a: Rómer F., Az ozorai kincs. Egyveleg 119. *ArchÉrt* 5. 292–293.
- RÓMER 1871b: Rómer F., Kivonat a magy. Tudom. Akadémia archaeologiai bizottsága 1871. november 7-én a m.n. muzeumban tartott XII. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. *ArchÉrt* 5. 273–275.
- RÓMER 1872a: Rómer F., XVII. *ArchÉrt* 6. 137–138.
- RÓMER 1872b: Rómer F., Egyveleg. *ArchÉrt* 6. 163–164.
- RÓMER 1873: Rómer F., *Illustrierter Führer in der Münz- und Altertumsabteilung des Ungarischen National-Museums*. Budapest.
- SCHMAUDER 2005: Schmauder, M.: Szentendre. *RGA* 30. 240–244.
- SZENDREI 1888: Szendrei J., Az orsz. Rég. Társulat szeptemberi ülése. *ArchÉrt* 8. 372–379.

FLÓRIS RÓMER UND DIE GROSSEN AWARENFUNDE DES 19. JAHRHUNDERTS

Flóris Rómer beschäftigte sich mit den Denkmälern und archäologischen Funden zahlreicher Epochen, wozu auch die Funde der Awarenzeit gehörten. Er berichtete über Schmuckstücke und Funde der Awarenzeit in den Zeitschriften *Archaeologiai Értesítő* und *Archaeologiai Közlemények*. In den Jahren seiner Tätigkeit im Ungarischen Nationalmuseum kamen einige solche Gräber zum Vorschein, welche 1874 dank den Münzbeigaben zur Bestimmung des awarischen Fundmaterials vom 6.-7. Jahrhundert führten. Diese Gräber wurden in Szentendre (Komitat Pest) und Ozora-Tótipusztá (Komitat Tolna) im August und Oktober 1871 gestört und dann freigelegt. Ihre Beigaben gelangten durch eigenartige Umstände ins Ungarische Nationalmuseum. Obwohl Rómer bei der Rettung beider eine wichtige Rolle spielte, übernahm er nicht ihre wissenschaftliche Bearbeitung und Veröffentlichung. Er publizierte nur einige kurze Berichte über die Grabbeigaben von Ozora-Tótipusztá in den Tageszeitungen und liess die Korrespondenz in *Archaeologiai Értesítő* erscheinen, aber über die Funde von Szentendre hat er keinen Bericht für die Presse verfasst. Das ist bedauerlich, denn er hatte die Funde gesammelt und liess die Fläche um die Gräber aufgraben. Der Grund für sein Schweigen könnte darin liegen, dass Franz Pulszky, Direktor des Nationalmuseums, diese Funde bestimmen und bearbeiten wollte und daher diese wichtigen Funde beansprucht hat. Sein Vortrag über die awarischen Funde Ungarns ist aber keine wissenschaftliche Bearbeitung, da er sich dabei hauptsächlich mit der Münzdatierung beschäftigte und über die Fundumstände und -zusammensetzung usw. kaum etwas verriet. Die erste gründliche Bearbeitung erfolgte erst mehr als 100 Jahre später durch István Bóna in seiner Abhandlung über die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. Bóna probierte anhand der Literatur- bzw. Archivalienangaben die Fundumstände, Zusammensetzung und Geschichte der grossen Awarenfunde wie Kunágota, Szentendre, Ozora, Dunapentele, usw. zu rekonstruieren und so ein Fundament für die Awarenforschung zu schaffen. Trotz seiner gründlicher Arbeit fehlten manche wichtige Quellen, die sich im Nachlass von Flóris Rómer im Archiv der ungarischen Bodendenkmalpflege befinden und neue Angaben zur Fundgeschichte der Awarenfunde von Szentendre bieten.

Die Fundumstände der zwischen dem 14. und 17. August 1871 in der Grube einer damaligen Ziegelfabrik gefundenen 3 Gräber wurden erst anhand der Notizen von Rómer durch István Bóna rekonstruiert. Seine Hauptquelle war das Notizbuch von Rómer, in dem er Anmerkungen über die Gräber und die Fundstelle notierte sowie Zeichnungen von Beigaben des dritten Grabes anfertigte. Leider las Bóna manche Anmerkungen falsch, was zu manchen Irrtümern führte. So zum Beispiel wurde der Stiel des Löffels für einen Messergriff gehalten. Über die Gräber und die gefundenen Beigaben blieben aber auch Aufzeichnungen im Nachlass vom Flóris Rómer erhalten. Darunter befinden sich eine Liste darüber, was Rómer in diesen Tagen tat, eine Skizze über die Fundstelle mit Eintragung der Gräber und des Geländes, das aufgegraben wurde, bzw. eine Liste jener Funde, die zusammengesammelt wurden. Aus der Aufgabenliste wurde klar, dass Rómer über die Funde von Szentendre aus einem Artikel des Pester Lloyds erfuhr und erst danach zur Ziegelfabrik fuhr. Nach der Skizze waren die Gräber nach Osten gerichtet und mehr als 10 Meter von einander entfernt. Nach der Fundliste wurde noch ein Goldring gefunden, der jedoch später nicht ins Museum gelangte. Dank dieser Liste ist endlich klar geworden, dass die verlorengegangenen silbernen Spangen im Inventarbuch im Wirklichkeit Säbelscheide-Besätze waren. Nach diesen neuen Angaben kann man die drei Gräber wie folgt beschreiben:

Grab 1. (Abb. 3): Männergrab mit Pferd und Hund, Kopf nach Osten. Tiefe fünf Fuß, Breite der Grabgrube ungefähr 260 cm. Beigaben: a) Goldener Fingerring mit rautenförmigem Kopf, b) goldenes filigranverziertes Ohrgehängepaar mit grossem Kugelhänger, c) eiserne Speerspitze, d) Steigbügelpaar mit langer Öse, e) silberne Säbelscheide-Besätze.

Grab 2. (Abb. 4): Frauengrab, Kopf nach Osten. Beigaben: a) Goldenes Ohrgehängepaar mit grossem pyramidenförmigen Anhänger, b) silbernes Kolbenarmringpaar, c) Halskette aus Perlen, d) höchstwahrscheinlich war in diesem Grab ein Tremisses des Justinus II., e) Keramikgefäss, f) goldener Fingerring.

Grab 3. (Abb. 5): Frauengrab, Kopf nach Osten. Beigaben: a) goldenes filigranverziertes Ohrgehängepaar mit kleinem Kugelhänger, b) Solidus des Phocas, c) Silberlöffel, d) Halskette aus Perlen.

Neben den Angaben über die Gräber von Szentedre befindet sich im Nachlass von Rómer noch ein Brief, welcher interessante Ergänzungen zu den Funden von Ozora-Tótipusztá bringt. Dank der Archivforschung war es möglich, die unter kuriosen Umständen und in mehreren Teilen ins Ungarische Nationalmuseum gelangten Beigaben der Gräber von Ozora-Tótipusztá zu klären und so auch ihre Fundumstände zu erhellen. Ein Teil der Funde wurde erst 1888 nach mehrjährigem Streit vom Museum erworben und inventarisiert. Diese Goldgegenstände wurden vom Förster Kenner aus dem Graberde gesammelt, dann nach Székesfehérvár gebracht, wo sie bei einem Juwelier beschlagnahmt wurden. Bei der amtlichen Untersuchung wurden Vernehmungsprotokolle angefertigt, deren Abschriften sich im Archiv des Nationalmuseums befinden und die zu den wichtigsten Quellen zählen. Der Brief des Lehrers und Pfarrers Ede Ivánfi fasst das erste Vernehmungsprotokoll kurz zusammen, als Ergänzung sandte er Zeichnungen über die Funde an Rómer (Abb. 6).

Dank jener Aufzeichnungen und Briefe, welche sich im Nachlass von Flóris Rómer befinden, können wir die Fundgeschichte von zwei der grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts mit neuen Angaben ergänzen.

HONFOGLALÁS KORI KORONGJAINK ÉS PÁRHUZAMAIK

FODOR István

Az *Archaeologiai Értesítő* 2007. évi kötetében kiváló ókortörténész kollégánk, Tóth István figyelemre méltó dolgozatot írt a rakamazi honfoglalás kori korongpár időben igen távoli párhuzamáról az archaikus görög művészetben. Nézete szerint közeli hasonmásukat az egyik Kr. e. VI. századi rhodosi tálon lévő Gorgó-ábrázoláson vélte fellelni.¹ Mint a dolgozat lektora, már a kézirat elolvasását követően tervbe vettem, hogy annak megjelenése után kifejtem észrevételemet e kérdéssel kapcsolatban, ami talán mások számára is tanulságokkal járhat. Sajnos, e szándékomat váratlan, fájdalmasan hirtelen halála keresztelte. A dolgozat megjelenésekor Tóth István már nem volt közöttünk. Ifjúkori barátságunk is kötelez arra, hogy ne hagyjam említés nélkül tanulságos dolgozatát, még ha a jó szándékú párbeszédet monológ is váltja fel.

1.

Mielőtt e párhuzam helyénvalóságát kezdenénk el vizsgálni, talán nem fölösleges röviden áttekinteni honfoglalás kori korongjaink viseletének és értelmezésének kutatástörténetét, mivel e kérdésekben maig élnek a szakirodalomban félreértések.²

Honfoglalóink hagyatékában mind a lemezes, mind az áttört korongok kezdettől felhívták magukra a kutatók figyelmét. Hampel József első nagy összefoglaló munkájában így írt a lemezes korongokról (ahová ő a kisebb lemezes korong alakú ruhavereteket is sorolta): „*Ruha- vagy lószerszámdíszek*. Szintoly határozatlan, vajjon az idecsatolt táblán ábrázolt ékszerek a ruházatot vagy a lószerszámot díszítették-e?

¹ TÓTH 2007, 341–342. Jelen dolgozatomat 2013. augusztus 19-én zártam le, amely az itteni szövegen kívül tartalmazott még egy fejezetet őstörténet-kutatásunk jelenlegi helyzetéről is. Kéziratomat abba a kötetbe szántam, amelyben az MTA Magyar Őstörténeti Témacsoportja (=MÓT) által 2013 májusában szervezett *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés* c. konferencia előadásai is megjelentek, ahol magam az egyik szekció elnöke voltam. Kéziratomat Szentpéteri József bírálta, s azon olyan jelentős átalakításokat végzett, hogy annak szerzőségét nem vállalhattam. Igaz, bizonyos idő után a kötet szerkesztősege is közölte, hogy csupán a szekció előadásairól mondott értékelésemet közlik le, a szóban forgó tanulmányom majd a 2014 novemberében leadásba kerülő újabb kötetben kap majd helyet. Ez a kötet azonban – tudomásom szerint – nem készült el, ezért döntöttem úgy, hogy dolgozatomat – jellegének megfelelően – régészeti szakfolyóiratban teszem közzé, s elhagyom a lektorom által erősen megkurtított fejezetet a magyar őstörténet helyzetéről, erről alkotott véleményemet majd másutt teszem közzé. Itteni dolgozatomat eredeti formájában teszem közzé, abba nem dolgoztam bele az időközben megjelent szakirodalmat, csupán néhány szükséges esetben hozzá megjegyzéseket.

² Nem csak a magyar, hanem a szomszédos európai országok szakirodalmában is annak vagyunk tanúi, hogy egy-egy kérdés összefoglaló vizsgálatánál, de még a monografikus feldolgozásoknál is részben vagy egészben elmarad a kutatástörténeti áttekintés. Alighanem egyetérthetünk a kiváló orosz régésszel és művészettörténésszel, E. E. Kuzminával, hogy ez főként az amerikai szakirodalomra vezethető vissza, ahol nincsenek nagy múltú tudományos irányzatok, iskolák és általános szokás a különböző színvonalú és értékű kompilációkat új tudományos eredményként láttatni. Pedig ezek gyakran csak mások gondolatainak silány ismétlései, vagy a rég megoldott problémák újbóli „felfedezései”. Vö. KUZMINA 2002, 8.

A tiszanyagrévi dupla ezüstkorong bőrrre volt erősítve, ellenben a többi ékszer föl volt varrva és legtöbbször tudjuk, hogy nem lovas sírból származik, amiért azt lehetjük, hogy a ruhára volt fölvarrva, bár az sincs kizárva, hogy egyik-másik fejpártát vagy süveget díszített, minek megítélésére nincs elegendő alapunk.³ Az egri áttört korongról csak annyit jegyzett meg, hogy „...a három kis áttörés arra szolgált, hogy a korongot valami alapra, talán színes bőrrre erősítsék.”⁴ Az életfát mintázó díszes anarcsi korongról feltételezte, hogy azt egy második, alátétlemezzel erősítették egykor, a peremen lévő lyukak pedig „...arra szolgáltak, hogy a korongot valamire ráerősítsék, nem tudjuk biztosan megmondani, hogy mire.”⁵ 1907-ben megjelent utolsó könyvében viszont már inkább hajlik arra, hogy a lemezes korongok női díszek voltak, míg az áttörtek más célokat is szolgálhattak.⁶ Ugyanebben az évben megjelent igen tartalmas dolgozatában viszont jóval tömörebben és egyértelműbben fogalmaz: „Női sírokban gyakran találni vékony ezüstpléhből, dudoros szélű korongokat. A rajtuk látható apró lyukak tanúsítják, hogy a nők fölvarrták ruhájukra. Voltak áttört művű fémkorongok vagy trébelt művű díszkorongok is. Ezeket a mell táján hordhatták.”⁷

Bár Hampel véleménye az idők folyamán változott, s egyre erősödött az a meggyőződése, hogy a korongok mindkét fajtája női ékítményként szolgált, alább látni fogjuk, hogy ő már a korongok alkalmazásának minden lehetséges módját felvetette. Kortársai közül az anarcsi korongról Jósza András 1900. január 15-én azt vetette papírra, hogy díszítése közeli a tarsolylemezekéhez „és pereméhez közel öt helyen van átluggatva, melyen ezen dísz tárgyat akasztó szegekkel igen vékony szövetre vagy irhára erősítették”.⁸

Nagy Géza az áttört korongokat (amelyeket csatoknak is vélt) a Pósta Béla által közölt régészeti anyag alapján keleti eredetűnek vélte, párhuzamukat az Irtis parti iszkeri leletek közt találta meg.⁹ A veretek és korongok csoportjának további párhuzamainak előkerülését azonban az orenburgi kormányzóságban, az egykori Magna Hungaria területén várta.¹⁰ (Az iszkeri leletek azonban jóval későbbiek, mint a magyarok Urál-vidéki tartózkodásának kora. Iszker a XVI. században – amikor a kozák kalandor, Jermák orosz hadai megindulnak Szibéria meghódítására – a szibériai tatár kánság fővárosa volt.)¹¹

Fettich Nándor az áttört korongokról úgy vélte, hogy „rendeltetésük női fej-ék díszítése volt.”¹² Később, a hencidai 1. sír helyzetének ismertetésekor leírja, hogy a két, egy öntőmintában készült, áttört, állatalakos bronzkorong a két halántékon volt, közvetlenül a kerek pártaveretek sora alatt. Ezért úgy véli, hogy a korongok fölül hozzá voltak „kötvé, illetőleg varrva a „diadém”-hoz.”¹³ Később László Gyula is csatlakozik véleményéhez, aki így ír az említett hencidai leánysírról: „Fémveretes

³ HAMPEL 1900, 780.

⁴ HAMPEL 1900, 575.

⁵ HAMPEL 1904, 298.

⁶ HAMPEL 1907, 67.

⁷ HAMPEL 1907a, 118–119.

⁸ JÓSSA 1958, 152.

⁹ NAGY 1906, 413. Vö. PÓSTA 1905, 343. 209. kép 2.

¹⁰ NAGY 1906, 414.

¹¹ PIGNATTI 1915, 12–16.

¹² FETTICH 1935, 18.

¹³ FETTICH 1937, 96. Hasonlóképp vélekedik német nyelvű könyvében is: FETTICH 1942, 16.

pártájáról két állatalakos korong csüngött le.”¹⁴ Ugyanitt közli az elhunyt fejdíszeknek rekonstrukciós rajzát is.¹⁵

1937-ben Pálkás László a töredékes tiszabői korongpár ismertetése kapcsán kitér azok egykori rendeltetésének kérdésére is. Ama felfogás mellett tör lándzsát, hogy e korongok kantárrózsák (falerák) voltak, általában ezért fordulnak elő párosával, s zömmel lovas sírokban.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy a szerző sem a korábbi szakirodalmat nem ismerte megfelelően, sem következtetését nem gondolta át. Mint láttuk, már Hampel többször megjegyezte, hogy a korongok igen gyakran nem lovas sírokban kerültek elő. Az áttört korongok rendeltetését illetően pedig Pálkás Fettich véleményére hivatkozott,¹⁷ aki azonban a jelzett helyeken az avar kori öntött falerákról, s nem a honfoglalás kori korongokról érkezett.

1955-ben napvilágot látott dolgozatában Szabó Kálmán a világháború alatt elpusztult Kecskemét–Csongrádi úti lemezes korongpár bemutatása kapcsán jegyezte meg, hogy korábban nem figyelték meg a lemezes korongok sírban való helyzetét s ezért vélték azokat kantárrózsáknak. A kecskeméti korongpár azonban „kétségtelen, hogy nem lehetett lószerszámon, mert ebben a sírban semmiféle lószerszámmra utaló lelet nem került elő.”¹⁸ Ugyanitt újabb hipotézist állít fel a lemezes korongok egykori használatára vonatkozóan: „A magam részéről arra gondolok, hogy talán a női tarsoly két oldalának díszei lehettek.”¹⁹ (Ennek részleteibe azonban nem bocsátkozott.)

A méltán nagy figyelmet érdemlő rakamazi korongpár 1956 tavaszán került elő homokbányászás közben. A meglehetősen mostoha sorsú leletet 1959-ben tette közzé Csallány Dezső, s ennek kapcsán sort kerített a korongok viseletének tisztázására is.²⁰ Ebből a szempontból különbözőképpen ítéli meg az áttört öntött és a lemezes korongokat. Az előbbieket véleménye szerint általában női fejdíszként alkalmazták, szalagra vagy a női hajfonathoz erősítve. E korongok közt azonban különböző csoportokat különböztet meg. Szerinte a lovast mintázó darabok (pl. Rakamaz-Fő utca, Mándok, Pusztabukova) lovas nomád törzsi jelképek voltak s egy elkülönült (onogur vagy besenyő eredetű) törzsi csoport hagyatékának vélhetők. Az öntött korongok „griffes” csoportját különválasztja s – helyesen – avar korinak határozza meg, amelyeket a nők az öv bal oldalára erősítve hordtak. Ezzel szemben a X. századi állatalakos áttört korongokat (például a hencidai korongpárt) ugyanolyan rendeltetésűnek véli, mint Fettich és László. E két utóbbi csoport között viszont kapcsolatot lát: Szerinte a Tiszántúlon az avarok továbbélő csoportjai örökölték át a korongtípust a X. századba.²¹ A lemezes korongok viseletét a tiszabercel-ráctemetői 4. sír feltárásakor tett megfigyelései alapján rekonstruálja, ahol az egyik korong a mellen, a másik a háton – felső oldalával lefelé – helyezkedett el. Csallány ennek alapján úgy ítélte meg, hogy az ilyen típusú korongokat két, egymást keresztező borszíjra erősítették, amelyek a mellen és a vállon áthaladva a háton is keresztetkék egymást s így a két korong a mellen és a háton tükrökép-szerűen helyezkedett el a

¹⁴ LÁSZLÓ 1944, 160.

¹⁵ LÁSZLÓ 1944, 164. 21. kép.

¹⁶ PÁLKÁS 1937, 146–147.

¹⁷ Vö. FETTICH 1928; 1937, 10.

¹⁸ SZABÓ 1955, 124. Arról azonban a fentebb elmondottakból egyértelműen meggyőződhetünk, hogy Szabó János Győző tévedett, amikor kijelentette, hogy a korongok kantárrózsaként való alkalmazását „...először Szabó Kálmán vonta kétségbe.” Ld. SZABÓ 1963, 97.

¹⁹ SZABÓ 1955, 124–125.

²⁰ CSALLÁNY 1959; Fodor 1996.

²¹ CSALLÁNY 1959, 286–292.

bőrből készült felsőruhán.²² (Ennek az életszerűségtől oly távoli ötletnek, szerencsére nem akadt komoly híve szakembereink között.)

1963-ban jelent meg Szabó János Győző meglehetősen terjedelmes dolgozata a lemezes korongok viseletéről, amelyben a lehetőségek széles skáláját tárta az olvasó elé.²³ A szerző általánosságban többféle viseleti módot is elképzelhetőnek tart. Ezért jogos bírálathoz részesíti Csallány Dezső imént ismertetett ötletét. Ám az ő megengedő elképzelései túlságosan is parttalanok. Hosszasan taglalja László Gyula szóbeli véleményét, aki szerint a korongok ezen típusát a női ruhára varrták a keblek fölé, mint ahogyan a hasonló korongokat a kelet-európai középkori sírszobrokra (az ún. kamennaja babakon) látjuk.²⁴ Igen tanulságos része a dolgozatnak a jól feltárt leletek alapos elemzése, de szerzője nem alakít ki határozott véleményt a lemezes korongok viseletéről, csak azt véli biztosnak, hogy az öntött áttört és a lemezes korongok viselete nem volt azonos, ez utóbbiakat legtöbb esetben a ruhára varrták, de nem elképzelhetetlen, hogy a csuklyaszerű női fejfedőről zsinóron csüngtek alá, mint az aldebrő-mocsárosi 13. sír esetében.²⁵

Az imént bemutatott dolgozat akkor jelent meg, amikor egy páratlanul szerencsés lelet, amely kivételesen jó megfigyeléssel párosult, már a kutatók kezébe adta a megoldás kulcsát.

A Tiszaeszlárhoz tartozó Bashalmon, a Fenyvestáblában Dienes István 1958 őszén tárta fel a mindössze 13 síros, rangos második honfoglalás kori temető 8 sírját. Az október 23-án kibontott 12. női sírban talált korongokat s e lelet alapján – ha nem is azon nyomban – megfejtette korongjaink viseletének titkát is. Lássuk erről Dienes Istvánnak az ásatási naplóban lévő leírását.

„A két korong az elhunyt nő bal, illetve jobb válla közelében volt.

A bal oldali korong:

1. „A bal lapockán *aranyozott ezüst, áttört griffes mintájú korong hátlap*pal. (Hátára fordítva, a mintás rész a sír fenekének néz, a griff feje kifelé, északra.) Az áttört korong és a hátlap között bőrmaradványok láthatók, valószínűleg a mintát még jobban kiemelő színes alátét maradványai.
2. Az előbbi korong felett, arra felül kissé rácsúszva, *két helyen átfúrt kagylókorong*.
3. A kagylókorong felett és azon túl sorban a koponya felé húzódva, közvetlenül egymás mellé szerelt, szarvval a koponyának néző kis *aranyozott ezüst bikafejek* (5 db), amelyek kétségtelenül a korong függesztő szíjára voltak szerelve. A két legalsó – valószínűleg az ürge által megbolygatott – veret háttal felfelé.
4. A griffes korong hátlapján *kettétört, vékony vashuzalból készült karika*.
5. A griffes korong mintás része alatt *bőrmaradványok*.

²² CSALLÁNY 1959, 300. Vö. FODOR 1996a.

²³ SZABÓ 1963.

²⁴ SZABÓ 1963, 98. Köztudomású, hogy László Gyula ekkoriban még – Fehér Géza korábbi vélekedése alapján (FEHÉR 1940, 32–33) – bolgár-török hagyatéknak tartotta a szobán forgó sírszobrokat. Meglepő, hogy az igen olvasott Szabó János Győző nem figyelt fel Sz. A. Pletnyova dolgozatára, amely ekkorra már magyarul is megjelent, s amelyből egyértelműen kiviláglik, hogy ezeket a szobrokat a kelet-európai steppén a XI. század közepén megjelent kunok hagyták ránk. Így tehát nem szolgálhatnak párhuzamként a mi honfoglalás kori emlékeinkhez. Ld. PLETNYOVA 1960–1962. Vö. FODOR 1970, 2009.

²⁵ SZABÓ 1963, 101–116. Azóta megjelent a temető teljes anyagának közlése, ld. RÉVÉSZ 2008, 18–51. A Szabó János Győző által feltételezett női csuklya viselete a honfoglalók körében semmiféle adattal nem támogatható.

A jobb oldali korong:

1. Aranyozott ezüst, áttört griffes mintájú korong hátlappal, mintás részével felfelé, a griff feje kifelé, délnek néz. Mint az előzőnél az áttört korong és hátlap között – valószínűleg a mintát kiemelő színes alátétnek szolgáló – bőrmaradványokkal.
2. Az előbbi korong alatt két helyen átfúrt agyálókörög.
3. A korongtól a koponya alá húzódva sorban, közvetlenül egymás mellé szerelt, szarvaikkal nyugatnak néző, aranyozott ezüst bikafejek (csak 4 db ilyen, az ötödiket, amelyik elveszhetett, középen egy rombusz alakú pitykével pótolták).²⁶

A sírleírásból egyértelműen kiderül, hogy a kitérő szemű ásató a helyszínen még nem figyelt fel a korongok mellett a sírrajzon is világosan kivehető gyöngyfüzérekre, amelyeket kb. 16-16 gyöngyszem alkotott (vörös karneol, türkizkék és sárga üvegpassza, fehér és piros szemesgyöngy és egy kauri csiga).²⁷ (1. kép.)

A Régészeti Füzetekben megjelent rövid ásatási jelentésében Dienes István azt írja, hogy az elhunyt nő „...pártájáról a fej mellett két oldalt (bikafejet ábrázoló veretekkel kiveret szíjról!) alácsüngő griffes korong volt.”²⁸ Nem sokkal később azonban Dienes megváltoztatta ez utóbbi véleményét. Ennek okát is pontosan tudhatjuk: 1959-ben rövid tanulmányutat tett Moszkvában, ahol a Lomonoszov Egyetem Embertani Intézetében megtekintette az Ob torkolatánál, az egykori Obdorszk (ma Szalehard) mellett, Halasz Pogor (jelentése: Holtak szigete) szigetén 1909-ben D. T. Janovics által feltárt XVIII–XIX. századi osztják–nyenyec temető anyagát. Mivel e sírokban a szerves anyag is jól megőrződött, így meg lehetett figyelni a nők hajviseletét is, akik az áttört korongokat varkocsdíszként viselték.²⁹ Nem véletlen tehát, hogy nem sokkal később, a kisvárdai kötetben megjelent dolgozatában Dienes már kissé másként látja az áttört korongok viseletét: „A bashalmi ásatáson tett megfigyeléseink szerint a nők varkocsába voltak függesztőszalagok segítségével befonva, ott fekszenek a sírban a koponya két oldalán. Ha rendeltetésük, kidolgozásuk más is, mint a melléksz korongoké (vö. Anarcs), a közöttük való rokonság egészen nyilvánvaló.”³⁰ Majd ugyanitt, alább: „A kisebb méretű öntött, áttört korongokkal, azaz a hajfonat csüngőivel (vö. Mándok) szemben e lemezes, poncolt mintájú nagy korongok mellédszek voltak.”³¹

A rendkívül fontos bashalmi lelet után tehát Dienes István eleinte még különbözőnek vélte az áttört és lemezes korongok viseleti módját. A lemezes korongokat ekkor még – Szabó János Győzőhöz hasonlóan – a női felsőruhára varrott mellédszék gondolta. A bashalmi korong viseletének rekonstrukciója először a Magyar Nemzeti Múzeum 1967-ben nyílt állandó történeti kiállításán szerepelt.³² (2. kép 1.) (Itt látható, hogy a függesztőszíj tehénfej alakú vereteiből eredetileg mindkét oldalon 5-5 darab lehetett, de mivel az egyikről egy ilyen veret használat közben leeshetett, ezt olyan rombusz alakú verettel helyettesítették, amilyenekkel általában az ingnyakat díszítették. Emellett valódi helyükön szerepelnek az 5 cm átmérőjű korongokhoz csatlakozott gyöngysorok is.)

²⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár, Ha 99. III. 28.

²⁷ FODOR 1996b, 189.

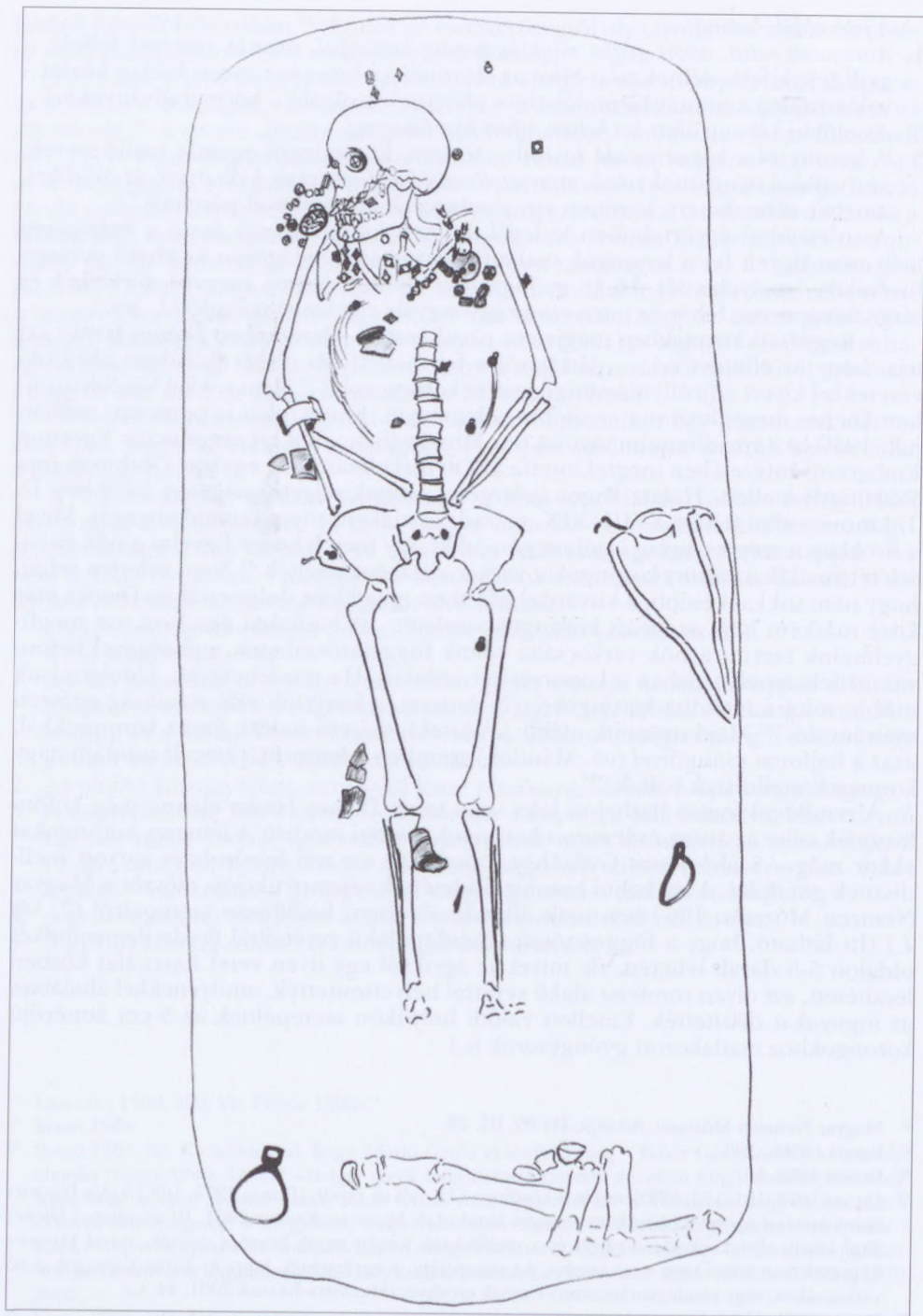
²⁸ DIENES 1959, 55.

²⁹ DIENES 1975, 101–103. Itt Dienes le is közölte a 312. női sír rajzát. (DIENES 1975, 103.) Azóta Janovics itteni ásatásai nyomtatásban is napvilágot láttak. Ld. MURASKO–KRANKE 2001. Itt azonban a Dienes által közölt sírnak csupán a rajzát és a mellékletek fotóját tesszik közzé a szerzők, mivel Janovics hagyatékában nincs meg e sír leírása. Az viszont így is egyértelmű, hogy az áttört korongok a nő varkocsához, vagy vendégvarkocsához vannak erősítve. (MURASKO–KRANKE 2001, 44. t.)

³⁰ DIENES 1961, 159.

³¹ DIENES 1961, 170.

³² DIENES 1967, 11.

1. kép Tiszaeszlár-Bashalom, II. temető 12. sír rajza.

Abb. 1 Tiszaeszlár-Bashalom, Grabzeichnung vom Grab 12. im Gräberfeld II.

2. kép A bashalmi korongok korábbi (1.) és későbbi (2.) rekonstrukciója.

Abb. 2 Alte (1) und neue (2) Rekonstruktion der Zierscheibe von Bashalom.

Ugyanebben az évben látott napvilágot László Gyula nagyközönségnek írott könyve a magyarság eredetéről és a honfoglalásról. Bár jól ismerte a bashalmi leletet – erről Dienes is tudósít³³ – a korongok viseletét másképpen rekonstruálta színes rajzán: a korongpárt tartó szalagokat nem a farkocsba fonva, hanem a női sapka díszes pereméhez erősítve ábrázolta.³⁴ Ebbéli meggyőződését későbbben sem adta fel, a honfoglalókról írott utolsó nagyobb terjedelmű könyvében egyenesen a régi, 1944-es rajzát közli újra.³⁵

Az 1968-ban megjelent, nagysikerű könyvben, a három kiadást megért *A magyar régészet regényében* Dienes István öt remek esszét közöl, amelyek közül az utolsót a bashalmi ásatásnak szenteli. Természetesen szót ejt a 12. sírban lelt korongokról is: „A fémkorongpár függesztőszíjának bikafej³⁶ alakú díszítő veretsora árulta el, hogy azok rövid szíjacská segítségével, a kagylókorongokkal és az azokba kapcsolt gyöngyfüzerekkel együtt a hajfonatokból függtek alá. Keleti párhuzamok sejtetik, hogy előre befonva, vendéghajfonattal együtt erősítették fel és mindez a fej nem mindennapi ékességéül szolgált.”³⁷ A könyv 1970-es második, illusztrált kiadásában jelent meg a 12. sír rajza, továbbá a benne nyugvó nő viseletének rekonstrukciós ábrázolása is. (3. kép.) A korongok és mellékdíszük kissé eltérő felfogású rekonstrukciója csak 1975-ben látott napvilágot.³⁸ (2. kép 2.)

³³ DIENES 1969, 117.

³⁴ LÁSZLÓ 1967, 105.

³⁵ LÁSZLÓ 1988, 90.

³⁶ Ezekről a veretekről Bökönyi Sándor állapította meg, hogy tehénfejet mintáznak. Ld. BÖKÖNYI 1994, 228–229.

³⁷ DIENES 1968, 188–189.

³⁸ DIENES 1975, 102. Ugyanígy a könyv angol és francia nyelvű kiadásában, sajnos, a kép a finn nyelvű változathoz kimaradt. (Itt már nem ismétli meg Dienes azt az elsőként felmerült vélekedését sem,

3. kép A bashalmi korong viseleti rekonstrukciója. (László Gyula rajza.)

Abb. 3 Rekonstruktion der Tracht der Zierscheibe von Bashalom. (Zeichnung von Gyula László.)

A zempléni sírról készült Fettich-kézirat vitája kapcsán honfoglalás kori régészetünk számos fontos kérdése szóba került, hála Dienes István nagy terjedelmű s a hozzászólók közül legszínvonalasabb vitáiratának.³⁹ Természetesen nem maradhattak ki a korongok sem, hiszen Zemplénben azóta is példátlan esetet figyelhettek

hogy a bashalmi korongok a „griffes” csoportba tartoznak.) E rekonstrukció fényképét ld. FODOR 1996b, 188; FODOR–DIÓSZEGI–LEGEZA 1996, 86. – Itt jegyzem meg, hogy a második bashalmi temető közlése már kéziratom lezárása után jelent meg: TÓTH 2014, 34–45.

³⁹ DIENES 1969.

meg a feltárók: itt férfi sírban került elő korong, még hozzá egyszerre öt darab. Dienes jogosan cáfolja, hogy e hajfonatdíszek az özvegyek, rokonok vagy sirató-asszonyok sírba dobált ékességei lettek volna, hiszen mind ott került elő, ahol a korongokat viselni szokás: a fej mellett, a mell felső részén. Ráadásul a korongok száma nem mindig kettő, hiszen Bashalmon is volt még a két fémkorong mellett, két kagylókorong is. Úgy vélte, hogy különleges esetekben az előkelő férfiak is viselhettek női ékítményeket, többek között korongokat is. Hivatkozott továbbá az eperjeskei férfisír korongjára is, hiszen még nem tudhatta, hogy az a felajzott fíj számára készült tegezt díszítette egykor.⁴⁰ (Ezt majd csak a karosi temetők feltárója, Révész László veszi észre.⁴¹) Számos keleti analógiára mutatott rá – amelyekre alább még visszatérünk – s azt is megemlítette a zempléni korongok kapcsán, hogy az obi-ugorok hite szerint a nőknek négy, a férfiaknak öt lelke van, ami talán a viselt korongok számával is összefügghet.⁴² (Erre magam egy X–XII. századi szamojéd fiúsír rajzát közöltem párhuzamként.⁴³)

1970-ben Csallány Dezső tette közzé – főként a Tiszaeszlár-Vörösmarty utcai 2. sír feltárásánál tett – megfigyeléseit a korongok viselésével kapcsolatban. Elöljáróban megjegyzi, hogy először az említett 1961-es ásatásain volt alkalma biztos támpontokat nyerni a korongviselésről.⁴⁴ (Mint láttuk, e támpontokat Dienes István az 1958-as bashalmi ásatásain már megfigyelte. Nehéz elhinni, hogy az írásban nem is egy helyen közzétett felismerésről Csallány ne tudott volna.) A korongokat most már ő is hajfonatdíszként rekonstruálta, amelyeket vendégvarkocs segítségével fontak a varkocsokba.⁴⁵ Később László Gyula a zempléni korongok kapcsán kétségbe vonta ezt a megállapítást s úgy vélte, hogy a zempléni „...5 korong esetleg a férfi köpenyének, kaftánjának (?) bőrszegélyét díszítette...”⁴⁶

Dienes a korongviselésről Bálint Csanád kandidátusi értekezéséről írott opponensi véleményében összegezte utoljára tapasztalatait. A jánosszállási és eperjesi korongok kapcsán írta: „A lemezes korongoknak ilyen szempontból két csoportja van: az egyik, amelyet körülszögeztek, a másik, amelynek csak hossz tengelyében, fölül és alul található a szögecs. Úgy találom, hogy a körülszögeezett korongoknak mindig volt hátlapjuk, A szögecsnek épp az erősítő lappal való összefogást szolgálták. Épp hátlapjuk miatt nem lehettek ezek felvarrásra szolgáló mellkorongok, mint egyesek ma is vélik (úgy látszik, Bálint is, hiszen a bojárhalmi asszony „mellkorongjának” hiányáról ír – 112. o.)⁴⁷; a két lemez közé fölül függesztőszíjat, alul talán sallangokat bújttak, s e pontokon több szögecs rögzítette ezeket. A hátlap nélküli korongokat épp ezért csak felül és alul kellett rögzíteniök (pl. Rakamaz, Aldebró stb.), az tehát, hogy a hátlap nélküli jánosszállási korongon ugyanúgy voltak a lyukak, újabb bizonyíték rendeltetéséről, hiszen a ruhára való felvarráshoz két oldalát is át kellett volna lyukasztani.”⁴⁸

⁴⁰ DIENES 1969, 116–117.

⁴¹ RÉVÉSZ 1996a, 76.

⁴² DIENES 1969, 118.

⁴³ FODOR 1976, 284.

⁴⁴ CSALLÁNY 1970, 261.

⁴⁵ CSALLÁNY 1970, 280. Az ímént láthattuk, hogy ekkor már Fettich Nándor is Csallány Dezsőnek ezt a véleményét osztotta, amiről a zempléni sírról írott könyvében be is számolt. (BUDINSKY-KRIČKA-FETTICH 1973, 66–67.)

⁴⁶ LÁSZLÓ 1976, 83. Vö. DIENES 1978, 112.

⁴⁷ Így vélte ezt Bálint Csanád a jánosszállási korong esetében is, amelyet szerinte a női ruhára varrták fel: BÁLINT 1991, 25. Nézetét később – tudomást szerezvén az alább említendő karosi leletről – módosította s a lemezes korongokat is varkocsdíszeknek ítélte: BÁLINT 1989, 202–203.

⁴⁸ DIENES 1978, 112.

Itt jutott el tehát Dienes István addig a felismerésig, hogy a lemezes és áttört korongok egyaránt varkocsdíszek voltak, függetlenül attól, hogy a sírban párosával, vagy egyesével kerültek elő. Ne feledjük, hogy 1969-ben még részben igazat adott Szabó János Győzőnek, amikor azt írta, hogy „magam pusztán a gyermeksírokból való, egymagukban előkerülő korongokat hiszem az ingecskére varrott, rontást elhárító tárgynak, amelynek fémesen csillogó, s néha domborodó felületéről lesiklik az ártó tekintet...”⁴⁹

E meggyőződését a későbbi régészeti feltárások be is igazolták. Révész László a karosi II. temető 47. sírjában olyan lemezes korongpárra talált, amelyek szintén veretekkel ékes függesztőszíjjal kapcsolódtak a két varkocsba, mint a bashalmi 12. sír korongjai.⁵⁰ Ez a lelet igazolta be végérvényesen, hogy a két korongfajta rendeltetése azonos volt.⁵¹ Ezt nem cáfolták meg a Dienes dolgozatának megjelenését követően előkerült, vagy ismertté vált hajfonatkorongok leletkörülményei sem (pl. Algyő,⁵² Madaras,⁵³ Ibrány,⁵⁴ Sárrétudvari,⁵⁵ Szentes – Derekegyházi oldal,⁵⁶ Csekej,⁵⁷ Kiskeszi,⁵⁸ stb.), bár akadtak helytelen rekonstrukciós kísérletek is.⁵⁹ (Legalábbis addig, amíg ezt kétségkívül megcáfoló újabb leletek elő nem kerülnek.)

Honfoglalás kori korongjaink rendeltetése mellett nem kevésbé fontos kérdés, hogy a rajtuk lévő ábrázolásoknak, vagy ornamentikának volt-e valamiféle jelentése a kor embere számára. E szempont azért is lényeges, mert segítségünkre lehet honfoglalás kori korongjaink párhuzamainak és előzményeinek felkutatásában is.

A hajfonatkorongokon az életfa jelképét, valamint különböző állatalalakokra emlékeztető szellemlényeket láthatunk, amelyeket ugyancsak Dienes István hozott összefüggésbe a Szibériában szinte napjainkig élő ún. ongon-kultusszal, vagyis azzal a hiedelemmel, hogy ezek az ábrázolások, illetve tárgyak (faragványok, állatcsontok) a velük kapcsolatos lények lelkének burkai, s szükség esetén ezek a szellemlények segítenek az őket amulettként viselőkn. „Nem kétséges – mint írja – hogy a korongok tükrében feltűnő ábrázolásoknak értelme volt...”⁶⁰ Korongjaink viselésével kapcsolatban figyelmet érdemel Zelenyinnek ama adata, miszerint egy burját nemzetségtől a nemzetsége ongonját a varkocsa végéhez kötve hozta magával Mongóliából.⁶¹ Ugyancsak lényeges, hogy az egyének ongonjai többnyire nem az apai, hanem az anyai nemzetségtől öröklődtek.⁶² A szerencsét hozó, védelmet biztosító ongonok nem véletlenül kerültek a női hajfonathoz. Láttuk, Dienes István sem a sírban tett megfigyelése alapján jutott arra a meggyőződésre, hogy a korongok függesztőszíját nem a fejfedő széléhez erősítették, hanem a varkocsba fonták. A Moszkvában látott újkori obi-ugor varkocsok juttatták erre a gondolatra, miután – a Vakerij Csernyecovval való konzultáció és az orosz szakirodalom segítségével –

⁴⁹ DIENES 1969, 117.

⁵⁰ RÉVÉSZ 1996, 82–84. 139. t. A fontos lelet első közlése: RÉVÉSZ 1989, 26, 30–31. 7. kép.

⁵¹ Ennek ellenkezőjét vallotta: BÁLINT 1976, 128; 1978, 265.

⁵² KÜRTI 1980, 325–327; 1983, 37. kép.

⁵³ KÓHEGYI 1980, 210, 230–231.

⁵⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 288–290, 597.

⁵⁵ M. NEPPER 2002, 1: 318, 352, 369.

⁵⁶ LANGÓ-TÜRK 2003, 6–8.

⁵⁷ REJHOLCOVÁ 1995 I: XLVII, 1–2; LXI, 2–3; XCII, 4–5; t.; II: 30.

⁵⁸ HANULIÁK 1994, XXIII, LV. t. Itt a 104. sírban a két lemezes korong a medencén került elő, ami nyilvánvalóan nem annak bizonyítéka, hogy azokat az elhunyt életében is ott hordta volna, hanem a varkocsok halál utáni megoldásának másutt is megfigyelt gyakorlatának. Vö. FODOR 1973, 33, 35.

⁵⁹ SZINYÉRI 1993, 294.

⁶⁰ DIENES 1972, 65. A szibériai népek ongon-kultuszáról ld. ZELENIN 1936.

⁶¹ ZELENIN 1936, 23–24.

⁶² ZELENIN 1936, 27.

megismerkedett e viseleti szokás gondolati hátterével is. Ugyancsak ekkor válhatott számára egyértelművé: nem lehet véletlen, hogy a hitvilági jelképekkel zsúfolt korongok honfoglalóinknál csak a női sírokból fordulnak elő.

A hagyományos obi-ugor családokban a nők alárendelt szerepet kaptak,⁶³ bizonyos időszakban (a havi tisztulás és a szülés idején) tisztátalan, a közösségre betegséget, bajt hozó teremtménynek számítottak, s erre az időre nem is lakhattak együtt a többi családtaggal. E tisztátalanság alól csak a hajuk volt kivétel. Nem véletlen tehát, hogy az óvó-védő ongonokat, a hitük szerint a bajt elhárító, természetfeletti erővel bíró tárgyakat a hajukhoz rögzítve viselték.⁶⁴ A hajfonatuk végéhez erősítették a segítőszellemek (általában madár alakú) jelképét, vagy képmását, továbbá a nemzetségük jelét, annak tamgáját is.⁶⁵ Ugyancsak a hajfonat magasságában, a vállukra tetoválták a nőknek az életfa csúcsán ülő *varsik* madár alakját, amelyik Diószege Vilmos szerint a sámán szabad lelke volt. Feladata az volt, hogy őrizze az ember lelkét, halála után pedig kísérje el a túlvilágra.⁶⁶ A vogulok körében jegyezték fel, hogy a földben lelt régészeti leletek némelyikét (az ősi ékítményeket) – amelyeknek természetfeletti erőt tulajdonítottak – a női hajfonathoz erősítették.⁶⁷

A XVIII. századi szibériai leírások ugyanarról tanúskodnak, mint a fentebb említett, Obdorszk melletti újkori temetők: az obi-ugorok asszonyai és lányai hajukat két varkocsba fonták, s varkocsuk, vagy a textilből készített vendégvarkocsuk végét rézből, bronzból készült korongokkal, csüngőkkel és gyöngyökkel ékesítették.⁶⁸ Nagyjából hasonlóképpen írta le az osztják nők hajviseletét Jankó János is 1898-as osztjákföldi útja idején.⁶⁹ Mivel a késői középkorban és az újkorban az obi-ugorok nem készítettek fémtárgyakat, a varkocsdíszek zömmel orosz készítmények voltak, amelyeket a vogulok és osztjakok a vásárokon szereztek be. (Az egyik leghíresebb vásár az obdorszki volt.) A korongokon lévő figurákat saját hitviláguk szerint értelmezték, a lovasok alakjában például a főisten, Numi Tőrem legkisebb fiának, *Mirsusne-xumnak*, a Világügyelő férfinak az alakját tisztelték.⁷⁰ (Nem volt ez másképpen ezer esztendővel korábban sem, amikor – az ugyancsak prémért cserébe kapott – iráni, közép-ázsiai, bizánci és arab edényeken lévő ábrázolásokat is hasonlóképpen értelmezték.)⁷¹

Az obi-ugorok haj- és korongviselesei szokásait ma még szinte kizárólag néprajzi hagyatékuk és újkori régészeti emlékeik alapján ismerjük. A régebbi korokból érthetően azért nincsenek biztos támpontjaink, mert a szerves anyag csak ritkán őrződik meg a sírokból, ráadásul az obi-ugorok régi lakóhelyeinek területe meglehetősen gyéren kutatott. Az Urál-hegység nyugati oldalán azonban, a Káma vidékén meglepő hasonlóságokat találunk a pjánobori (Kr. e. III. – Kr. u. II. sz.) korszak temetkezéseiben. Ere korábban már Dienes István is felfigyelt V. F. Gening tuda-

⁶³ Ld. ROMBANGYEJEVA 1975.

⁶⁴ DIENES 1975, 101. A női haj mágikus erejéről általában ld. GAGEN-TORN 1933.

⁶⁵ KARJALAINEN 1921–1927. Bd. I. 45; CSERNYECOV 1959, 138–139. A V. N. Csernyecov által gyűjtött és közreadott egyik vogul mesében a kazimi nemzetség ősanja varkocsában nyírfajdyúk alakjára mintázott rézmadarat hordott. Ld. CSERNYECOV 1935, 111; SZOKOLOVA 1977, 136.

⁶⁶ DIÓSZEGI 1969, 314. Vö. CSERNYECOV 1959, 128–129.

⁶⁷ GEMUEV–SZAGALAEV 1986, 162. A hajfonat és a szellemiények kapcsolatáról a vogulok hiedelmeiben ld. KANNISTO 1958, 18, 405–406, 410.

⁶⁸ Vö. KODOLÁNYI 1967, 394–398. (A sokszor majdnem a térdig leérő vendégvarkocsokra azért volt szükség, mert az obi-ugoroknál elterjedt ótvár miatt az asszonyok haja gyakorta igen megritkult. Ld. KODOLÁNYI 1967, 393.) Az obi-ugor viselet legújabb összefoglalását ld. SZOKOLOVA 2009, 209–263.

⁶⁹ KODOLÁNYI 1967, 393–394; vö. JANKÓ 2000.

⁷⁰ GOLOVANOVA 1962, 133–136.

⁷¹ FODOR 2008, 142–147.

mányépszerűsítő könyve alapján. Az ott lelt bronzkorongok viseletét határozottan azonosnak vélte az obi-ugor és magyar szokással: „Viseletük azonban jóval korábbi szokás lehet, hiszen ismeretesek már a vitathatatlanul finnugorokhoz köthető pjánobori műveltségből, mégpedig a mi korongjainkhoz hasonló rendeltetéssel, azaz varkocsok ékítményeként is. Bizonyosan ilyenek például a csegandai II. sz. temető 15. sz. sírjában fellelt korongok közül legalábbis azok, amelyek kétoldalt a felkaron feküdtek, alsó szélük körül a nálunk szokásos gyöngyök helyett csüngődíszek társaságában. A vállig követhető veretek alapján veretes függesztőszíjjal kapcsolódtak a varkocshoz.”⁷²

A csegandai temetőik teljes közlése csak Dienes dolgozatának megjelenése után látta meg a napvilágot.⁷³ A II. temető fentebb említett 15. és 25. sírjának rajzát közöljük itt újra, amelyek szemmel láthatóan mindenben alátámasztják Dienes István véleményét. (4. kép 1–5.) A 15. sír két szélső korongját és a 25. sír két kisebb korongját egyaránt kisebb veretekkel ékesített függesztőszíjakra erősítették, amelyek a két felkar menték húzódtak a fej irányába, méghozzá azon a helyen, ahol a varkocsok csünghettek le. Egyértelműen igazolható Dienes azon véleménye is, amellyel elutasítja az ásató rekonstrukciós kísérletét,⁷⁴ aki a korongokat a felsőruhára varrott díszként tünteti fel, a szíjveretek pedig nem is láthatóak a rekonstrukciós rajton.⁷⁵ (Gening ezeket az ing díszeknek vélte.)⁷⁶ Mindennek ellenére sem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a csegandai korongok minden esetben varkocsdíszek voltak. Ennek oka a korongok nagysága és súlya. A 12 cm körüli, vagy még nagyobb, vaskos bronzkorongok függesztőszíjai valószínűbb, hogy a fejfedőhöz, vagy a homlokpánt-hoz kapcsolódtak.⁷⁷ (4. kép 5.) Annál valószínűbb, hogy a kisebb, 5–7 cm átmérőjű korongok (4. kép 4) a varkocsok díszei lehettek.⁷⁸ A Káma-vidéki vaskori női sírok korongjainak viseletéti rekonstrukciójához még további adatok szükségeltetnek. Az itteni vizsgálatokat még az a körülmény is megnehezíti, hogy a női varkocsok díszítésének ősi hagyományait és a hozzá tapadó hitvilági elképzeléseket nem őrizte meg a legújabb korig a néphagyomány, mint az obi-ugoroknál.⁷⁹

Újabb az a lehetőség is felmerült, hogy a női varkocsoknak hasonló díszítése már a bronzkori andronovói műveltség lakosságánál is igazolható a Kr. e. II. évezredben. Néhány kutató feltételezi, hogy a varkocsokat itt is fémlemezekkel, kauri csigákkal, gyöngyökkel ékesítették, amelyek jelölték az elhunyt életkorát, társadalmi helyzetét, talán nemzetségi hovatartozását, továbbá mágikus szerepük is lehetett. Ily módon tehát a varkocsdíszek szerepe szinte azonos lehetett, mint a finnugor népeknél. Ez a szokás tehát végső soron indoeurópai eredetű lehetett s meghonosodott a finnugor, török és iráni népek körében is. (Ezt igazolnák a XX. századig továbbélő tuvai, tadzsik, és türkmén varkocsdíszek.)⁸⁰ Ez a feltevés azonban még kellő bizonyításra vár, mind régészeti, mind néprajzi szempontból.

Bárhogyan is vélekedünk a röviden bemutatott régészeti párhuzamokról, az egyértelmű, hogy honfoglalás kori korongjaink közvetlen előzményei sem a bronzkori andronovói, sem pedig a kámai vaskori leletek nem lehetnek, az újkori obi-

⁷² DIENES 1969, 117.

⁷³ GENING 1970–1971.

⁷⁴ DIENES 1969, 117.

⁷⁵ GENING 1970–1971, I. 35. kép.

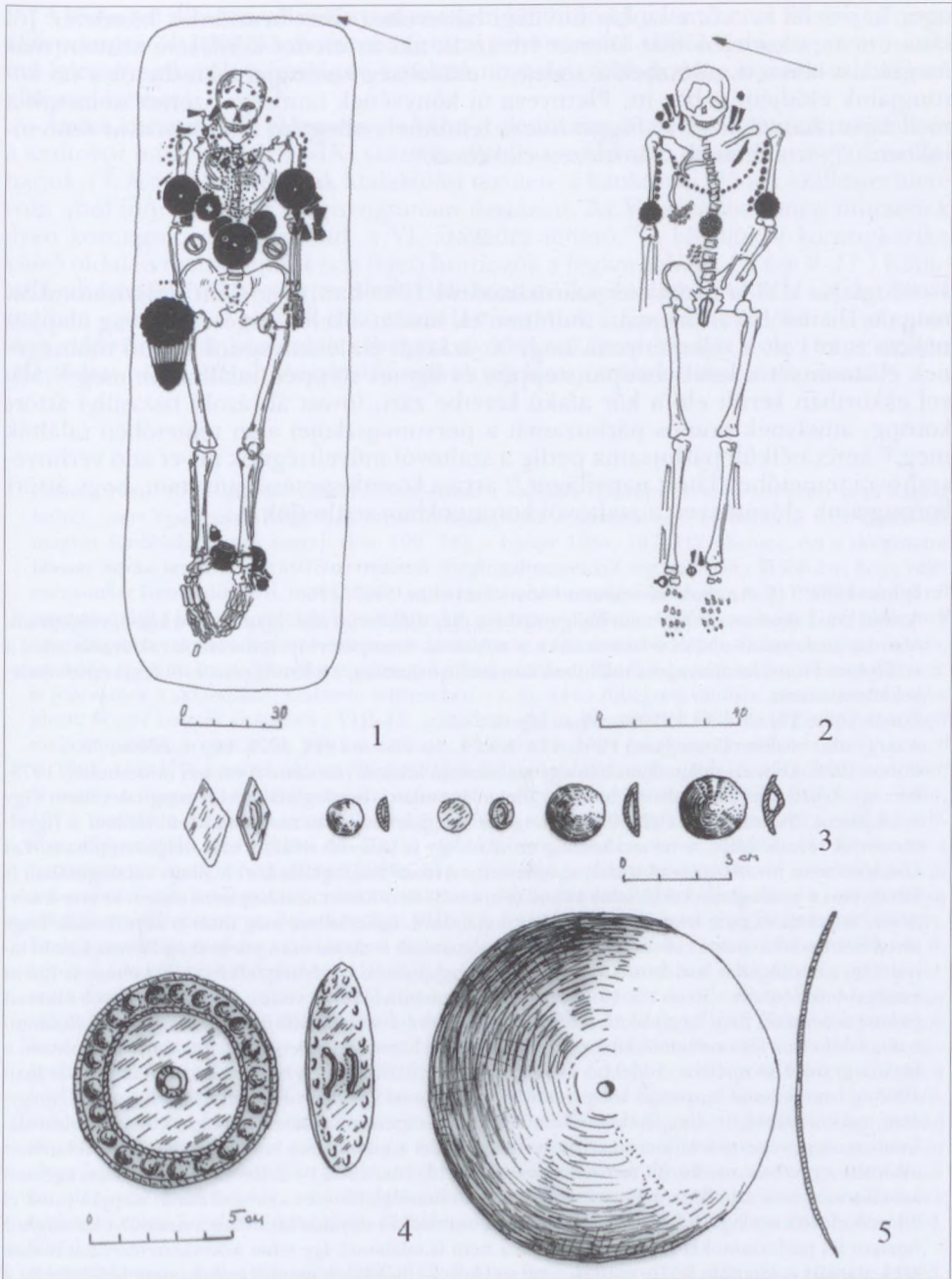
⁷⁶ GENING 1970–1971, 29. kép.

⁷⁷ GENING 1970–1971, VI. t. 7.

⁷⁸ GENING 1970–1971, VI. t. 3.

⁷⁹ A Káma-vidék középkori varkocsdíszítési szokásáról újabban kitűnő áttekintés született: LRILASZOVA-PODOSZJONOVA 2010, 108–137.

⁸⁰ USMANOVA 1997. (A dolgozat szövegét számos értelemzavaró elírás és fordítási hiba teszi zavarossá.)

4. kép Káma-vidéki vaskori korongviselet. 1. Cseganda II, 15. sír; 2. Cseganda II, 25. sír; 3. A csegandai 25. sír függesztőszíjának veretei; 4. A 25. sír korongja; 5. A 15. sír korongja.

Abb. 4 Eisenzeitliche Zierscheibentracht in der Kama-Gegend. 1. Tscheganda II, Grab 15; 2. Tscheganda II, Grab 25; 3. Beschläge des Hängeriemens aus dem Grab 25 von Tscheganda; 4. Zierscheibe des Grabes 25; 5. Zierscheibe des Grabes 15.

ugor hajviselet is csak e szokás hitvilági hátteréhez vihet bennünket közelebb. Jól látta ezt annak idején már Dienes István is, aki az eredet kérdésére szintén más megoldást keresett. „Részben a szaltovói műveltség korongjai tekinthetők a mi korongjaink elődjének, bár itt, Pletnyeva új könyvének tanúsága szerint nemcsak a mell táján, hanem az övre függesztve is feltűnnek, ahogyan a mi későavar temetőinkben...” –írta fentebb már idézett cikkében.⁸¹

2.

Honfoglalás kori korongjaink származásáról 1980-ban megjelent dolgozatomban magam Dienes István nyomán indultam el, hiszen a keleti régészeti anyag alapján nekem is az volt a véleményem, hogy X. századi emléanyagunk döntő többségének előzményét a kelet-európai steppén és ligetes steppén találhatjuk meg.⁸² Mivel ekkoriban került elő a kör alakú keretbe zárt, lovast ábrázoló tiszasülyi áttört korong, amelynek pontos párhuzamát a pervomajszkojei alán temetőben találták meg,⁸³ keret nélküli párhuzama pedig a szaltovói műveltségnek nevet adó verhnye-szaltovói temetőben látott napvilágot,⁸⁴ arra a következtetésre jutottam, hogy áttört korongjaink előzményeit a szaltovói korongokban sejthetjük.⁸⁵

⁸¹ DIENES 1969, 117. Az általa hivatkozott könyv: PLETNYOVA 1967, 176.

⁸² A moszkvai Lomonosov Egyetem hallgatójaként már diákéveim alatt eljuttattam a kijevi, volgo-grádi, ufai, kazányi, joskar-olai és természetesen a moszkvai, szentpétervári múzeumok raktáraiba, ahol a számomra fontos leletanyagot eredetiben tanulmányozhattam, s jelentős részükről fényképfelvételeket készíthettem.

⁸³ FODOR 1980, 201. 8. ábra 2; 1994, 56. 6. kép 3.

⁸⁴ A tárgy első közlése: POKROVSKIJ 1905, 473. XXI. t. 36. FODOR 1994, 56. 6. kép 4; 2009a, 53.

⁸⁵ FODOR 1980. Ebben a dolgozatomban egy nyilvánvaló hibát is vétettem. A verseci múzeumban 1978-ban egy Árpád-kori kantárdísz – hasonló ábrázolása miatt – honfoglalás kori korongnak véltem s így is közöltem. (Fodor 1980, 192–193.) A dolgozat megjelenése után barátaim közül többen is figyelmeztettek tévedésemre, a verseci korong azonban így is bekerült néhány más dolgozatomba is. Ezt követően nem hivatkoztam rá többé, a millectenáriumi honfoglalás kori kiállítás katalógusában is kihagytam a honfoglalás kori leletek közül. (FODOR 1996c.) Külön azonban nem tértem ki erre a kérdésre, mivel azóta nem írtam bővebben korongjainkról. Ezért vélem még most is aktuálisnak, hogy tévedésemre felhívjam az olvasó figyelmét. – Dolgozatom lezárása után jelent meg Révész László tanulmánya honfoglalás kori áttört, állatalakos korongjainkról, amelyben felhívta a figyelmet az imént említett tévedésemre. (RÉVÉSZ 2014.) Magával e véleményemmel nincs vitám, ám néhány egyéb állítását és következtetését nem hagyhatom szó nélkül. – 1. Révész tévesen állítja, hogy 1980-as dolgozatomban a lelőhelyek felsorolásából kihagytam a gálospetri leletet. Elég lett volna figyelmesen elolvasni a listát, ugyanis Gálospetri szerepel benne. (FODOR 1980, 190, 23. j.) A kecskeméti múzeum raktárában 1993-ig ismeretlenül lappangó kunpeszéri leletről viszont valóban nem volt tudomásom. (Megjegyzem, csak a publikált vagy irodalmi hivatkozásokban szereplő lelőhelyek kaptak helyet felsorolásomban, nem végeztem külön múzeumi gyűjtést. Ezzel szemben éles szemű bírálóm éber tekintetét elkerülte a részben már közölt soroksári korongpár, ld. TARI 2008.) – 2. Révész László – nem egészen korrekt módon – azt állítja, hogy a – valóban nem honfoglalás kori - verseci darab alapján jutok el a távoli előzményekig. (RÉVÉSZ 2014, 444.) Dolgozatomban ugyanis kizárólag a tiszasülyi koronghoz hoztam fel párhuzamokat (mivel a versecihez nem is találtam), így tehát következtetéseimet is csak ezek alapján vonhattam le. Ily módon a verseci korong helytelen meghatározása nem befolyásolta a keleti előzmények feltüntetését. – 3. Az sem állja meg a helyét, hogy én nem értettem egyet Bálint Csanáddal abban, hogy a lovast megjelenítő szaltovói korongokra emlékeztetnek a lóhoz hasonló állatot és a hátukon magasodó palmettát ábrázoló korongjaink. (Uo. 443. Vö. BÁLINT 1970, 36–37.) Ezt írtam ugyanis: „A fa előtt álló állat alakjában Bálint Csanádhoz hasonlóan, magam is lovat vélek felismerni.” (FODOR 1980, 197.) Révész az állat alakjában mítikus lényt lát (i. m. 441), ami szinte nyilvánvaló is, hiszen a zempléni korongon az állat első lábán a művész karmokat és nem patát jelöl.

A lényegyet illetően véleményem ma sem különbözik jelentősen a 33 éve kifejtett álláspontomtól. Időközben azonban mind itthon, mind külföldön igen jelentős számú leletanyag került napvilágra, amelyek tanúsága több ponton is módosítja akkori elképzelésemet.

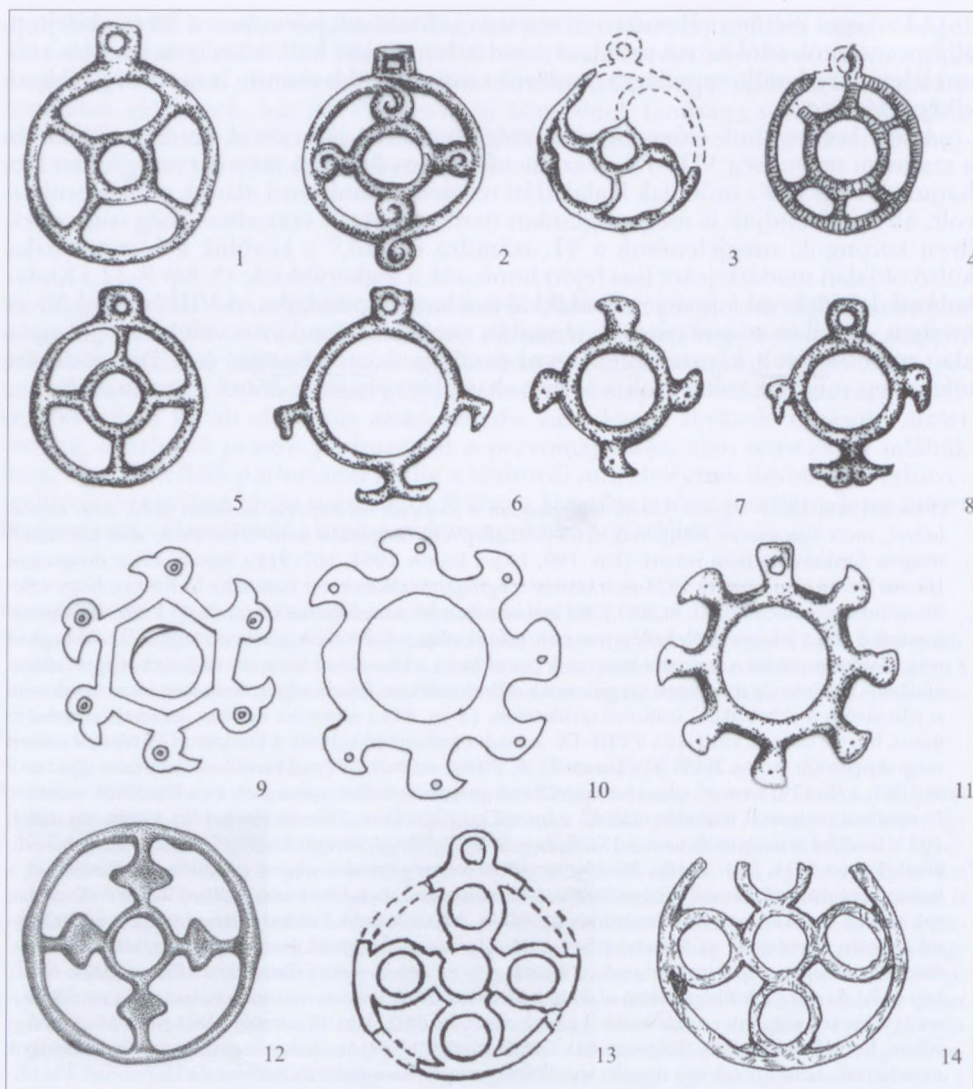
Áttört korongjaink előzményeit kétségtelenül ma is az észak-kaukázusi alán és a szaltovói műveltség VIII–IX. századi, változatos formájú áttört korongjaiban láthatjuk. (5. kép.)⁸⁶ Ez utóbbiak kialakulási területe a kaukázusi alánok szállásterülete volt, ahol időrendjük is megnyugtatóan tisztázott. Az V. században még nincsenek ilyen korongok, megjelenésük a VI. századra tehető,⁸⁷ s közülük a korongkarika külső oldalán madárfejeket (sas fejet) hordozók a legkorábbiak. (5. kép 9–11.) Kialakulásuk kétségtől egyértelműen a sasfejes fibulákkal hozható kapcsolatba. A VIII. század 30-as éveiben – amikor az arabok több támadást vezettek a Kaukázus vidékére – jelentős alán népesség volt kénytelen elhagyni észak-kaukázusi hazáját és a Don vidékén telepedett meg. Ez volt a szaltovói műveltség létrejöttének döntő mozzanata.⁸⁸

(FODOR 1980, 199.) Révész László felfogásában a ló-életfa ősi képzete azonban azért nem kapott helyet, mert Vjacseszlav Ivanovnak erről írott alapvető dolgozatát sem eredetiben, sem kivonatolt magyar fordításban nem ismeri. (Uo. 199, 74.j. ; IVANOV 1984, 167–212.) Sajnos, ezt a dolgozatot Dienes István sem ismerte 1978-as írásának megfogalmazásakor, ezt használta ki Révész, hogy véleményünket szembeállítsa (i. m. 445.). Fel kell azonban hívnom figyelmét arra, hogy 1980-as dolgozatomban ő volt a lektora s vélekedésemet nem kifogásolta. – 4. Bírálóm utal arra, hogy Z. H. Alibegova megállapítása szerint a szaltovói korongok (amulettek) a IX. század közepén eltűnnek, éppen akkor, amikor – szerinte – a magyarok megjelennek a Don-vidéken. Ráadásul a szóban forgó korongok nem is jellemzőek a „klasszikus” szaltovói területeken. (i. m. 444.) Alibegova valóban arra az eredményre jutott, hogy e tárgyak virágkora a VIII–IX. századra esik, majd számuk a IX. század közepétől erősen megcsappan (ALBEGOVA 2001, 94), ám ezt Sz. A. Pletnyova már 34 évvel korábban kimutatta (PLETNYOVA 1967, 178–179) s ennek oka az államvallások megszilárdulása volt a Don és a Kaukázus vidékén. Nyomában magam is többször utaltam e fontos megfigyelésre. (FODOR 1969, 137; 1980a, 28; 1984, 107.) Továbbá a magyarok nem a IX., hanem a VIII. század közepe körül jelenhettek meg Levédiában (FODOR 2014, 564; 2014a, 56–59), az előbbi feltevés minden alapot nélkülöz. Ha Révésznek a hatvanezer sírosnak becsült (FODOR 2009a, 51), a műveltségnek nevet adó szaltovói temető (ahonnan sok szóban forgó korongot ismerünk) nem számít „klasszikusnak,” akkor ilyen nincs is. – 5. Bírálóm tökéletesen félreértette az összességében VIII–XI. századi bulgáriai lovas függők kutatástörténetét. Ezek ugyanis két csoportra oszlanak: a maszkos és az antropomorf darabokra. (FODOR 1994, 56. 6. kép 6–7.) Az előbbieket Bulgáriában alakultak ki, az utóbbiak eredete viszont a Kaukázusig nyúlik vissza, s a mi korongjaink ez utóbbiakkal állnak némi rokonságban. (SZTANILOV 1992.) – 6. Magam úgy vélem, hogy Révész László dolgozatának következtetése téves. Az általa vizsgált állatalakos korongok nem három, hanem csak egy típusba sorolhatók, csupán kivitelezésük színvonala különböző. Ha tárgyalta volna a számára ismeretlen soroksári korongpárt (ld. fentebb), azokban valóban újabb típust jelölhetett volna meg. – 7. Összességében bírálóm – bár engem számos ponton oktat ki a kutatás módszertanából – ő maga sem ebben, sem a hasonló kérdésekkel foglalkozó korábbi dolgozatában (Révész 1997) nem jutott el még addig a felismerésig sem, hogy az előzmény nem azonososság, amikor olyan fejlődő társadalmakat vizsgálunk, mint ősaink volt e korban. Ők sem azonos tárgyakat, formákat utánoztak évszázadokig, a honfoglalás után új tárgyak, tárgycsoportok alakultak ki, de ezeknek többnyire voltak korábbi előzményeik, és többnyire előző szálláshelyeik körzetében. (Vö. FODOR 1994, 50–51.)

⁸⁶ A képek forrásai: 1–8 – PLETNYOVA 1967, 177; 9–10 – KOVALEVSKAJA 1995, 134; 11 – HEINRICH 1995, 210. Ld. továbbá: SELMECZI 1992, 195–199; 1993, 230–232; PLETNYOVA 1989, 97; 2003, 194; TEHOV 1971, 274; KOVALEVSKAJA 1981, 181, 64. kép; 1992, 39; 1995; BARANOV 1990, 120, 44. kép 2.

⁸⁷ Valószínűleg a VI. század második felére, hiszen e század elején a női sírokban korongok még nem, csupán madárfejes fibulák fordulnak elő. Ld. MASZTIKOVA 2009, 260–261, 318–319.

⁸⁸ Vö. GOLDEN 1980, I, 62–64; FODOR 1977, 87–93; 1980a, 26–28; 1984, 102–103; AFANASZJEV 1993, 181–182; NOVOSZELCEV 1990, 183–185.

5. kép Szaltovói és észak-kaukázusi alán amulettek.

Abb. 5 Alanische Amulette aus dem Gebiet der Saltowo-Kultur und aus dem nördlichen Kaukasus.

E korongok tipológiai és kronológiai rendjét (elsősorban az alánföldi emlékeit) a legbehatóbban V. B. Kovalevszkaja elemezte.⁸⁹ Számunkra most nem szükségszerű e meglehetősen bonyolult felosztást követnünk, elegendő annak megállapítása, hogy e tárgyaknak három fő csoportja van: az ún. Nap-amulettek, a ló és lovas alakjával díszítettek és az antropomorf korongok. Igen figyelemre méltó továbbá, hogy az utolsónak említett csoport lényegében nem fordul elő a szaltovói területeken, csupán az Észak-Kaukázusban.

⁸⁹ KOVALEVSZKAJA 1995, 132–179; 1991, 200–204.

6. kép Lovas korongok. – 1. Hajdúszoboszló. – 2. Kiszlovodszk.

Abb. 6 Zierscheiben mit Reiterdarstellung. – 1. Hajdúszoboszló. – 2. Kislovodsk.

A lovas alakját megjelenítő tiszasülyi korongunkhoz hasonló került elő később a sárrétudvar-hízóföldi temető 83. sírjában. Az öntött bronzkorong a feltehetően leánygyermek bal kulcsontja fölött volt. A lovas alakját kör alakú, lapos fémszalag keretezi, amelynek külső oldalán, a lovas feje fölött emelkedik ki a kör alakú fül, amelynek segítségével erősítették a varkocsba font függesztőszíjhoz, vagy textil szalaghoz. (A korong méretei: 4,6 x 3,7 cm.)⁹⁰ Az igen sematikus megformált lovas figurán még csak nyomokban sem ábrázolták az emberi arcot, s a karokat, talán csak a nyereg kápai sejthetők az ülő alak két oldalán.⁹¹ A korong átmenetet képez az emberi alak helyén még csupán egy pálcikát mintázó egyszerű darabok⁹² és a jól megformázott lovas korongok között. Magam mégis úgy vélem, hogy a sárrétudvari a keretbe zárt tiszasülyi és a kaukázusi alán pervomajszkojei korongok sorába illeszkedik s újabb bizonyága e tárgytypusunk keleti eredetének.⁹³ (Nemrég szinte ezzel pontosan megegyező alakú lovas korong került elő a BAZ megyei Szentisrvánon.)⁹⁴ Ugyancsak Hajdú-Bihar megyében, a hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 151. sírjából nemrég egy keret nélküli lovas függő is napvilágot látott, amely az első ilyen tárgy honfoglalás kori emléanyagunkban. A 3,7 x 3,7 cm-es öntött bronzfüggő (és nem „veret”, ahogyan az ásató véli) egy idős nő sírjából került elő, a bal sarokcsont közeléből, tehát bizonyosan nem eredeti helyén volt. Az öntvényről a ló egyik első lába láthatóan letörött, jól kivehető a lovas lába, arca a szokásosnál jobban megmintázott, előreugró hegyes orra van, kezei a csípőre vannak téve.⁹⁵ (6. kép 1.) Legutóbbi könyvemben ezt a függőt a szaltovói lovasfüggővel vettem egybe,⁹⁶ itt most a Kiszlovodszk melletti Lunacsarszkij nevű gazdaság területén előkerült VIII. századi alán temető 32. fülkesírjában lelt, 4,7 x 5,4 cm nagyságú bronz függőt állítom vele

⁹⁰ M. NEPPER 2002, I, 310, 369, II, 257, 251. t. 12; FODOR 1994, 56. 6. kép 2.

⁹¹ M. NEPPER 1994, 155.XIV. t. 1; 1996, 200–201, 7. kép.

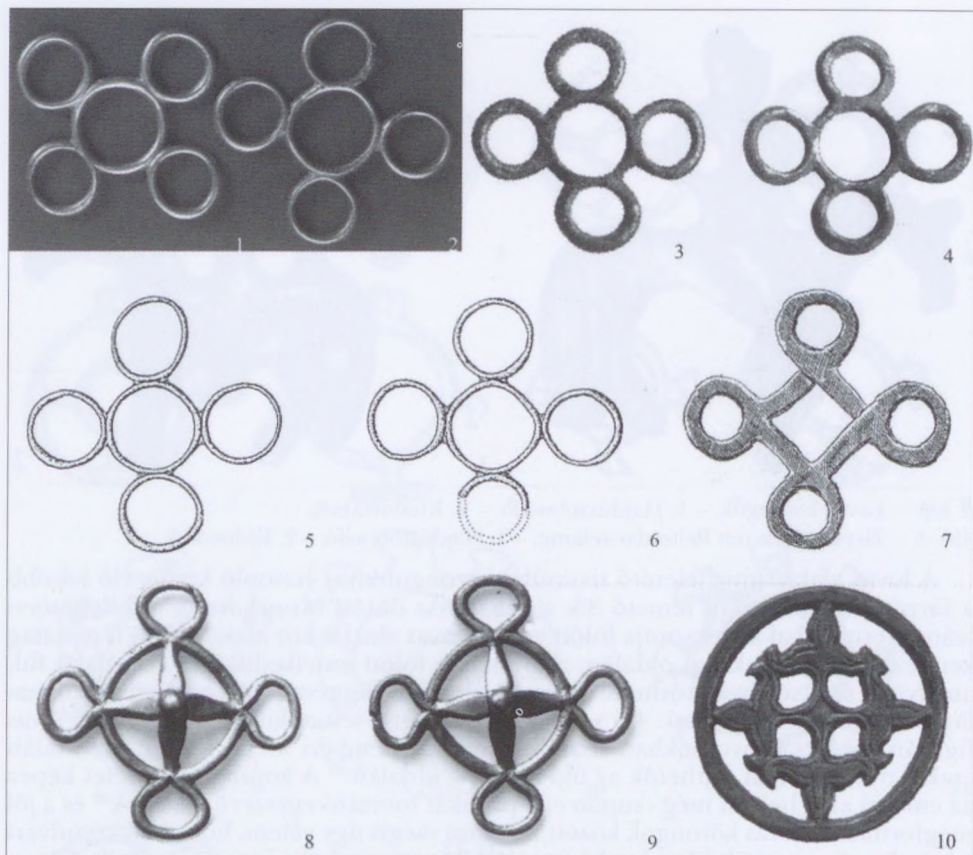
⁹² Ld. például: FODOR 1977, 89. 5. kép 13.

⁹³ FODOR 1994, 56–57; 2005, 24–25.

⁹⁴ RÉVÉSZ 2014, 452. 4. kép 1.

⁹⁵ M. NEPPER 2002, I, címlap, 81, II, 72. t. 5.

⁹⁶ FODOR 2009a, 53.

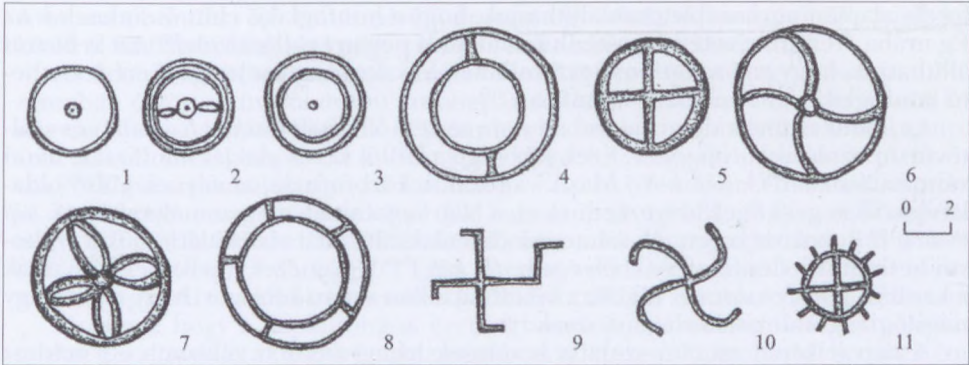
7. kép Karikás korongok. 1–2. Tiszaeszlár-Bashalom I; 3–4. Halimba; 5–6. Karos II; 7. Csólyospálos; 8–9. Ismeretlen lelőhely; 10. Kispest-Szentlőrinc.

Abb. 7 Aus Ringmotiven bestehende Zierscheiben. 1–2. Tiszaeszlár-Bashalom I; 3–4. Halimba. 5–6. Karos II; 7. Csólyospálos; 8–9. Unbekannter Fundort; 10. Kispest-Szentlőrinc.

párhuzamba. (6. kép 2.)⁹⁷ Ezen az öntvényen jól látszanak a ló sörényét jelölő kis árkok a nyak felső részén, hátán az alacsony kápájú nyereg, továbbá a nyerget a ló testéhez erősítő szíjazat: a szügyelő, a farmatring s a haslósíj felső része. A lovas tartása az ilyen típusú függőknél igen jellegzetes: egyik keze a ló sörényére, a másik pedig a ló farára támaszkodik. A lovas fején sisak van, testén mellvért, lába tartása arra enged következtetni, hogy az kengyelben van, ám azt a szobrocskán nem jelelték. (Bár Kiszlovodszk környékén ekkor már szelvényben használták a vaskengyelt, de a sírletekben fa- és hurokkengyel maradványai is előkerültek.) A lovasnak védőfegyvere is volt: a ló nyakához erősített kerek pajzs.⁹⁸ Nyilvánvalóan a kezek által kialakított lyukakba fűzhatték be a függesztőszíjat, vagy szalagot. (Hasonlóképpen lehetett ez a hajdúszoboszlói függő esetében is.)

⁹⁷ RUNICS 1968, 210, 2. kép 1.)

⁹⁸ RUNICS 1973, 164, 168.1. kép 3.

8. kép Szaltovói besímtott edények fenékbélyegei.

Abb. 8 Bodenmarken von eingeglätteten Gefässen aus Saltowo.

Az újabb leletek tehát megerősítették az 1980-ban levont következtetéseimet arról, hogy lovas alakos korongjaink kétséget kizáróan a szaltovói műveltség alá eredetű hagyatékból eredeztethetőek. Újabbban az is beigazolódott, hogy ez nem csupán a keretbe foglalt korongokra, hanem a keret nélküli függőkre is érvényes megállapítás. A hajdúszoboszlói keret nélküli függő arra is bizonyíték, hogy e függőfajta párhuzamai az alán és szaltovói területeken fordulnak elő s elsősorban nem a dunai bolgároknál jellemző függőtípusokhoz állnak közel.⁹⁹

A korongjainkról írott korábbi dolgozatomban már kitértem e korongtípus értelmezési kísérleteire, s Sz. A. Pletnyova azon véleményére, hogy a lovas korongok mindegyik változatát magának Tengri kánnak, az Ég urának megjelenítéseként értelmezhetnék a korabeli steppei nomád-félnomád birodalmak népei.¹⁰⁰ Ezt a felfogást elsősorban a körbe – tehát a napkorongba zárt – lovas alakok teszik vitathatatlaná,¹⁰¹ továbbá azok a keret nélküli lószobrocskák, amelyek testére rákarcolták a nap jelét – a küllős korong alakját.¹⁰² Egyáltalán nem mellékes, hogy a kaukázusi népek Tengri kultuszának az írott forrásokban is nyoma maradt. Az örmény Moses Kalankatuaci Israel püspöknek a kaukázusi hunok közti térítése kapcsán meséli el: „Ugyancsak megégetett lovakkal mutattak be áldozatot egy bizonyos szörnyalakú óriásnak, amelyet ők Tangari Xannak szólítanak, a perzsák pedig Aspandiatnak neveztek.” (Szalmási Pál fordítása.)¹⁰³ Az utóbbi időben – úgy látom a szakirodalom alapján – ez az értelmezés vált uralkodóvá, bár más megfontolások is napvilágot láttak, csakúgy, mint annak előtte. (Fölvetették azt az ötletet is néhányan, hogy a lovas korongok és függők, az alán uralkodó testőrségének jele lehetett.¹⁰⁴ Valóban előfordult e korongtípus néhány férfi sírban is, ám döntően a női temetkezésekben akadtak rájuk.)¹⁰⁵ Amennyiben e feltevés helyes, ez az értelmezés kiterjeszthető a mi lovas korongjainkra is. Egy újabbban nálunk is ismertté vált arab

⁹⁹ MELAMED 1981; SZTANILOV 1992; FODOR 1994, 56, 6. kép 7. Igaz, a mai Bulgária északkeleti részén, Dobrudzsában és Havasalföldön előfordulnak alán-szaltovói típusú lovas függők is, ezek azonban import tárgyak is lehetnek a keletibbi területekről. Ld. SZUBBOTIN–CSERNJAHOV 1982, 161, 1. kép 1-9; TOTEV–PELEVINA 2009, 52, 5. kép 8-26; FODOR 1994, 56, 6. kép 5-6. Vö. 83. j.

¹⁰⁰ FODOR 1980, 212-213; 2005, 25.

¹⁰¹ KOVALEVSZKAJA 1978, 119.

¹⁰² RUNICS 1973, 164, 1. kép 2.

¹⁰³ SZALMÁSI 1975, 105.

¹⁰⁴ KOVALEVSZKAJA 1978, 120.

¹⁰⁵ Vö. KUZNYECOV 1984, 181-182.

forrás alapján ugyanis biztosan állíthatjuk, hogy a honfoglalás előtt őseinknek is az Ég urába, Tengribe vetett egyistenhiten alapult pogány vallása volt.¹⁰⁶ Azt is biztosan állíthatjuk, hogy e korongtípus egyértelműen a szaltovói műveltségéből eredeztethető honfoglalás kori emlékanagyunkban.¹⁰⁷

Az imént említett dolgozatomban nem tértem ki részletesebben az alán és szaltovói ún. szoláris korongokra. Ezek többsége a küllős kerék alakját mintázzák, némi változtatásokkal. (5. kép 1–8.) Másik változatuk kört formáz, amelynek külső oldalán sas, vagy griff fejek helyezkednek el, a Nap sugarainak megszemélyesítői. (5. kép 9–11.)¹⁰⁸ E szoláris korongok szinte minden alakváltozatát viszontláthatjuk a szaltovói besimított edények fenékbélyegein. (8. kép.)¹⁰⁹ Ugyanezek a jelképek láthatóak a kazáriai kőre, csontra és téglákra vésett rajzokon s nem kétséges, hogy e jelek egy mitológiai gondolati körbe tartoznak.¹¹⁰

A nap jelképét mutató szoláris korongok legegyszerűbb változata egymáshoz illeszkedő bronz karikákból áll, amelyek már régóta jól ismertek honfoglalóink sírjaiból. A bashalmi I. temetőben az f. jelű, 17. számú női lovassírban a nyakcsigolyák mellett fekvő két db ötkarikás öntött ezüstkorong, amelyeken a középső karikák voltak a nagyobbak s hozzájuk kívülről csatlakoztak az egyforma nagyságú kisebb karikák egyenletes elrendezésben. (Átmérőjük 5,4 és 5,2 cm.)¹¹¹ (7. kép 1–2.) A halimbai temető 859. női sírjában a két, hasonló, ugyancsak ötkarikás bronzkorong szintén a nyakcsigolyáknál került elő. (Átm. 4,4 x 4,6 cm.)¹¹² (7. kép 3–4.) A sírban még hajkarikák, fülbevalópár, gyöngyök, fülesgombok és Provencei Hugó (926–931) dénárja volt. A karosi II. számú temető 56. gazdag női lovassírjában hasonló bronz korongpár került elő, a két kulcscont mellett. (Átm. 4,7 – 4–8 cm.)¹¹³ (7. kép 5–6.) Még a múlt század elején a Csölyospálos melletti csölyosi pusztán szőlőtelepítés előtti rigolírozás alkalmával öt honfoglalás kori sírt dúltak fel. A megmaradt néhány lelet közt van az előbbiektől némileg eltérő négykarikás korong. Itt azonban a karikákat egymáshoz csatlakoztató fémszalag a korong közepén rombusz alakot formáz. (átmérője. kb 5,4 cm.)¹¹⁴ (7. kép 7.) Sajátos formájú a békéscsabai példány.

¹⁰⁶ FODOR 2005, 23; ZIMONYI 2005, 246–247. Fentebb már arta is utaltunk (ld. 71. j.), hogy az isteni égi lovas hite legközelebbi nyelvokonainknál, az obi-ugoroknál is élt ebben a korban, akiknél ezt a Világügyelő férfi testesítette meg. Ld. még: VAHTER 1953, 102–106; GEMUJEV–BAULO 2001.

¹⁰⁷ Elméletileg áttört korongjaink jó részét az Észak-Kaukázusból is eredeztethetnénk, hiszen láttuk, hogy előképeik gyakran az itteni alán fülkesírokból származnak. Ennek azonban egyrészt ellentmond az a körülmény, hogy van olyan alán korongtípus (az antropomorf korongok), amely egyáltalán nem hatott a magyar korongviseletre. Másrészt pedig semmivel nem igazolható, hogy őseink valaha is a kaukázusi alánok szomszédságában tartózkodtak volna. Erre nem utalnak alán kölcsönszavaink sem – amelyeket a doni alánoktól kölcsönözhattunk, vö. AFANASZJEV 1993 – a gyakran hivatkozott kolosovkai temető pedig későbbi a magyar honfoglalásnál. Maradna az egyetlen kepi női lovassír, ami pedig édeskeves egymagában bizonyítéknak. (Nem beszélve arról, hogy e sír magyar volta sem igazolható megnyugtatóan. Vö. FODOR 1980a, 30.) – Meg kell jegyeznem, hogy ennek ellenére néhányan számolnak ezzel a lehetőséggel (VERES 2008; RÓNA-TAS 2011, 6 – térkép) – úgy ellenem, hibásan. Vö. FODOR 2008a.

¹⁰⁸ Vö. 84. j.

¹⁰⁹ KRASZILNYIKOV 2009, 149, 21. kép 1–2, 6–8, 11–12, 17, 24–25, 31. Vö. FLJOROV 1979, 98–99. – A szoláris jeleket mintázó fenékbélyegeket megtaláljuk a Krím-félszigeti szaltovói edényeken is, nem csupán a besimított, hanem a konyhai kerámián is. Ld. BARANOV 1990, 95, 32. kép 1, 3. 102, 36. kép.

¹¹⁰ FLJOROVA 1996; 2001.

¹¹¹ DIENES 1956, 251, 5. kép, 252, LXIX. t. 3–4; 1957, 26–27, 36.

¹¹² TÖRÖK 1962, 144, XIII. t.

¹¹³ RÉVÉSZ 1996, 83, 44. kép, 88. 317, 94. t. 5–6. 363, 140. t. 3–4.

¹¹⁴ KADA 1912, 323.

A bronzból öntött, 5,6 cm átmérőjű korong egy középső karikából áll, amelyhez kívülről szabályos közökkel négy csúcsos levél alakú idom csatlakozik.¹¹⁵

Az ötkarikás áttört korongok külön változatát képviseli a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, ezüsből öntött korongpár. (7. kép 8–9.) A korongtestet alkotó kör négy, a középső kúpból kiinduló keskeny levelet fog közre, amelyek felülete aranyozott. A levélcsúcsok végénél a körtest külső oldalához négy fül csatlakozik. (Átm. 6,3 cm.)¹¹⁶ Ugyancsak külön típusba sorolható a Kispest-Szentlőrincen lelt ezüstkorong is, amely már nem is öt karikából áll, hanem csak egyből, amelynek közepéből négy, oldalsó leveleikkel összekapcsolódó háromlevelű palmetta indul ki a keret felé. (Átm. 4,4 cm.)¹¹⁷ (7. kép 10.) Ezt a darabot csak azért említjük itt, mert mintázata kétségtől az előbbi, ismeretlen lelőhelyű példány tovább fejlődött változata.

Meglepő, hogy a napkorongok ezen egyszerű fajtájából alig találunk párhuzamokat a szaltovói és az észak-kaukázusi alán területeken. Ez utóbbiról kerültek csak elő hasonló darabok, de onnan is csak körbe zárt ötkarikás korongokat ismerünk: a gousztai temető 10. fülkesírából¹¹⁸ (5. kép 13) és a Kics-Malka I. temető részben bolygatott fülkesírából. (5. kép 14.)¹¹⁹ Mindkét korong sérült, hiányos, az utóbbinak a füle hiányzik. (Az előbbi átmérője 4 x 4,5 cm, az utóbbié 4,7 cm.) Keleten is került elő olyan küllős korong, amelynek kereszt alakú küllőjén elnagyolt növényi levélalakot látunk. A Volga bal partján, Uljanovszkkal (Szimbirszkkel) szemben, Hırjascsevska falu határában egy bronzkori halomsírba ácsott VIII-IX. századi korai bolgár temetkezés került elő. A női sír jobb vállánál és bal oldalt az áll alatt egy – egy rossz ezüsből öntött küllős korongot találtak, amelyek négy küllőjének közepén levélalakot mintázott az egykori mester. (5. kép 12.)¹²⁰ Nagyon valószínű, hogy a hrjascsevka-i korongok hajfonatdíszek voltak egykor.

Ellenben a karikás napkorongok meglehetősen nagy számban kerültek elő az Urál nyugati oldalán, főként a Káma-vidéken a VI–VIII. századi nyevolínói műveltség temetőiben, amiről korábbi dolgozatomban már tettem említést.¹²¹ E műveltség összesen 12 sírában és egy esetben szórványként került elő a magyarországiaknál kisebb méretű és zömökebb ötkarikás korong. Közülük nyolcban lehetett a sírban való helyzetüket megfigyelni. E nyolc esetből hétben a korongok (egy vagy kettő) a fej mellett, vagy a mellen voltak, zömmel női sírokban. Csupán egy női sírban leltek négy korongot, amelyek bizonyára az övre voltak erősítve.¹²² Nem lehet tehát kétségünk, hogy e korongok zömmel ugyanarra szolgáltak, mint honfoglalóinknál: a nők farkosát díszítették.¹²³ Ugyanezt a funkciót feltételezhetjük az egyetlen baszkíriai korongpárnál is, amelyek a VII–VIII. századi lágerevói temető 46 halomsírájának 2. sz. temetkezésében kerültek elő. Itt a részben feldúlt sírban a nyak tájékán feküdtek, gyöngyök társaságában.¹²⁴

¹¹⁵ RÉVÉSZ 1997, 169, 173, 190, 2. kép 1.

¹¹⁶ DIENES 1972, 83, 43. t.

¹¹⁷ DIENES 1972, 83, 43. t.

¹¹⁸ KOVALEVSKAJA 1991, 204, 208, 1. kép 23; 1995, 133, 137, 1. kép 23.

¹¹⁹ KOROBÓV 2010, 57, 68, 5. kép 1.

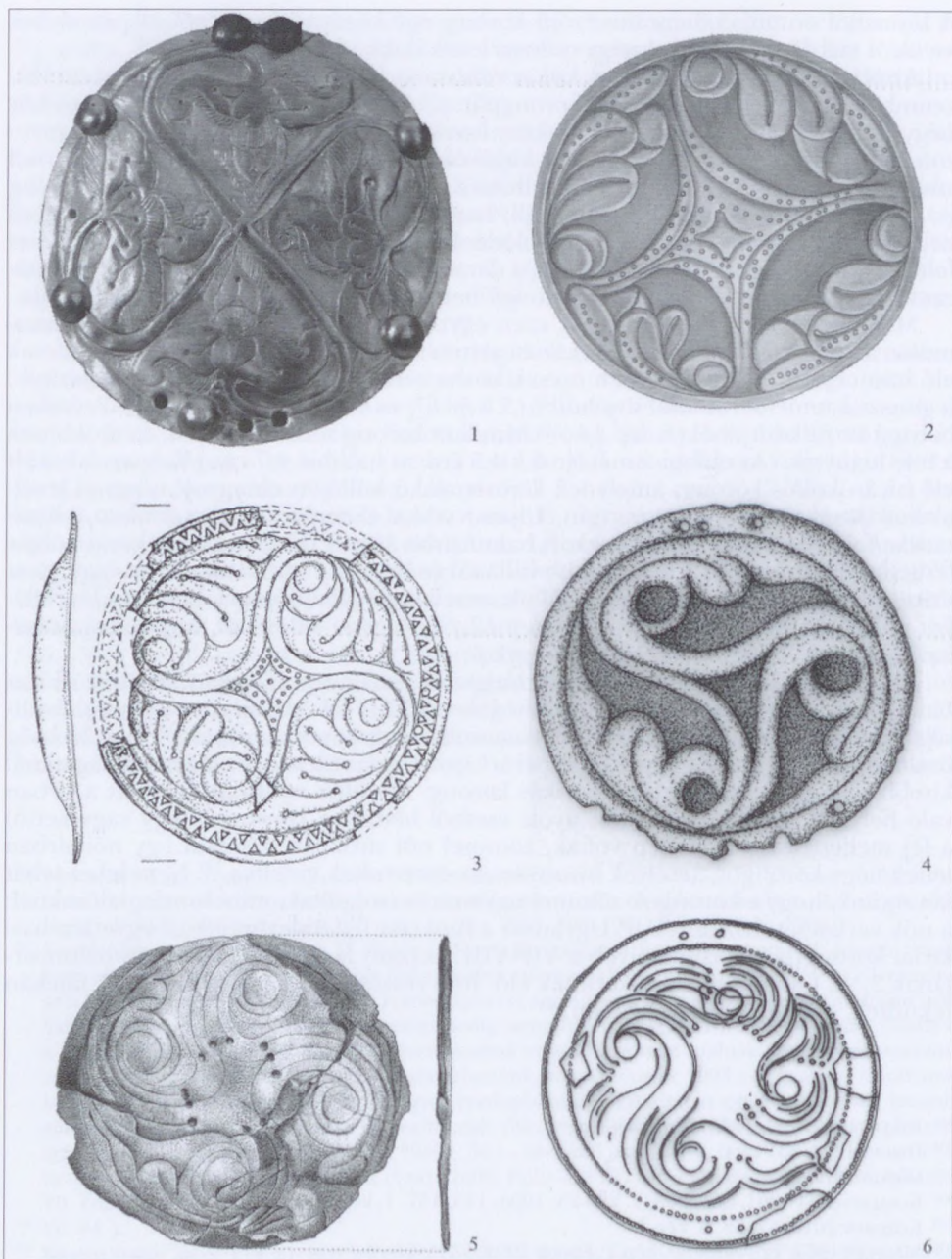
¹²⁰ MERPERT 1954, 128–129, 39. kép 1; FODOR 1994, 53, 3. kép 1.

¹²¹ FODOR 1980, 211.

¹²² GOLDINA–VODOLAGO 1990, 135, XXXVIII. t. 19. 170; GOLDINA 1985, 228, XX. t. 2–3; 2012, 18, 25, 134, 195, 265; ERDÉLYI–OJTOZI–GENING 1969, XXXII. t. 19, 21, XC. t. 4.

¹²³ A női haj hitvilági szerepéről fentebb elmondottak miatt kevésbé tartom valószínűnek, hogy a karikás korongok – mivel honfoglalás kori sírjainkban a koponyához viszonylag közel helyezkedtek el – a nők pártájáról, vagy fejfedőjéről függtek volna le a függesztőszalagokon. Ld. RÉVÉSZ 1996, 89.

¹²⁴ MAZSITOV 1981, 21–24, 11. kép 1, 16.

9. kép A forgó napkorong jelét hordozó honfoglalás kori korongjaink. 1. Biharkeresztes; 2. Törökkánizsa (Novi Kneževac); 3. Szolnok; 4. Csekej (Čakajovce); 5. Gyula; 6. Tápió-Malajdok.

Abb. 9 Zierscheiben mit dem Zeichen der sich drehenden Sonnenscheibe aus der Landnahmezeit der Ungarn. 1. Biharkeresztes; 2. Törökkánizsa (Novi Kneževac); 3. Szolnok; 4. Csekej (Čakajovce); 5. Gyula; 6. Tápió-Malajdok.

Az ásátó nem jegyezte fel a sírban való helyzetét annak a különleges formájú, ám mégis kétségekívül ebbe a típusba tartozó, fehér bronzból (avagy rossz ezüsből) öntött 4,8 cm átmérőjű korongnak, amely Nyugat-Szibériában, az Ob melléki Szurguttól nem messze, a VIII–XII. századi Barszov Gorodok nevű temető 10. sírjából került elő. Ez némileg kereszthez hasonlít, amelynek mind a négy kiszélesedő szára egy-egy karikát formál, középső teste viszont nem áttört, azon egy négyküllős karika (tehát szintén napszimbólum) látható.¹²⁵ Ugyancsak az Ob alsó szakaszának vidékén, Lenk-ponk temetőjéből a sírmellékletekkel három hasonló kereszt alakú ezüsfüggő került a tobolszki múzeumba. A kereszt közepén kettőnél keskeny gerinc alkot köralakot. A leleteket V. N. Csernyecov a VI–IX. századra keltezte.¹²⁶ A mi karikás korongjainktól ugyancsak némileg különbözik az 1896-ban részben feltárt tomszki halomsíros temető VI–VIII. századi 25. sírjából származó bronzkorong is, amely belső oldalán gyöngyözött sorral lezárt nagyobb karikából áll, amelyhez kívülről négy kis karika csatlakozik. A sírban való helyzetét nem ismerjük.¹²⁷ Hasonló alakú az ugyancsak Tomszk közelében az ilovkai hamvasztásos kirgiz kurgántemetőben lelt ötkarikás korong is.¹²⁸ A Barszov gorodokihoz hasonló négykarikás, kb 7 cm átmérőjű bronzkorong került elő az Észak-Altájban, az oszinki temető 30. női sírjában, a jobb könyök mellett. Helyzetéből ítélve hajfonat dísz, az öv csüngője is lehetett. A sír kora a XII. századra tehető.¹²⁹ A Novoszibirszktől nem messze lévő tasarai temető 3. gyermeksírából két ilyen bronzkorong látott napvilágot, az egyik a koponyától nem messze, a másik a sír betöltéséből. Feltehető, hogy varkocsdíszek voltak. A temetkezés a X–XI. századra keltezhető.¹³⁰ Ezek a leletek jól mutatják, milyen óriási területre terjedt ki e korongtípus használata, a Kárpát-medencétől Nyugat-Szibéria keleti tartományáig. Szeretném azonban egyértelműen hangsúlyozni, hogy e tárgyak óriás területen való hasonlósága egyáltalán nem jelenti azt, hogy egy bizonyos területről terjedtek volna szét a fél Euráziában. Természetesen nem, csupán jelentésük volt azonos, vagy igen közeli az itt élő népek számára. Jól mutatja ezt, hogy a kereszt alakjához közeli ötkarikás függők ismeretesei a tuvai szkíta kori sírokból is.¹³¹ (E kis korongokat itt az övre függesztették.)¹³² Ismerünk hasonló áttört korongokat Belső-Ázsiában a későbbi hun korból is. Hakasziában a jaszinoi III. hun temetőben – amelynek kora a Krisztus születése körüli időre tehető – a 30. kirabolt kettős sír gödrének közepén külső és belső karikás, 6 küllős bronz korongot leltek.¹³³

¹²⁵ ARNE 1935, 21, 100, 28. kép.

¹²⁶ CSERNYECOV 1957, 202–203, XXIX. t. 6–8.

¹²⁷ BELIKOVA–PLETNYOVA 1983, 38, 41, 214. 79. kép. A szerzők nem tudtak arról, hogy a temető feltárása 1898-ban is folytatódott. Ez év júliusában látogatott ugyanis Tomszkba a harmadik Zichy-expedíció. Az ásásokat vezető Sz. K. Kuznyecov, a tomszki egyetem könyvtárosa az egyik nap meghívta Posta Bélát az ásásra s együtt 3 sírt tártak fel, amelynek leleteit Kuznyecov az expedíciónak ajándékozta, amelyek vélhetően ma is megvannak az Iparművészeti Múzeumban őrzött Zichy-gyűjteményben. Igaz, minden dokumentáció nélkül, azonosíthatatlanul. Vö. POSTA 1999, 77; FODOR 2010, 42–43.

¹²⁸ BELIKOVA 1996, 267, 102. kép 6.

¹²⁹ SZAVINOV–NOVIKOV–ROSZIJANOV 2008, 13–14, 37.

¹³⁰ SZAVINOV–NOVIKOV–ROSZIJANOV 2008, 304, 338–339.

¹³¹ SZEMJONOV 2003, 91, 3. t. 27, 105, 17. t. 2, 111, 23. t. 3, 117, 29. t. 14–16, 146, 58. t. 7, 164, 76. t. 3, 167, 79. t. 19, 180, 92. t. 5, 7, 187, 99. t. 5, 197, 109. t. 1–2.

¹³² SZEMJONOV 2003, 50.

¹³³ SZAVINOV 2009, 76, 10. kép 11, 160–161, 213, XLVII. t. 5.

3.

Honfoglalás kori lemezes korongjainknak van egy csoportja, amelyeket kétségkívül helyesen nevezhetünk napkorongoknak, hiszen díszítőmintájuk a forgó küllős kerékeket jelenítik meg. Ennek legkifejezőbb darabja ugyan nem hajfonatkorong, hanem a karosi II. temető 52. sírjában előkerült, a felajzott íj számára készült íjtartó tegez középső részét díszítette. A 6,2 cm átmérőjű ezüstkorong – amelynek vörösréz hátlapja volt – síkjába mélyesztett svasztika árkát aranyozták.¹³⁴

E korongtípus egyik legutóbb előkerült és legszebb példánya is a forgó napkorong jelét hordozza. Ez az 1994 októberében gázvezeték ásásakor napvilágot látott, 7,4 cm átmérőjű biharkeresztesi példány, amelynek bronz alátét-lemezét eredetileg 10 kúpos fejű nitszeggel erősítették a lemezhez, amelyből azonban csak 7 maradt meg napjainkig.¹³⁵ (9. kép 1.) A kitűnő ötvösmunkával kidolgozott ezüstlemez felületét – amelyet dúsan aranyozták – két háromlevelű palmettát hordozó leveles ág osztja négy egyenlő részre. Az indák svasztikát formálnak. A lemez közepét – ahol metszik egymást – kiemelkedő kerek pont jelöli. Az egykori mester aprólékos munkával dolgozta ki a palmettalevelek erezetét, szélüknek vésővel vonalkázott sávját, az osztóvonalak poncoló beütésével történő lezárását. A feldúlt előkelő női sír környezetéből Provencei Hugo és II. Lothar itáliai uralkodók (931–945) milánói veretű dénárja került a Déri Múzeumba. Leletmentésre sajnálatos módon csak a nagyszerű lelet előkerülése után egy évvel került sor, melynek során még két sír nyomára akadtak.¹³⁶

A délvidéki, egykor Torontál megyei Törökkanizsa határában rigolírozás alkalmával avar és honfoglalás kori tárgyak kerültek felszínre 1899-ben, majd a következő év februárjában Éber László végzett itt néhány napos ásatást. A Nemzeti Múzeumba került többek között az a töredékes korongpár, amely ezüstözött bronzból készült, a kiegészíthető darab átmérője 8–8,5 cm. (9. kép 2.) A tárgyakat hosszú ideig ismeretlen lelőhelyűként közölték,¹³⁷ azonosítását Dienes István végezte el s vélte úgy, hogy mintázata „a levédiai nap-amulettek hatását őrzi.”¹³⁸ A biharkereszteséhez hasonlóan e korongok felületét is svasztikára emlékeztető elrendezésű szárak osztják négy részre, amelyek négy húsos levélben végződve jobbra fordulnak a peremnél. A szárak azonban a korong közepén széles, rombusz alakú mezőt képeznek, amelynek középpontjában egy kisebb rombusz alakú idom van. A szárakat kerek ponccal kísért árkok felezik, s a középső rombusz oldalait is poncok keretezik.¹³⁹

A törökkanizsaihoz igen közeli korongpár került elő Szolnok-Szandán, a repülőtér melletti Beke Pál halmáról.¹⁴⁰ (9. kép 3.) A növényi ornamentika négy szára itt is húsos leveleket hordoz, középpütt ugyancsak rombusz alakú mezőt formálnak, csak hogy itt a farkasfogdíszes peremsávon belüli bronzlemez kúpos felületet képez. A 8,2 cm átmérőjű korong felületét az ásató szerint ónozták, vagy ezüstözték. Az apróbb eltérések ellenére is feltehető, hogy az anyagukban is hasonló szolnoki és törökkanizsai korongpárt ugyanaz a mester, vagy azonos műhelyben dolgozó mesterek készítették.

¹³⁴ RÉVÉSZ 1996b, 100–101, 124; 1996, 158–159, 359, 156. t.

¹³⁵ M. NEPPER 1996a; 2002, I, 27–28; II, 8, 2. t. 1.

¹³⁶ M. NEPPER 2002, I, 27–29.

¹³⁷ HAMPEL 1907, 149–150; FÉTTICH 1937, LXIX. t. 1–2; CSALLÁNY 1958, 311, 15. kép 1–2; SZTANOJEV 1989, 66.

¹³⁸ DIENES 1969, 120; 1972, 41. kép.

¹³⁹ FODOR 1996d.

¹⁴⁰ MADARAS 2003. 278–279, 282, 2. kép.

Ehhez a típushoz áll közel a dunaalmási, tatai úti homokbányánál előkerült honfoglalás kori temető 1. sírjában lelt ezüstözött bronz korongpár mintázata is. A 8,3 cm átmérőjű, töredékesen felszínre került korongok testét négy vastag, ívelt szár tagolja, amelyek a perem mellett jobbra hajló három húsos levelű palmettacsokban végződnek. Az indák középujt rombusz alakú kis mezőt képeznek, amelynek közepében kerek poncolóvassal beütött pont ül. Ugyancsak ilyen (0,5 cm átmérőjű) két sorba rendeződő ponccal díszítette az egykori mester az indaszárakat, egy sorral pedig a korongok peremét.¹⁴¹ Ugyancsak húsos palmettaleveleket hordoznak az ívelt szárak a felvidéki, Nyitrahoz közeli csekeji temető 579. sírjában előkerült 6,2 cm átmérőjű bronz korongpár épebbik példányán.¹⁴² (9. kép 4.) A szárak a korong közepén itt is rombusz alakú mezőt képeznek. A peremen fölül és alul 3-3 átütött lyuk szolgált a hátlapra való felerősítésre, alul közülük kettő kitörött. Nyilvánvaló, hogy a leveles ágat ábrázoló korongjainknak a csekeji a legszerényebb kivitelű, egyszerű példánya.

A gyula-téglagyári temető II. sírjából származik az a töredékes peremű bronzkorong, amelynek legnagyobb mérhető átmérője 7,4 cm. Felületét négy spirálvonal tagolja, a korong közepén szintén rombusz alakú mezőt képezve. A spirálvonalak a perem mellett egy-egy húsos levélben végződnek, ám a spirálvonalak belül egymással összekapcsolódnak. A középső rombusz alakú mezőt 11 beütött pont veszi körül, három csoportra tagolódva oly módon, hogy két csoport 3-3 pontból áll, egy pedig kettőből. A lendületes spirálkötegek ugyanúgy a forgó korongot jelenítik meg, mint az indás-leveles kompozíciók. (9. kép 5.)¹⁴³

A Tápé-malajdoki temető B 6-os számú sírjából származik az a töredékes állapotú vékony, 6,7 cm átmérőjű ezüstkorong, amelynek a felületén a gyulai korongéhoz hasonlatos spirál díszítés lehetett. A spirálvégeket azonban itt nem levél, hanem beütött pontok határolják le, a korong peremsávjától szintén körbefutó pontsor választja el a kompozíciót. A peremen fölül és alul beütött 2-2 lyuk szolgált a felfüggesztésre.¹⁴⁴ (9. kép 6.)¹⁴⁵

A forgó napkorong jelét magukon viselő lemezes korongjaink párhuzamait hiába keressük azokon a nyugat-szibériai és kelet-európai területeken, ahol a magyarság néppé válása és vándorlása lezajlott. Ennek ellenére nem lenne helyes, ha arra az álláspontra helyezkednénk, hogy e típus kialakulása a Kárpát-medencére korlátozható. Igaz ugyan, hogy az ilyenfajta lemezes korongok – eddigi ismereteink szerint – valóban már az új hazában jelentek meg először; ezek kialakulására – ahogyan arról már idéztük Dienes István vélekedését.¹⁴⁶ – kétségtávolan hatással voltak a

¹⁴¹ KRALOVÁNSZKY 1988, 245, 266–267, 6–7. ábra.

¹⁴² REJHOLCOVÁ 1995, 63, 182, XCII. t. 4; II, 30.

¹⁴³ A tárgy rossz minőségű fotója: BAKAY 1978, 178, LXIII. t. 2.

¹⁴⁴ CSALLÁNY 1958, 284, 305, 12. kép 4.

¹⁴⁵ A 9. ábrán látható, vagy a szövegben említett korongok kapcsán nem mulaszthatom el röviden megemlíteni, hogy azok közt több olyan van, amelynek közepén rombusz alakú mező látható és nem a Duna-Tisza-közéről származik, hanem például a Kisalföldről. (Több más mellett ide kell sorolnom még a nyitraköröskényi korongot is: FODOR 1996e, 33.) Ezek kapcsán emlékezzünk a dolgozatban többször említett egykori kiváló, nagy tudású kollégáink, Szabó János Győző azon meglehetősen naiv és kellően át nem gondolt ötletére, amely szerint a „középső ehrendezésű” mintát alkotó honfoglalás kori ötvöstárgyaink a Duna-Tisza-közén élő fejedelmi törzs anyagi kultúrájára voltak jellemzőek. (S ide tartoztak a középkön rombusz alakot viselő korongjaink is.) Érdekes, hogy a szerző ide tartozónak vélte a bécsi szablyát is, amely valószínűleg még el sem készült a X. század utolsó harmadáig. Ld. SZABÓ 1983, 40–43, 47–49. Vö. FODOR 2000, 19. Különbözőbb bizonyítás nélkül is belátható e feltevés komolytalansága, bármennyire népszerű is az egyes kollégáink körében. Vö. RÉVÉSZ 1996, 88–89; MADARAS 2003, 280.

¹⁴⁶ Ld. 138. j.

szaltovói nap-amulettek. Mint láttuk (vö. 5. kép) ezek döntő többségükben küllős korongok, egy vagy két körrel, egyenes vagy ívelt küllőkkel. Ez utóbbiak a nap forgását érzékeltetik. Ezek a függők az alán és szaltovói amulettek mintegy 2/3-át teszik ki, számuk az 1990-es évek elején mintegy kétszázra rúgott.¹⁴⁷ E függők elterjedése ma már teljesen világos. Előbb, a VI. század közepe körül, az észak-kaukázusi alánoknál jelentek meg, majd a 730-as évek nagy arab támadásai következtében – amikor az alánok jelentős része a Don-vidékre költözött, főként a ligetes steppe övezetébe – e tárgyak itt is elterjedtek a szaltovói műveltség népeinél. Majd később, a VIII. század második felében s e század végén a Don–Azov-vidéki bolgár-törökség jelentős csoportjai (a későbbi volgai bolgárok) a Középső Volga vidékére húzódtak, itt is megjelentek e nap-amulettek. A hrjascsevlai leletről fentebb már szoltunk.¹⁴⁸ Ettől nem mesze, szintén a Volga bal partján egy bronzkori kurgánba ásott VIII–IX. századi volgai bolgár női sírt találtak, benne egy pár áttört nap-függővel, amelyek az elhunyt tarkójánál voltak, tehát szintén a varkocsot díszíthették.¹⁴⁹ Egyébként a korai volgai bolgár temetőben meglehetősen ritkán fordulnak elő küllős függők, például a legkorábbi bolsije tarhani temetőben egyetlen darabot sem találtak.¹⁵⁰ Az ezret is meghaladó sírszámú, későbbi (IX–XI. századi) tankejevukai temetőben is csak mindössze hat sírban leltek küllős napkorongokat, amelyeket egy ezüstből készült kivételével bronzból öntöttek.¹⁵¹ Volt köztük két küllős, kétkarikás, ívelt küllős és középtűt rombusz idomot alkotó küllős változat is. Sajnos az ásatók csak 2 esetben figyelhették meg a sírban való helyzetüket: a 300a sírban az öv táján, az 568. sírban pedig a fej mellett volt a korong.¹⁵²

Említett korábbi dolgozatomban már beszámoltam arról, hogy a Káma-vidéki nyevolinói műveltség VII–IX. századi sírjaiban sok helyütt találtak küllős korongokat, amelyek varkocsdíszként és övfüggőként is szolgálhattak.¹⁵³ Ezek a négy vagy hét küllős és küllő nélküli korongok azonban kidolgozásukban és sokszor formájukban is jelentős eltérést mutatnak a szaltovói és alán párhuzamaiktól, ami bizonyára arra utal, hogy a kámaiak – szemben a volgai bolgár darabokkal – nem Don-vidéki eredetűek – ritka kivétellel¹⁵⁴ – hanem helyi készítmények, s magukon viselik az itteni bronzöntési hagyományokat. A hozzájuk fűződő hiedelmek voltak csupán közzeliek.

Arról fentebb már szoltunk, hogy a küllős áttört korongok és a lovas korongok gazdag gyűjteményét ismerjük a Szalehard (Obdorszk) mellett a XX. század elején feltárt obi-ugor és nyenyec temetőkből, amelyek varkocsdíszként való viseletét is jól

¹⁴⁷ KOVALEVSZKAJA 1995, 131.

¹⁴⁸ Ld. 120. j.

¹⁴⁹ SZMIRNOV–MERPERT 1954, 37.

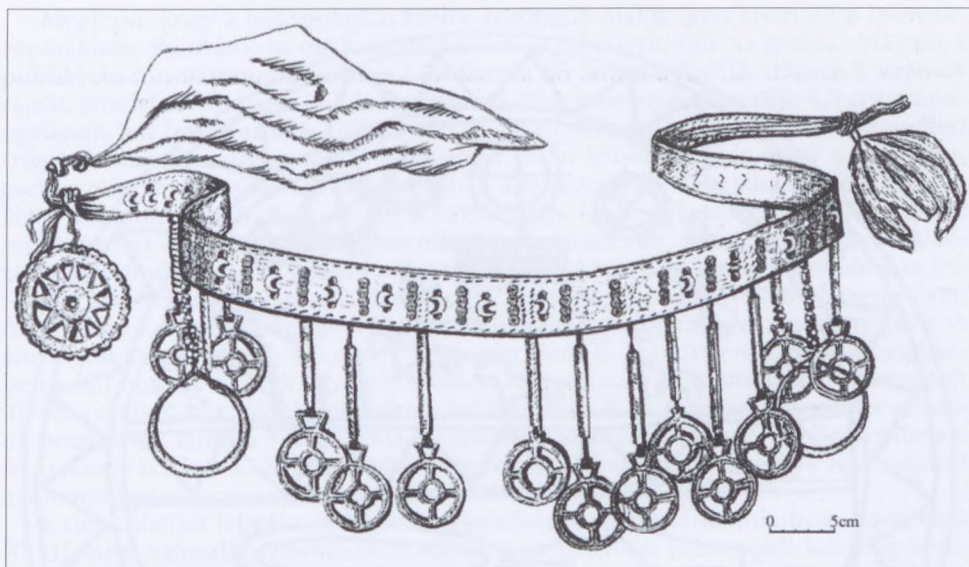
¹⁵⁰ Ld. GENING–HALIKOV 1964, továbbá: KAZAKOV 1992. Nem tartozik a korai bolgár emléanyaghoz az a két, hólyagos díszítésű, küllős, belső karikás koong, amelyek még a bolgárok Középső Volga-vidéken való megjelenése előtti időre – feltehetően a VII. századra – keltezhetők. Az egyik a későbbi Bulgár város területén, a másik pedig Baskíriában, a bahmutyinoi műveltséghez tartozó birszki temető 148. sírjából került elő. Ld. POLJAKOVA 1993, 163, 1. kép 2; MAZSITOV 1968, 106, 155, 34. kép 34. – N. A. Mazsitov feltételezi, hogy a birszki és hozzá hasonló hólyagos korongok a korábbi, pjánobori csatfibulakból alakultak volna ki. Erre azonban semmi bizonyíték nincsen, valószínűbb, hogy az említett korongok a kaukázusi alánoktól kerülhettek ide. Vö. KOVALEVSZKAJA 1995, 133, 152, 154.

¹⁵¹ KAZAKOV 1971, 116, 118; FODOR 1977, 100, 14. kép 15–17.

¹⁵² KHALIKOVA–KAZAKOV 1977, 118, XIa. t. 8; 191, XVIIIa. t. 11, 145, 216, XLII. t. 15.

¹⁵³ FODOR 1980, 211. Vö. GOLDINA–VODOLAGO 1990, 135, 17; GOLDINA 2012, 128, 183, 213, 230, 256, 287, 302, 315, 359, 468. – Minden bizonnyal ugyanebből a korból származnak azok a Perm környéki küllős korongok is, amelyeket J. R. Aspelin, a finnugor régészet megalapozója közölt első monográfiájában: ASPELIN 1875, 161–162. 139, 141. kép.

¹⁵⁴ SZMIRNOV 1973, 132–133.

10. kép Szölkup sámánöv. (A Tomszki Egyetem múzeuma.)

Abb. 10 Sölkupischer Schamanengürtel. (Museum der Universität Tomsk)

meg lehetett figyelni.¹⁵⁵ A korábbi időszakból viszont nem ismeretesek az ilyen típusú függők vogul- és osztjákföldről, ami részben bizonyára a feltárás hiányosságaival magyarázható. Lehetséges azonban egy másik magyarázat is: az ilyen korongok az Ob középső és felső folyása mentén élt szamojéd (szölkup) népességtől terjedt át erre a területre. Ezek a vidékeken és a Jeniszej-vidéki minuszinszki medencében már a korai középkorban megjelennek az ilyenfajta küllös korongok és egyéb függők. D. K. Klementz már 1886-ban közölt küllös korongokat a minuszinszki múzeum gyűjteményéből.¹⁵⁶ Sz. A. Tyeplovuhov ugyaninnen keret nélküli lovas függőt tett közzé.¹⁵⁷ A Helsinkiben őrzött Tovosztin-gyűjtemény két küllös korongja is a minuszinszki medencéből származik.¹⁵⁸ A tomszki egyetemi múzeumban is őrznek egy küllös korongot a régi anyagból. A Tomszktól nem messze lévő VI–VIII. századi rjol kai temető 6. halomsírában feltárt 11. számú hamvasztásos sírból szépen kivitelezett kerék, négyküllös korong került elő, amelynek külső oldalát négy sasfej díszíti.¹⁵⁹ A Tom folyó Tomszkkal átellenes partján a X. századi tyimijazovi halomsíros temető egyik hamvasztásos sírában lelt az ásató: ovális, függesztőfüles bronzkorongot, amelynek külső oldalán négy elnagyolt madárfej van.¹⁶⁰

Mára már Tomszk városának része az 1944–1946-ban a tomszki egyetem tanárai által megkutatott baszandajkai temető területe. Ez a nehéz időkben úttörő vállalkozás volt, s a temető ma már a X–XIII. századi baszandajkai műveltség névadó-

¹⁵⁵ MARASKO-KRENKE 2001. Ld. még: VAHTER 1953, 141–143, 150, 157–165. t.

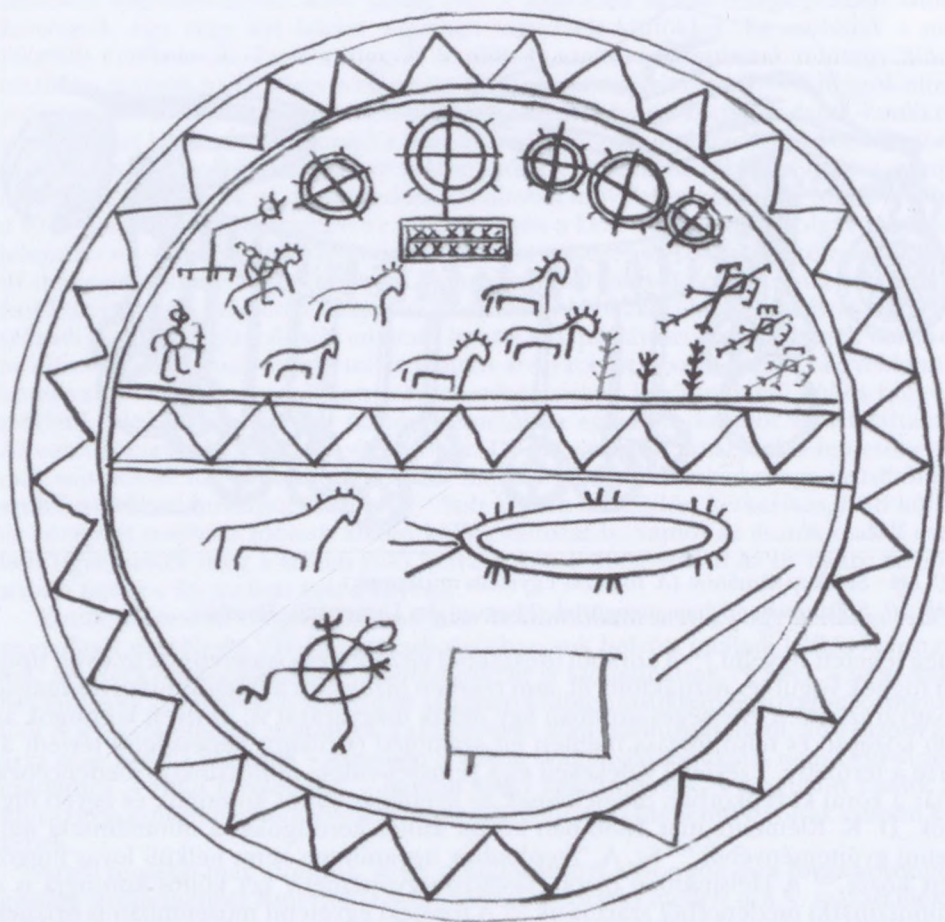
¹⁵⁶ KLEMENTZ 1886, X. t. 5, 10.

¹⁵⁷ TYEPOUHOV 1929, VII/2. t. 57. (A lovas kéztartása a szaltovói, pervomajszkojei és kiszlovodszki korongon lévőjéhez hasonló.) A legkeletibb lovas függőkről ld. SZAVINOV 1978.

¹⁵⁸ TALLGREN 1917, 83, X. t. 5–6.

¹⁵⁹ CSINDINA 1977, 19, 21. kép 15, 35, kép 7, 44. kép 6; 1991, címlap. Hasonló alakú bronzkorong a Kuznyecki medencében is előkerült a szaratovkai középkori hamvasztásos kurgántemetőben: ILJUSIN 1999, 149, 63. kép 25.

¹⁶⁰ PLETNYOVA 1984, 65–66, 2. kép 1.

11. kép Szibériai sámándob. (László Gyula rajza.)

Abb. 11 Sibirische Schamanentrommel. (Zeichnung von Gyula László)

ja.¹⁶¹ Mivel az ásatásokat közlétező kötetben a fényképek arról tanúskodnak, hogy a feltárás nem egészen a megfelelő módszerrel történt és a sírokat rétegek szerint csoportosították, a többnyire kevés mellékletet tartalmazó temetkezések keltezése gyakran nem egészen megnyugtató. Annyi bizonyosnak látszik azonban, hogy a középkori halomsíros temető legkorábbi sírjai a VIII–X. századra keltezhetők, a legkésőbbiek pedig a XVIII. századra. Vannak azonban olyan mellékletek, amelyek alakja, anyaga és felhasználási módja a jelzett időpontok között nem, vagy alig változott, sokszor fogadhatjuk kétkedéssel az időrend megállapítását. Mégis, a sírok többségének kora – ha bő időhatárok között is – ma már nagyjából megállapítható.

¹⁶¹ Az ásatók többsége nem volt tanult régész, hanem zömmel filológus (például a nagyszerű szamojédológus nyelvész, A. P. Dulzon), akiket a háború előtt a volgai német autonóm köztársaság felszámolásakor deportáltak Tomszkba. Korábban ezen a vidéken még nem végeztek ilyen nagyszabású régészeti feltárást.

Meglepő, hogy a baszandajkai küllős korongok alakja igen közel áll a kelet-európaiakhoz. Ráadásul itt egykori viseletüket is jól rögzítették az ásatók. Magam a publikáció nyomán már korábban közöltem a 66. kurgán X–XII. századi 3 sírjának rajzát, amelyben öt darab küllős korong volt.¹⁶² A korongok átmérője 4,5 cm, mind-egyiknek hat levélformájú küllője van.¹⁶³ Az öt korong közül egy a tarkó mellett volt, kettő-kettő pedig a jobb és bal mellen. Nem kétséges tehát, hogy a varkocsot, esetleg a fejedőt díszítették. Ugyanennek a kurgánnak a 7. sírjában 4 korong volt, kettő a koponya jobb, kettő pedig a bal oldalán.¹⁶⁴ Mindkettő gyermeksír volt, az utóbbiban az egyik korong függesztőfülében hajtincs volt, ami a korongok funkcióját egyértelművé teszi. Ugyanitt a 9. sz. gyermeksírban az alkarok külső oldalán lettek 1-1 küllős korongot, majd a bal könyök alatti rágszáló-járatban 6 db ugyanilyen függőt leltek. Közülük az egyik függesztőfülében egy szíjszalag maradványa volt. A korongok átmérője: 4 – 4,5 cm.¹⁶⁵ E kurgán alatti 6. számú kettős sírjának egyikében a bal mellen találtak egy küllős bronz korongot.¹⁶⁶ Az említett sírok keltezését illetően a kötet szerzőinek véleménye különbözött. K. E. Grinevics úgy vélte például, hogy az 55. kurgán 3. sírja a VII–X. századra keltezhető, míg Z. Ja. Bojáršinoва e temetkezés korát a X–XII. századra tette. Az előbbi szerző a korongok funkciójáról azt feltételezte, hogy azok a női fejedőt díszítették.¹⁶⁷

E dél-szibériai leleteknek legfőbb jelentőségét abban láthatjuk, hogy egészen a XVIII–XIX. századig nyomukra akadunk a bennszülött (szamojéd) lakosság sírjaiban, tehát a küllős korongok változatlan formában egészen a modern korig használatban maradtak. Szerencsére az utóbbi évtizedekben meglehetősen sok újkori temetkezést, sőt teljes temetőt is módszeresen feltártak a régészek.¹⁶⁸ Az itteni halottas szokások (amelyeket a részben még élő hagyományok is megvilágítanak) alapján képet alkothatunk e tárgyak egykori rendeltetéséről. Emellett az ősi vallási hiedelmek jelentős részét az elmúlt századig megőrző sámánizmus sok esetben magukat az ősi hiedelmekhez kapcsolódó tárgyakat is napjainkig. Éltette Szerencsére így van ez a szóban forgó korongok esetében is. A gazdag régészeti és néprajzi gyűjteménnyel rendelkező tomszki egyetemi múzeum a múlt század elején megvásárolta egy idős szőlőkup sámánasszony ruházatát. Számunkra most csupán az öve érdekes, amelyhez a régészeti leletekkel mindenben megegyező bronz küllős korongok vannak függesztve.¹⁶⁹ (10. kép.)

A tundrai fiatal nyenyec sámánok az övet a dob helyett használják, azon sorakoznak az öt óvó és segítő szellemek jelképei, köztük a felső világot jelölő nap és hold jelképei is, mint a tomszki sámánövön. A sámán akkor is felölti övét, ha valamelyik másik világba akar eljutni (a felsőbe vagy az alsóba), ekkor nagy szüksége van a szellemek segítségére. Az öv hitük szerint a felső és az alsó világ határát alkotja, s egyben kettéválasztja a sámán tisztának tartott felső testét, a tisztátalannak vélt alsó testtől.¹⁷⁰ Ez adja magyarázatát annak, hogy miért függenek az övön a napot jelképező küllős korongok.

¹⁶² FODOR 1976, 284.

¹⁶³ DULZON 1948, 69. t. 174–179.

¹⁶⁴ DULZON 1948, 72. t. 210–211, 213–214.

¹⁶⁵ DULZON 1948, 76–79.

¹⁶⁶ DULZON 1948, 77, 71. t. 197.

¹⁶⁷ GRINEVICS 1948, 28–29; BOJÁRSINOVA 1948, 162–163.

¹⁶⁸ Ilyen például a Tomszktól nem messze, az Ob partján L. A. Csindina által teljesen feltárt 74 síros Migalka nevű szőlőkup temető, amelynek dokumentációját 2013 májusában Tomszkban az ásató szíveségéből megtekinthetem.

¹⁶⁹ TOROSCINA-CŠERNOVA 2010, 307.

¹⁷⁰ HOPPÁL 2010, 123–124.

L. A. Csindina az imént említett XVII–XVIII. századi migalkai szőlőkup temetőben több női sírban azt is megfigyelte, hogy e küllős korongoknak kettős funkciója volt: a fejet, vagy az övet díszítették. A XVII. században ugyanis a szőlőkup nők között még élt a díszes öv viseletének szokása különleges ünnepi alkalmakkor, s ekkor viselhették azt a fejedőt is, amelyet szintén e korongok tettek díszessé. Nem véletlen, hogy ezek az övek a sámánövekhez voltak hasonlatosak, hiszen a napkorongok a nőket ugyanúgy védelmezték a gonosz erőktől, betegségektől, mint a sámánokat. (A 10. képen látható sámánövet és a migalkai női sírokban lelt öveket csak az különbözteti meg, hogy a sámánövet 12, a női öveken viszont csak hét vagy kilenc küllős korong kapott helyet.)¹⁷¹ (Magam ugyan úgy vélem, hogy a korong fejdíszek, nem csupán a homlokpántot díszíthették – amint az ásató feltételezi – hanem a varkocsokat is.)

Amikor a jeles sámánkutató, V. I. Anucsin 1914-ben a szőlőkup (akkori nevükön: jéniszjei osztják) sámánizmusról szóló alapvető dolgozatát közzétette, megemlékezett a különböző sámáneszközökön lévő díszítményekről, ongonokról is. Többek között bemutatja a dobokon, sámán mellvértéken és paláston látható nap- és holdábrázolásokat. Az előbbi minden esetben küllős kör jelzi, gyakran 7 sugárral (küllővel), a teliholdnak viszont általában csak 6 sugara van. Közétesz egy – valószínűleg újkori – bronz küllős korongot is.¹⁷²

Szinte számtalan szibériai sámándob rajzát bemutathatnám, amelyen viszont láthatnánk a szóban forgó korongjaink rajzát, mint a nap jelképét. Ennek azonban nem sok értelme lenne, hiszen a sámándobok rajzainak hatalmas szakirodalma van. Ezért csak egyetlen dob rajzát mellékelem e dolgozathoz, azt, amelyet K. F. Karjalainen híres könyvéből László Gyula másolt ki s készített róla tollal pauszrajzot. (11. kép.)¹⁷³ A dobon lévő rajz tulajdonképpen szokványosnak mondható: a három rétegre osztott világmindenséget ábrázolja, a mi középső világunkat, a szellemek és istenek lakta felső és a gonosz erők birodalmát, az alsó világot. A rajz felső részén láthatjuk a nap és az égitestek ábrázolását, a kerek, küllős-sugaras napkorongot, amely felé az isteneknek feláldozott lovak és lovasok sorjáznak. E rajz tökéletesen tükrözi a samanisztikus világképet a világi rétegekkel.

Az ősi hitviláguk ezernyi elemét máig, vagy a közelmúltig megőrző szibériai népek régészeti és néprajzi öröksége tehát nagyban elősegítette, hogy közelebb jussunk a szóban forgó régészeti tárgyak gondolati háttérének kibontásához. S nem szóltunk mindeddig még egy igen lényeges forráscsoportról: a Tomszk vidéki sziklarajzokról. Szerencsére ez a fontos emlékanyag – Hoppál Mihály szerkesztésében – magyar nyelven is megjelent. E sziklarajzok nem csupán évszázadokkal, hanem évezredekkel tágitják ki kutatásunk horizontját. A vizsgált korongok alakját, amelyeket a nap jelképéként értelmezünk, sok sziklarajzon láthatjuk viszont, szinte változatlan formában.¹⁷⁴

¹⁷¹ CSINDINA 1995, 182–186; 2003, 96–97.

¹⁷² ANUCSIN 1914, 36–40, 4. kép; 52, 39. kép; 73, 74. kép; 79, 91, 93. kép. – F. G. Heyne a mandzsuri-ai réntartó evenkik recens anyagából közöl sámánöltözetek nap- és holdábrázolással: HEYNE 2013, 46–52.

¹⁷³ László Gyula a szerzőnek ajándékozott kéziratos hagyatékából. – A kép forrása: KARJALAINEN III. 1927, 264, 62. kép. – A bemutatott dobót Potanyin közleménye alapján Jankó János osztjáknak vélte. Karjalainen azonban típusa alapján és eredetének tisztázása után egyértelműen az Altájból származtatta. Ld. Uo. 264–265. – G. N. Potanyinról, a nagy Szibéria-kutatóról ld. SZAGALAEV-KRJKOV 2004.

¹⁷⁴ OKLADNYIKOV-MARTINOV 1983, 33, 62, 65, 67, 70, 143, 180.

4.

Ezek után térjünk vissza a kaukázusi alán és a szaltovói korongok kérdésére.

Több kutató is felfigyelt arra, hogy az észak-kaukázusi alán vidékeken az egy-máshoz közel eső és azonos korú temetőekben nem ugyanazok a korongtípusok fordulnak elő. Ebből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy minden nemzetség (esetleg nagycsalád?) különböző típusú korongokat használt, tehát mindegyiknek meglehettek a maguk „kedvenc” ongonjaik, óvó-védő, segítő szellemeik.¹⁷⁵ Ezt a jelenséget a szaltovói műveltség területén már nem észlelték. Talán itt jóval kevertebben élhetett a lakosság, talán a korábbi vérségi kötelékek lazultak meg s a kazár államban a területi közösségek léptek a helyükbe? Jelenleg erre aligha lehet megbízható választ adni. (Az sem kizárt, hogy a kutatók nem fordítottak kellő figyelmet erre a jelenségre.)

Nem kevésbé fontos kérdés – ha a kazáriai és kaukázusi amuletteknek a magyar korongviselésre gyakorolt hatását vizsgáljuk – hogy az említett népeiségek hol, hogyan viselték ezeket az áttört korongokat. Már említettem, hogy az orosz kutatók általában úgy nyilatkoznak, hogy zömmel a női övek díszei ezek a tárgyak, de megfigyelhetők a fej díszeként is. Láthattuk, hogy a tallózva megvizsgált Káma-Volga-vidéki és nyugat-szibériai területeken is hasonló tapasztalatokra juthatunk. Úgy vélem, a helyzet pontosabb ismeretének hiánya itt is abból fakad, hogy ezt a kérdést sem vizsgálta még senki alaposan. A szakirodalom alapján pedig ennek a vizsgálatnak neki sem érdemes fogni, hiszen a hatalmas mennyiségű régészeti forrást közzétett régebbi szakirodalomban erről sem az ásatók, sem egyéb szerzők nem nyilatkozhattak, hiszen a korongok sírban való helyzetét a feltárásnál nem is jegyezték fel. Az összegző, sommás ásatási beszámolókból pedig ma is vajmi keveset tudhatunk meg. Mert tudjuk például, hogy a csecsen- és ingusföldi VIII. századi ahkinsu-barzojevi alán temető egyik női sírjában a két korong (az egyik küllős volt, másikon a nap sugarait kettős madárfejek jelölték) a mellen feküdt,¹⁷⁶ vagy a tarszkojei temető 18. fülkesírjának női temetkezésében ugyanott lelték egy korongpárt,¹⁷⁷ ugyanakkor egy tucat más közleményben még csak utalást sem találunk sírbéli helyzetükre. Annyit tehetünk csupán, hogy a módszeresen feltárt és feldolgozott temetők alapján kísérlelünk meg bizonyos támpontot nyerni.

Ilyenek a kaukázusi Mokraja Balka V–VIII. századi nagy alán temetőjének újabb ásatásai, amelyek mintaszerű közzétételére is sor került.¹⁷⁸ Az itt bemutatott 9 korongos sír közül (mindegyik női vagy gyermeksír volt, ahol ezt meg lehetett állapítani), e függők kettőben kerültek elő a mellen, ötben az öv tájékán, s kettőnek a helyzetét nem lehetett megállapítani.¹⁷⁹ Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy a korábbi szerzők hozzávetőleges adatokból levont következtetése helyes volt: a korongokat elsősorban az övhöz (még hozzá a női övhöz), vagy tarsolyhoz erősítve használták. Előfordult azonban, hogy női varkocsdíszként vagy a fejfedő díszeként alkalmazták, ez azonban jóval ritkább eset lehetett.

A harmadik kérdés, amelyre e korongok kapcsán röviden szót kell ejtenünk: mettől meddig készítettek ilyen korongokat az említett területeken. Fentebb már láttuk, hogy kialakulásuk a VI. század közepe körüli időre tehető. Széleskörű vizsgálatok igazolták be, hogy e korongok zömmel a IX. század közepétől szorulnak ki

¹⁷⁵ KOVALEVSZKAJA 1981, 87.

¹⁷⁶ VINOGRADOV–MAMAJEV 1979, 69–70. 4. kép 15, 18.

¹⁷⁷ ANTEMIROV–DZATTEATI 1995, 263, 292, XX. t. 13.

¹⁷⁸ AFANASZJEV–RUNICS 2001.

¹⁷⁹ AFANASZJEV–RUNICS 2001, 628, 31, 35, 49, 87, 101, 109, 114. fülkesír.

12. kép Tükör lovassal és életfával a carjovi temetőből.

Abb. 12 Spiegel mit Reiter und Lebensbaum aus dem Gräberfeld von Zarjov.

a használatból.¹⁸⁰ E pogány jelképként funkcionáló tárgyak eltűnésének nyilvánvalóan ideológiai-vallási oka lehet, tehát az, hogy elterjedési területükön, a kazár kaganátusban és az alának földjén új hit terjedt el. A vallási jelképek viszonylagos hirtelen eltűnését semmiképpen nem magyarázhatjuk valamiféle „divatváltással”. Találhatunk is erre a jelenségre viszonylag kézenfekvő magyarázatot. Amint erre Sz. A. Pletnyova már 1967-ben utalt, a IX. század közepére a kazár előkelők által felvett államvallás, a judaizmus már kellően megerősödhetett az országban s a kagáni hatalom az új hit erőszakos terjesztésébe kezdett.¹⁸¹ Ezzel a feltevéssel összeegyeztethető Peter B. Golden álláspontja is a zsidó hit Kazáriában való elterjedéséről: „A IX. század második felére és a X. század elejére a zsidó hit legalábbis a központi törzsek körében szélesebb körben elterjedt...”¹⁸² Mivel e régészeti kronológia eléggé biztosnak látszik, a zsidó hit megerősödése talán valamivel korábbra hozható, a IX. század közepére. Magam ezzel az időponttal kapcsoltam össze a kazáriai kabar lázadást, a kazárok magyarokhoz való menekülését és a magyar-kazár kapcsolatok megromlását, ami előidézte őseink nyugatabbra, Etelközbe való költözését. Mindezek az események 862 előtt játszódhattak le, amikor a magyar csapatok már Nyugat Európában kalandoztak, hiszen ilyen hadi vállalkozásokat a keletebbre fekvő Levédiából aligha hajthhattak végre.¹⁸³

¹⁸⁰ PLETNYOVA 1967, 118–119; KOVALEVSZKAJA 1991, 204–206; 1995, 171.

¹⁸¹ PLETNYOVA 1967, 178–179.

¹⁸² GOLDEN 2006, 63.

¹⁸³ FODOR 1980a, 28; 1984, 107. Nehézségbe ütközik az elmondottak fényében egyeznünk P. B. Goldennek a kazár kettős fejedelemség kiépülésének kronológiájával is. Szerinte ez a IX. század második felére s a X. századra tehető. (GOLDEN 2005, 61.) Ezt a fejedelmi rendszert ugyanis a magyarság kétségkívül a kazároktól vette át, még pedig feltehetőleg akkor, amikor a kazár-magyar kapcsolatok szorosak és barátiak voltak, tehát minden bizonnyal a IX. század közepe előtt. Ld. még: BALOGH 2009, 359–360.

Természetesen egészen más okai voltak e pogány vallási jelképek alánföldi eltűnésének. Ott a keresztény vallás térhódítása zajlott ebben az időben.¹⁸⁴ Az írott forrásokban nem csak magának a térítésnek, hanem a pogány amulettek megsemmisítésének is nyoma maradt. A fentebb már idézett örmény Movses Kalankatuaci ezt írja Israel püspök térítéséről a kaukázusi hunok között: „Másokról pedig, akiknek testére pogány arany jelvények voltak erősítve, parancsára letépték és leszedték azokat. Ő pedig valamennyiük szemeláttára elrontotta azokat és a szent kereszt jelét formálta belőlük. És ilyen módon mindenki előtt bebizonyította istenes jámborságát.” (Szalmási Pál fordítása).¹⁸⁵ Nem kétséges, hogy ezt az egyszerű csodát a püspök a négyküllős korongokkal könnyedén bemutatta, letördelvén a karikát róla. (Igaz, ezek csak bronzból, s nem aranyból voltak.)

Az észak-kaukázusi és szaltovói áttört korongok megbízható időrendje több szempontból is igen fontos számunkra. Aligha lehet például kétséges, hogy *említett avar küllős és antropomorf korongjaink*¹⁸⁶ ezekről a területekről származnak, s *innen származik viseleti módjuk is*. A másik fontos következtetés, amit levonhatunk, hogy *a későbbi dunai bolgárok 550 és 680 között nem tartottak fenn szoros kapcsolatot az észak-kaukázusi alánokkal*,¹⁸⁷ azaz nem voltak szomszédaik, hiszen a dunai bolgár korai emléktárhelyein alig fordul elő küllős korong.¹⁸⁸ S ami az itteni mondanivalónk szempontjából a leglényegesebb: Etelközben élő elődeink a IX. század második felében már nem láthattak szomszédaiknál pogány korong-jelképeket. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy honfoglalóink hagyatékában csupán négy áttört lovas korong (Tiszasüly, Sárrétudvari, Hajdúszoboszló és Szentistván¹⁸⁹) és néhány karikás korong található. A IX. század második felében a még keleten élő magyarság körében kialakulhatott a lemezes korongok viseletének szokása, vagy legalábbis itt kezdődhetett el e viseleti szokás meggyökeresedése. Erre utal, hogy Kárpát-medencei temetőikben már lemezes korongjaik vannak, s a forgó napkorongot megjelenítő példányok sem a régi típusú áttört, hanem lemezes formában jelentkeznek. A keleti megjelenítési formának csupán a hitvilági háttérét őrizték meg. Jól tudom, nem egyértelmű e következtetés igazolása, hiszen a Kárpátoktól keletre nem ismerünk a honfoglalókéhoz hasonló lemezes korongokat. Nem kizárt azonban, hogy ezek elsődleges hírmondói a kis méretű szaltovói tükrök lehettek, amelyek átmérője 1,5–3 cm körül van, s tulajdonképpen tükrök funkciójuk már nem volt, legtöbbször hátoldaluk sem volt lecsiszolva. A. M. Hazanov szerint ezek a kis szaltovói tükrök ugyanolyan amulettek voltak, mint a küllős vagy lovas korongok, s ugyancsak a nap jelképei, esetleg lelket hordozó ongonok voltak.¹⁹⁰ Mokraja Balkan a 47. fülkesírban a 2,6 cm átmérőjű kis bronztükrő – szalagos kis füllel a hátoldalán – az öv tájékán került ugyan elő, nem lehetetlen, hogy másutt a varkocsot díszíthette.¹⁹¹

Ugyancsak az egykori kazár birodalom területén, Volgográdtól nem messze, a Volgától keletre, az Ahtuba folyó partján a múlt század hetvenes éveiben tárták fel a carjovi halomsíros temetőt, amelynek 27. kurgánjában felnőtt nő koporsós sírját találják. A sír bontásakor a mell bal oldalán lelték azt a rossz ezüstből készült 6,7 cm

¹⁸⁴ VÖ. BALOGH 2009, 360; FEJŐS 2001.

¹⁸⁵ SZALMÁSI 1975, 105.

¹⁸⁶ LD. GARAM 1980; 201; BÁRDOS 1996, 59–73. I–XV. t. – Feltehetően talán itt ismerhetjük fel a zamárdi temető 1773. sírjából származó lovast mintázó korong előképeit is. LD. KARANCZ 1997. (A tárgy fotója a címlapon.); BÁRDOS–GARAM 2014, 50. Abb. 23. 173. Taf. 190.

¹⁸⁷ VÖ. RÓNA-TAS 2001. 82–83.

¹⁸⁸ VÖ. SZTANCSEV–IVANOV 1958, 96, XIII. t.

¹⁸⁹ RÉVÉSZ 2014, 452. 4. kép 1.

¹⁹⁰ HAZANOV 1964, 96. VÖ. FODOR 2013, 834–836, további irodalommal; HEYNE 2013, 46–55.

¹⁹¹ AFANASZJEV–RUNICS 1995, 113, 127, 64. kép 10.

átmérőjű tükröt, amely felületén lovas, előtte kis fát ábrázol. (12. kép)¹⁹² A sírt az ásatók korábban a XII–XIV. századra keltezték.¹⁹³ Később E. V. Kruglov joggal igazította e kormeghatározást 850 és 950 közé, tehát a kazár korra.¹⁹⁴ A peremen kívül megmaradt a tükör nyelének csonkjja. A tárgyon nincsenek felfüggesztésre szolgáló lyukak, így nehezen elképzelhető, hogy varkocsdíszként szolgált volna, a rajta lévő ábrázolás azonban (lovas és fa) igen messze áll a korabeli tükrök mintázatától.¹⁹⁵

Összegzőképpen tehát elmondhatjuk, hogy keretes és keret nélküli lovas áttört korongjaink, továbbá a karikás és küllös korongjaink egyértelműen szaltovói előképekre vezethetők vissza, a lemezes hajfonatdíszek azonban már minden bizonnyal a magyar mesterek kezén alakultak ki, bár vannak sejtethető előzményeik keleten, s a napkorongot mintázó darabok is keleti mintákat követnek. E következtetést megerősíti az a tény, hogy e korongoknak szinte egyáltalán nem fordulnak elő előzményeik Magna Hungariában, ahol pedig már biztosan magyar temetők kerültek elő.

*E régészeti következtetés tökéletesen egybevág a korabeli írott kútfők azon egyértelmű vallomásával, hogy ősünk a IX. század második felére tehető etelközi szállásuk előtt keletebbre, a kazár területeken lévő Levédiában éltek. Ezt a tényt nem ingathatják meg sem a korábbi, sem az újabb felületes kutatói vélekedések.*¹⁹⁶

Dolgozatomnak ezt a részét azonban nem zárhatom le anélkül, hogy röviden ne térjek ki Bollók Ádám dolgozatának bírálatára, aki a forgó nap jelét mintázó korongjaink értelmezését és általában e hajfonatdíszek eredetéről kialakított korábbi elképzeléseket kifogásolta.¹⁹⁷ A szerző a 9. képen zömmel az általam is bemutatott korongokkal foglalkozik, kezdi a második karosi temető 52. sírjában előkerült íjtegez svasztikát ábrázoló korongjával. Ezzel kapcsolatban Révész Lászlót bírálja, aki ebben a nap jelét látta, s ezzel kapcsolatban idézte a kazár kagán kivonulásának jelenetét a közismert arab forrás alapján.¹⁹⁸ Nincs értelme itt bírálatának részleteibe belebocsátkozni, hiszen Bollók nem tényekkel érvel, hanem minden indok nélkül kötekedik. Nem hiszi, hogy a svasztika a napot jelöli, az is megfordul a fejében, hogy csak a leírást készítő muszlim író (Dzsajhani) asszociált a napra, stb.¹⁹⁹ Világosan látszik tehát (lehetséges: kellő kutatói tapasztalat hiányában), hogy nem tudja: a társadalomtudományoknak is vannak ezerszer beigazolt tényei, adatai, amelyek szinte a 2 x 2 bizonyosságával érnek fel. Igaz ez a jelképekre is. A küllös kerék például valószínűleg azóta a nap jelképe, amióta feltalálták.²⁰⁰ Itt ugyanis – Hoppál Mihály szavaival – „olyan általános emberi, természetes jelekről van szó, amelyek

¹⁹² KRUGLOV 2005, 371–372, 2. kép 5, 3. kép.

¹⁹³ MAMONTOV-SZITNYIKOV 1993, 200, 8. kép 1. 203–206.

¹⁹⁴ KRUGLOV 2005, 369–370, 373.

¹⁹⁵ E. V. Kruglov a lovas előtti kis fát menórának vélte, a lovas alakjában Tengri kánt, vagy a kazár kagánt, esetleg helyettesét sejtette. Ld. KRUGLOV 2005, 372–373.

¹⁹⁶ Vö. FODOR 2006, 102–103. Régészeti szemszögből ehhez igen közeli P. P. Tolocsko véleménye: „Összességében a kelet-európai magyarság anyagi kultúrája, a számos eltérő vonás ellenére is, szaltovó-majaki jellegű. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a konkrét esetekben sajátos és etnikai (magyar) jegyeinek elkülönítése nehézségekbe ütközik.” (TOLOCSKO 1999, 33.)

¹⁹⁷ BOLLÓK 2006.

¹⁹⁸ Vö. RÉVÉSZ 1996,

¹⁹⁹ BOLLÓK 2006, 67.

²⁰⁰ MOSINSZKIJ 2003, 28; KANTOROVICS-ERLIH 2006, 167, 174, 195. Jelen mondanivalónk szempontjából igen fontos vendégvarkocsdíszek kerültek elő a baskíriai Gyoma folyónál, Novo-Jabalakli falu mellett egy késő bronzkori temető női sírjában. A hosszú, derékig érő vendégvarkocson 7 bronzkorong volt. Közülük kettő küllös kereket ábrázolt, három pedig a forgó napkorong jelét. A varkocsdísz egyébként a három világi réteget szemléltette. Igen gyakori a küllös napkorong ábrázolása a nyugat-szibériai andronovói műveltség késő bronzkori alakuli időszakában is hasonló bronzkorongokon. (KOTOV 2010, 48–50, 5–6. kép.)

egymástól távol eső mitológiákban és kultúrákban azonos jelképrendszereket hoztak létre, s ezeket a mitológiai univerzálékát a tipológiai azonosság fűzi össze.”²⁰¹ Ezért teljesen fölösleges arról vitázni, hogy a svasztikának, vagy a küllős korongnak milyen jelentése volt, hiszen erre ezernyi példa és bizonyíték van.²⁰² A nap jegye – a kör, a svasztika, a küllős karika és egyebek – egymás után sorjáznak a legkülönbözőbb népek sámándobjain,²⁰³ sámánpalástjukon,²⁰⁴ a már említett sziklarajzokon egészen Jakutiáig és a csukcsföldreig.²⁰⁵ Továbbá a mokrini avar tégelytől²⁰⁶ s a sárréti pásztorfaragványoktól²⁰⁷ a kazáriai rajzokig²⁰⁸ és az edényeken lévő fenékbélyegegekig.²⁰⁹ A Bollók Ádám által felsorolt honfoglalás kori fenékbélyegegek²¹⁰ – szándékával éppen ellenkezőleg – arra vetnek fényt, hogy a svasztika jelentését a magyar fazekasok ugyanúgy ismerték, mint a szaltovóiak, alánok, kazárok, miért ne ismerhették volna hát ötvöseink is.²¹¹ A forgó napkorongot mintázó lemezes varkocsdí-

²⁰¹ HOPPÁL 1978, 313.

²⁰² KOVALEVSZKAJA 1995, 132. A jelek magyarázatáról a sámándobokon ld. ANOHIN 2003, 149–158. Mondani és írni azonban bármit lehet, még azt is, hogy nem a Föld forog a Nap körül, hanem éppen fordítva. Csak hogy az ilyen kijelentések megítélése már nem a régészet, hanem egészen más tudományág illetékességi körébe tartozik.

²⁰³ HOPPÁL 2005, 60–61, 94, 110–111, 170–171, 174, 181, 185, 221; SZÁNTÓ 2005, 46–47.

²⁰⁴ Vö. 170. j.

²⁰⁵ KOCSMAR 1995, 45. – Szibéria őskori művészetének szemiotikai vizsgálatáról ld. JESZIN 2009.

²⁰⁶ LÁSZLÓ 1946, 12.

²⁰⁷ SZÚCS 1952, 161, 163; DIÓSZEGI 1958, 290–291.

²⁰⁸ FLJOROVA 2005, 172, 5. kép.

²⁰⁹ FLJOROV 1979, 98; PLETNYOVA 1989, 142.

²¹⁰ BOLLÓK 2006, 73–74. A szerzőnek az a megjegyzése (amely egy szlovák szerző véleményén alapul), hogy ezeket az edényeket – egy kivételtől eltekintve – nem magyar fazekasok készítették, teljesen önkényes és semmivel nem igazolható. Mögötte az – a szomszéd országokban egykor szajkózott – nacionalista kitaláció húzódik meg, hogy a nomád magyaroknak semmiféle kézműiparuk nem volt, ezekkel a termékekkel a szlávok látták el őket. (BOLLÓK 2006, 74.) Ellene szól ennek például a Kovács László által között nagyhalászi edény (KOVÁCS 1989, 167–168. 2. kép 1, bár a szerző a fenékbélyeget nem írja le), valamint az alább említendő tiszacsomai példány. Egyik lelőhelyen sem volt jele szláv népességnek.

²¹¹ A bíráló a honfoglalás kori korongok ábrázolásainak elemzésekor láthatóan a mögöttük meghúzódó (vagy vélhetően meghúzódó) gondolati háttérrel szinte úgy kerüli, mint ördög a tömjénfüstöt. Később aztán ennek okát is megtudhatjuk: „Ahhoz azonban, hogy egy tárgyat korának szellemi hátterével együtt tudjunk vizsgálni, bizonyos mennyiségű írott forrásra lenne szükségünk, amely azonban a honfoglalókkal kapcsolatban nem áll rendelkezésre.” (BOLLÓK 2006, 77.) Abban a szerzőnek valóban igaza van, hogy a X. századból nem maradtak ránk belső keletkezésű írott források. Ennek ellenére nem vagyunk teljesen magyarázó szövegek nélkül. Köztudomású, hogy az ősi magyar samanisztikus hitvilág elemei egészen a XX. századig továbbéltek népi műveltségünkben. (DIÓSZEGI 1958.) A magyar folklór tehát megőrzött olyan szövegeket, amelyek sokszor útba igazíthatnak bennünket. Azt is láthattuk, hogy a közelmúlt népi ábrázoló művészete is rendkívül ősi motívumokat őrzött meg szinte napjainkig. De kellő körültekintéssel felhasználhatjuk szibériai rokon népeink rendkívül gazdag folklórkincsét (amelyet zömmel a magyar kutatók gyűjtöttek össze) és hiedelemvilágának tanulságait is. Még arra is bőven akad itt példa, hogyan használták fel rokonaink az idegen művészetből átvett jeleneteket, motívumokat. (FODOR 1981; 2008.) Néha az egykor velünk élt népek hiedelmeire támaszkodhatunk. Mindez persze rendkívül bonyolult vizsgálatokat igényel, ez a munka mégis számos igazolható eredménnyel járt. Ehhez azonban ki kell mozdulnunk tudósi tornyocskáinkból, sok ezer kilométerre el kell távolodnunk a kényelmes könyvtárszobáktól, mert ez a nagy, gazdag és színes nyitott könyv bizony sokszor nagyon messze van – a mongol mezőkön, a szibériai mocsaras tajgában, vagy dermesztő tundrában. Csak hogy így már nem lesz teljesen néma honfoglalóink művészete, s nem teljesen sötétben botorkálunk a kutatás útvesztőjében. Végezetül megemlítek egy konkrét esetet, amikor az ősi jelképekhez szövegek társulnak. Ez történt a teleutoknál, amikor a szertartás résztvevői elmondták a sámándob rajzainak jelentését. Ld. DIREKOVA 1949; POTAPOV 1949.

13. kép A rakamazi korongpár.

Abb. 13 Das Zierscheibenpaar von Rakamaz.

szeinkről megemlíti továbbá, hogy kronológiájuk alapján megállapítható: a svasztika alakja egyre inkább elmosódottabbá válik az idő múltával.²¹² Lehetséges, hogy ez a fejlődési trend valóban elfogadható, ám ez semmiképp nem jelenthet szilárd kronológiai következetességet is. Erre figyelmeztet a Dienes István által helyesen felvázolt fejlődési trend tarsolyaink díszítésében,²¹³ ám a leletek azt igazolják, hogy ez nem feltétlenül jelent kronológiai rendet is. (Ezért van például középpüti átütve a banai tarsolylemez.)²¹⁴ (A svasztika ábrázolása sem hal el nálunk a honfoglalás korával. A kárpátaljai tiszacsomai X. századi temető egyik szélére rányúlt az itteni Árpád-kori település, amelynek feltártuk egyik külső kemencéjét. Az itt lelt egyik edényaljon svasztika alakú fenékbélyeg van. – A szerző ásatása.) Összességében tehát úgy látom, Bollók Ádám bírálata – említett alapvető hiányosságai miatt – nem ingatja meg korongjaink kialakulására vonatkozó elképzeléseinket.²¹⁵

²¹² BOLLÓK 2006, 71.

²¹³ DIENES 1973, 206–209.

²¹⁴ DIENES 1973, 207–208; FODOR 1996f, 364.

²¹⁵ Magam igencsak rossz néven vettem (s ezzel aligha vagyok egyedül) a bíráló lekicsinylő, otromba megjegyzését László Gyula munkásságáról. (BOLLÓK 2006, 78.) Csak későbbi dolgozatából jöttem rá, hogy lényegében semmit, vagy csak nagyon keveset tud erről a munkásságról, az általa szintén bírált „kettős honfoglalás”-ról például alapvető ismeretei sincsenek. (BOLLÓK 2011.)

5.

A korongokkal kapcsolatban egyetlen kérdésről teszek még említést, amellyel dolgozatomat kezdtem, a rakamazi korongpárról. (13. kép.) Honfoglalás kori ötvösművészetünk egyik kiemelkedő darabjáról van szó, amelynek igen gazdag szakirodalma van, ezért mellőzhetem itt a tárgyak leírását, előkerülési körülményeik, eddigi értelmezési kísérleteik ismertetését. Ebben a tekintetben az 1996-os honfoglalás kori kiállítás katalógusára s az ott megadott további irodalomra hagyatkozom.²¹⁶ Mindössze arra emlékeztetem az olvasót, hogy a 8,2 cm átmérőjű korongpár két különböző kvalitású darabból áll: a rosszabb állapotú régebbiből (13. kép 1), amelynek ötvöstechnikai kidolgozottsága elsórangú, és annak későbbi másolatából (13. kép 2), amely jóval gyengébb kivitelű és jobb megtartású.

E korongpár hasonmásairól a jelenet magyarázatáról igen sok megoldási kísérlet született. Magam annak az elgondolásnak a híve vagyok, hogy a korongokon ábrázolt jelenet szoros kapcsolatban áll a szibériai népek hiedelmében élő sas-kultusszal és az Árpádok eredetmondájával, az ún. Turul-mondával. Mivel a honfoglalóink hiedelmében is tetten érhető sas-tisztelettel egy nemrég megjelent dolgozatomban részletesen foglalkoztam,²¹⁷ itt erre a kérdésre sem térek ki részletesebben. Bálint Csanád a 2002-es akadémiai székfoglalójában kitért a nagyszentmiklósi 2. és 7. korsz. „égberagadási jelenetének” és a rakamazi korongok hasonlóságának kérdésére. Úgy vélte, hogy a két jelenetnek semmi köze egymáshoz az alábbi okok miatt: 1. a honfoglalás kori művészetben nincs emberábrázolás; 2. a nagyszentmiklósi madár képzeletbeli, a rakamazi ornitológiailag meghatározhatóan sólyomféle, vagy keselyű; 3. a nagyszentmiklósi korsz. a madár emberalakot tart karmai közt, a rakamazin két madárfiókát; 4. a rakamazi madáralaknak vannak párhuzamai a honfoglalás kori ötvösművészetben, a nagyszentmiklósinak nincsenek.²¹⁸

Bálint Csanád véleményével akkor is egyetérthetünk, ha 2002-ig már két lovast (tehát embert) ábrázoló áttört korongunk is előkerült és közölve volt (Tiszasülyön és Sárrétudvariban), valamint a rakamazi madár faja sem azonosítható ornitológiailag egyértelműen, mert ennek az alakját is végső soron az emberi képzelet szülte, mint minden más hasonló korongunkon lévő állatalakot is.²¹⁹ Jóval részletesebben kitér e kérdésekre a 2004-ben megjelent könyvében. Hosszasan hadakozik azzal a feltevessel – amelyhez magam is csatlakoztam – hogy a rakamazi sas-ábrázolásnak köze lenne a Turul-mondához. Itt a szerző minden honfoglalás kori madár-ábrázolást bevet, még a köznépi temetőkből lelt egyszerű madaras gyűrűket is, majd abba a gondolatkörbe lovalja magát, hogy „...nem láthatjuk minden ragadozómadár-ábrázolásban a turult!”²²⁰ Igaza van, valóban nem, mert ez már klinikai eset lenne. Csakhogy ilyesmit a szerzőn kívül nem is akart látni senki. Mert nincs szó másról, mint egy feltevésről, amit a helyén kell kezelni, hiszen azért hipotézis a hipotézis, mert nem lehet egyértelműen bizonyítani. Mint ahogyan Bálint Csanád soktucatnyi feltevését sem. De ő maga is jól tudja, hogy a hipotézisek a tudományos útkeresés nélkülözhetetlen állomásai. Ugyanitt szó esik még a német és az iráni címer sasmadaráról is, érthetetlen, hogyan társul ez a mi rakamazi madarunkhoz. Itt csupán arról van szó, hogy a sas ősi címerállat, ezért jelenítik meg szinte mindenütt heraldikus pózban. Érthetetlen Bálint dühös kitörése Dienes István ellen,

²¹⁶ FODOR 1996. Később jelent meg Németh Péter kitűnő dolgozata, amelyben jó kutatástörténeti adalékokat ismerhetünk meg a lelet előkerülésével kapcsolatban. Ld. NÉMETH 1996.

²¹⁷ FODOR 2012.

²¹⁸ BÁLINT 2002, 17.

²¹⁹ FODOR 2012, 32, 39–40, 33. j.

²²⁰ BÁLINT 2004, 138.

aki szerinte a „pogány államvallás” kifejezéssel él, amelyről nem is tud a vallástörténet.²²¹ Aki azonban olvasta Dienes dolgozatát, tudja, hogy itt a szerző a középkori nomád birodalmakban általános, az Ég Urának (Tengri kánnak) a vallásos tisztelétéről beszél, ami a samanizmus felső fokát, az ún. tegrizmust jelentette.²²² Hogy ilyesmit ne ismerne a vallástörténeti irodalom, az merő tévedés (vö. J-P. Roux és L. P. Potapov dolgozatait).²²³ A bíráló viszont még csak arra sem vette a fáradságot, hogy Lev Ja. Sternberg alapvető dolgozatát (a sas kultuszáról) bevonta volna vizsgálatai körébe.²²⁴ Így aztán nem csoda, hogy csak gondolati üresjáratokat írt le e fontos probléma kapcsán. (Jó, tudom, szerinte a helyes őstörténeti vizsgálati út nem „keletpreferens”, hanem „bizáncpreferens” – akárhová is vezessen az.) Ugyancsak követhetetlenek gondolatai, amikor arról értekezik, hogy amennyiben az Árpádok elkészítették totemisztikus ősök képmását, miért nem tette ugyanezt a többi nemzetség is.²²⁵ A bíráló itt emlékezhetett valamelyik régi olvasmányára, hiszen a társadalmak történetének korai szakaszán valóban minden nemzetségtag feltüntette magán (ruháján, vagy testére tetetve) nemzetségjelét (tamgáját).²²⁶ A X. századi magyar társadalom azonban már nem ezen a fejlődési fokon állt. Hogy miért csak az uralkodó nemzetség öröközte meg totem (címer) állatát? Azt hiszem azért, mert nem lehetett akkoriban teljes körű demokrácia. Ennek bővebb kifejtésébe azonban már helykímélés miatt sem kezdek bele. Enélkül is világos. De valamit még megjegyeznek: ennek az egésznek az égvilágon semmi köze nincs a nagyszentmiklósi kincshez, amiről – a címe alapján – Bálint Csanád erősen túlírt könyve szól.

Dienes mellett még Alföldi András után is küld Bálint a túlvilágra néhány osztorcsapást. Alföldi ugyanis – mint ismeretes – a rakamazi korong jelenetét egy obi-ugor teremtmésmóddal magyarázta.²²⁷ Erről Bálint: „...csak az ő akkoriban már hajlott korával tudom magyarázni, hogy elképzelhetőnek tartotta: másfélezer évvel az ugoroktól, évszázadokkal a Volga-vidéki finnugor népektől történt elszakadás és a steppei török népekkel való legalább fél évezredes intenzív kapcsolatok után, a Kárpát-medencei 10. századi ornamentikában minden egyéb, erre mutató adat vagy jel teljes hiánya mellett egy ugor mondat ábrázoltak volna?”²²⁸ Magam sem tartom ugyan valószínűnek Alföldi András magyarázatát, amit több helyen is szóvá tettem, a fenti rövid eszmefuttatás azonban erősen sántít. A bíráló láthatóan nem tudja, hogy a volgai finnugor népektől jóval korábban „szakadtunk el,” mint az obi-ugorok őseitől. Az is közismert ma már, hogy a vogulok és osztjákok ősei ekkoriban nem mai lakóhelyükön éltek, hanem a steppe és ligetes steppe övezetében,

²²¹ BÁLINT 2004, 139.

²²² DIENES 1972, 56; 1985.

²²³ ROUX 1956; POTAPOV 1978. Bálint Csanád íméti kijelentésével kapcsolatban még megjegyzem, hogy több, mint negyedszázadig voltam Dienes István közvetlen munkatársa a Nemzeti Múzeumban, ahol ekkor még hosszú beszélgetéseket folytattak a kollégák egymással a legkülönbözőbb kérdésekről, többek között az éppen aktuális kutatómunkájukról és olvasmányaikról is. Innen, meg dolgozataiból, előadásaiból is tudom, hogy kevés olyan vallástörténeti olvasottságú régész volt, mint Dienes István. Ezt még annak is illene tudnia, aki csak tallózva ismeri munkásságát.

²²⁴ Pedig ez több szempontból is indokolt lett volna. Bálint Csanád ornitológus szakértője ugyanis keselyű alakját vélte felismerni a rakamazi korongon. Én nem tudok véle vitázni, ő a szakember, bár más szakember más mond. Egy azonban biztos: tudomásom szerint a döggeszelyűről korántsem jegyezték fel annyi hiedelmet (ha egyáltalán feljegyezték) az ősi hagyományaik megőrző szibériai népek körében, mint a sasról. (Az pedig szinte elképzelhetetlen, hogy bármelyik népnek, nemzetségnek éppen a döggeszelyű lett volna a totemállata.) Márpedig éppen ez a lényeg.

²²⁵ BÁLINT 2004, 139.

²²⁶ CSERNYECOV 1949.

²²⁷ ALFÖLDI 1969.

²²⁸ BÁLINT 2004, 140.

többségük nomád-félnomád életmódot folytatott. Az sem mai felismerés, hanem a XIX. századra nyúlik vissza, hogy a népvándorlás korától az obi-ugorok elődei jórészt az Urál-hegység nyugati oldalán éltek egészen a késői középkorig. Nem is olyan túlságosan messze a Magna Hungáriában élő magyaroktól. Ezt az elgondolást újabban egyre több adat erősíti meg.²²⁹ Alföldi András ötlete tehát elvben nem is olyan abszurd elképzelés.²³⁰

Újabban Bollók Ádám szentelt alapos dolgozatot a rakamazi korongok lehetséges párhuzamainak – mediterrán nézőpontból.²³¹ A szerző igen jelentős anyagot gyűjtött egybe, ami kétségkívül nagyban megkönnyíti majd a későbbi vizsgálatokat. Az általa analógiaként értékelt anyag vizsgálata után Bollók Ádám arra a következtetésre jutott, hogy a rakamazi korong alkotója bizánci vagy balkáni eredetű, vagy iskolázottságú mester lehetett, aki jól ismerte a Kárpát-medencei magyar viszonyokat és ízlésvilágot is.²³² Igaz, e művi úton előállított mester sok feltételnek kellett, hogy megfeleljen, ám megérthetjük, hogy a szerző nem juthatott más következtetésre. Mert helyesen látja, hogy az eredeti rakamazi korong színvonala nem alábbvaló a bizánci ötvösségnél, ugyanakkor stílusa egészen más, a keleti ötvös-hagományokba ágyazódik. S az is szemmel látható, hogy akinek (akiknek) készült, egészen más volt a művel szembeni igényük, mint a bizánci polgároknak, s egészen más volt hitviláguk is. Nyilvánvaló, hogy a szerzőnek e szempontok figyelembe vételével kellett ezt a képzeletbeli ötvöst összegegyűrnia. Dicséret is illeti munkáját.

Más kérdés persze, hogyan értékeljük a felsorakoztatott párhuzamokat, amelyek a legkülönbözőbbek: textíliák, festmények, ruhakapcsok, rajzok, ötvösmunkák, kerámiák, írássok illusztrációi, kovácsmunkák és egyebek. Két dolgot már előjáróban biztosra vehetünk: ez a sosem létezett ötvös mester Bollók Ádám gyűjteményének darabjaiból eleve csak néhányat láthatott, ráadásul – mivel kiváló alkotó volt – egyiket sem másolta le. Nem veszem itt sorra ezeket az analógiákat, nézze meg az olvasó és alkosson maga ítéletet. Magam már eleve elhibázottnak tartom a X. század közepénél későbbi párhuzamok felsorakoztatását, amelyek biztosan nem hathattak e mesterre. Aztán meg miért párhuzamok azok az erősen túlsúlyos, lúdtalpas kacsák, csak azért, mert csőrükben leveles ágat tartanak, vagy valamilyen növény van előttük virágtartóban. A heraldikus pózban látható bizánci sasok rendben lennének, de hát ilyeneket bárhol láthatott a mester, talán még többet is, mint Bizáncban. Sorakoznak a dolgozatban még egészen furcsa madarak is, amelyek távolról sem emlékeztetnek a sasra – ezek sem formálhatták jelentősen a mester ízlésvilágát, vagy képzeletét. Itt is az a véleményem, hogy a szerzőnek kelet felé is ki kellett volna (kellene) tekintenie. Mert ott talán még több, még hasznosabb párhuzamokat találhatna. Remélem, megteszi majd, ha kicsit enyhül kutatásunkban a bizánci preferencia.

²²⁹ Vö. BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009; FODOR 2012a, 5, 7–8; 2013, 6–7.

²³⁰ Bálint Csanádnak nem volt szerencséje a kihalás szélén álló legközelebbi nyelvokonainkkal másutt sem. Szabó István Mihály megrázó őstörténeti könyvét (SZABÓ 2004) – teljesen jogosan – bírálva, külön megróttá a neves mikrobiológust, amiért feltételezte az obi-ugorok paleoszibériaiakkal való nyelvi kapcsolatát, s számon kéri tőle, hogy ki az az Erdélyi, akire hivatkozik, mert bizonyosan nem Erdélyi István régész. (BÁLINT 2005, 1605.) Nem bizony, mert volt Erdélyi István nevű finnugor nyelvész is, aki például remek etimológiát írt *táltos* szavunkról. Ld. ERDÉLYI 1960. Ha Szabó István Mihálytól eltérően is, az obi-ugor – paleoszibériai nyelvi és etnikai kapcsolatokat Valerij Csernyecov és mások is valószínűnek tartották. Lehet, hogy Bálint Csanádnak kissé visszafogottabban kellene nyilatkoznia az obi-ugorok történetéről, legalábbis addig, amíg nem szerez ezen a területen némi jártasságot?

²³¹ BOLLÓK 2010.

²³² BOLLÓK 2010, 360–361, 367–368.

Legutóbb Révész László szentelt egy rövid dolgozatot honfoglalás kori művészetünk értelmezési kérdéseinek, amelyben röviden a rakamazi sasra is kitért.²³³ Kár, hogy csak elnagyoltan foglalkozik ezzel a rendkívül bonyolult kérdéssel, így csak egy-két általánosságot fogalmaz meg. Véleményét így összegzi: „...a korabeli művészeti emlékekhez kapcsolódóan legfeljebb csak feltevéseket fogalmazhatunk meg, de semmiképpen sem a véglegesség igényével fellépő megfontatásokat. Ha nem így teszünk, minden pillanatban az életfát fogjuk látni minden leveles ágban...”²³⁴ Ez a közhelyszerű megállapítás sajnos, semmitmondó. Ki állította eddig, hogy nem feltevést fogalmaz meg, s akarta volna nézetét alkotmányba iktatni? Révész dolgozatából csak az derül ki, hogy magára osztotta a döntőbíró szerepét, de azt nem árulta el, min alapul ez az ítélési képessége. Egyetlen tény, útbaigazító analógiát nem említ. Ezért ilyen helyzetben csak a népi mondást alkalmazhatja döntéseinél: „Ha akarom vemhes, ha nem akarom, nem vemhes.” Mert mi Dienes Istvánnal az ősi társadalmaknak a művészet-felfogására építettünk, főként azt vizsgálva a régi hagyományaik megőrzött népeknél, hogyan hat(hatott) hitviláguk a művészetre. Magam arra kerestem forrásokat a rokon és nem rokon szibériai népek körében (de másutt is), hogy őseik hogyan adaptálták a magas művészetek tárgyait elmaradottabb társadalmi körülményeik között. Nos, ehhez hasonló analógiákra, tényekre, no meg a vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom legalább néhány fontosabb tanulságára kellett volna Révész Lászlónak hivatkoznia, nem pedig semmitmondó általánosságokkal igazságot osztogatnia.

Maradt végül Tóth István egykori barátom ötlete egy Kr. e. VI. századi rhodosi talon látható archaikus Gorgó és a rakamazi korong jelenetének mítikus párhuzamáról. A kiváló ókortörténész úgy látta, a Gorgók néha pozitív, óvó-védő szerepet is kaphatnak, mint ahogyan a sasok is.²³⁵ Ő úgy véli, hogy a két ábrázolás közt megdöbbenő az egyezés, bár az egyik nőalakot, a másik madarat (sast?) ábrázol.²³⁶ A két fej elnagyoltságán kívül semmi lényeges különbséget nem észlel.²³⁷ Pedig van elég. A laza ikonográfiai hasonlóság mellett nézetem szerint éppenhogy semmilyen hasonlóság nincs. Nincsen természetesen mitológiai hasonlóság sem. A sasnak az ősi hiedelmekben semmi köze az Éj, a sötétség birodalmához, ellenkezőleg, ő személyesíti meg a meleget hozó Napot, hiszen költöző madárként megjelenése az enyhét hozó kikelet hírnöke.²³⁸ S nem csupán óvó-védő szerepe van, mint néha a Gorgóknak, hanem az élet fájának tetejéről ő hozza le a majd híres vezérre, fededelemmé vagy sámánná váló újszülöttek lelkét. Éppen eme tulajdonságuk miatt vélem úgy, hogy a rakamazi korong – minden tartalmatlan ellentmondás dacára is – a mondabeli Turul megtestesítője lehet.²³⁹

Tóth István jó szándékkal tett figyelem-felhívása az alaposabb elemzés után vakvágányra futott. Bizonyos hasonlóságok, összecsengések ugyanis valóban lehetnek egymással semmilyen összefüggésben nem álló tárgyak között is, még hozzá a véletlen folytán. Ez azonban semmiképpen nem analógia. (Számos ilyen példát említ idézett könyvében Bálint Csanád is.) Lehetnek még párhuzamok az egyetemes emberi érzések és a gondolkodás inspirációi nyomán is. Ilyen párhuzamok fedezhetők fel például – ahogy azt a Néprajzi Múzeum egyik kiállításán láthattuk – a közép-eu-

²³³ RÉVÉSZ 2010.

²³⁴ RÉVÉSZ 2010, 381.

²³⁵ TÓTH 2007, 344.

²³⁶ TÓTH 2007, 345.

²³⁷ TÓTH 2007, 345.

²³⁸ A sas és a Nap egybetartozását fejezi ki egy hatküllős, függesztőfülés bronzkorongba zárt sasfigura az Urál-vidékről. (Későközépkori vagy korai újkori lehet.) Ld. ANUCSIN 1899, 136, 98. kép.

²³⁹ FODOR 1996, 164; 2012, 33–35.

rópai és a latin amerikai őskori kerámia díszítése között is. Ezek a tárgyak azonban szintén semmiféle kapcsolatban nem álltak egymással. Ezért nem is analógiák. S ezért nem tarthatjuk annak a Tóth István által javasolt Gorgót és a rakamazi sast sem. Az analógia kérdését két és több tárgy között ugyanis mindig alaposan meg kell vizsgálnunk formai, időrendi, szellemi, történeti, területi és technikai szempontok alapján. Ha nem találunk meggyőző és egybevágó hasonlóságokat, akkor kétségbe kell vonnunk az analógia létét. Nyilvánvaló azonban, hogy az analógia-párhuzam kérdése egyáltalán nem dönthető el néhány általános szabály alapján, hanem minden egyes esetet alapos vizsgálat alá kell vetnünk.

Elégge gyakori, hogy a szakterületen kívüli érdeklődők is megkísérlik bizonyos díszítésmódoknak az eddigiektől eltérő szempontú magyarázatát. Ezt ráadásul saját szakmájukból kiindulva teszik, amihez ők jobban értenek, mint a kutatók. Nemrég például felmerült annak az ötlete, hogy egykor zsineggel „behálózták” a tarsolyokat, hogy azok megpakolva ne dutorodjanak ki, s innen lenne magyarázható több tarsolylemezünk hálós mintázata, amelyek legszebb példánya a galgóci. (RIMÓCZI-R. HAMAR 2005.) Ilyen esetekben sose tagadjuk meg a vizsgálatot, mert lehet, hogy az ötletadónak van igaza.

IRODALOM

- AFANASZJEV 1993: Афанасьев, Г. Е., *Донские аланы. – The Alans of the Don.* Москва.
- AFANASZJEV–RUNICS 2001: Афанасьев, Г. Е.–Рунич, А. П., Мокрая Балка, выпуск I. (Дневник раскопок.) – (Mokraya Balka Cemetery. Part I. Journal of excavations.) Москва.
- ALBEGOVA 2001: Албегова, З. Х., Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона.) *Российская археология* 2001/2. 83–96.
- ALFÖLDI 1969: Alföldi A., An Ugrian Creation Myth on Early Hungarian Phalerae. *American Journal of Archaeology* 73. 359–361.
- ANOHIN 2003: Anohin, A. V., Az altaji török samanizmus. In: Molnár Á. (szerk.), *A sámánhit emlékei. Török népek.* Budapest. 110–158.
- ANTEMIROV–DZATTIATI 1995: Антемиров, Э. С.–Дзаттиаты, Р. Г., Тарский катакомбный могильник VIII–IX вв. н. э. In: Тменов, В. Х. и др. (Ред.), *Alanica*, III. Аланы. История и культура. Владакавказ. 259–314.
- ANUSCIN 1899: Анучин, Д. Н., Из истории искусства и верований у Приуральской Чуди. *Материалы по археологии восточных губерний*, том III. Москва. 87–160, табл. I–III.
- ANUSCIN 1914: Анучин, В. И., Очерк шаманизма у енисейских остяков. *Сборник Музея Антропологии и Этнографии*, т. II/2. Санкт Петербург. 1–90.
- ARNE 1935: Arne, T. J., Barsoff Gorodok. (Ein westsibirisches Gräberfeld aus der jüngeren Eisenzeit.) Stockholm. (Újabb, bővített és kommentárokkal ellátott orosz nyelvű kiadása: Арне, Т. Й., Барсов Городок. Западносибирский могильник железного века. Екатеринбург–Сургут 2005.)
- ASPELIN, 1875: Aspelin, J. R., *Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alketta.* Helsinki.
- BAKAY 1978: Bakay K., *Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén.* (Gräberfelder an der Ipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung.) Szentendre. (Studia Comitatus, 6.)
- BALOGH 2009: Balogh L., A kazárok zsidó hitre térése. In: Balogh L.–Kovács Sz. (szerk.), *Térítés – megtérítés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között.* Budapest. 53–65. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.)
- BARANOV 1990: Баранов, И. А., *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура).* Киев
- BÁLINT 1970: Bálint Cs., A ló a pogány magyar hitvilágban. (Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens.) *MFME* 1970/1. 31–43.
- BÁLINT 1976: Bálint Cs., Honfoglalás kor. In: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tás A. (szerk.), *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, I:1. Budapest. 121–164.
- BÁLINT 1978: Bálint Cs., Válasz Dienes Istvánnak. *ArchÉrt* 105. 264–268.
- BÁLINT 1989: Bálint Cs., *Die Archäologie der Steppe.* Wien–Köln.
- BÁLINT 1991: Bálint Cs., *Südungarn im 10. Jahrhundert.* Budapest
- BÁLINT 2002: Bálint Cs., *Analógiák a nagyszentmiklósi kincsen „kvül” és „belül.”* Budapest.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs., *A nagyszentmiklósi kincs.* (Régészeti tanulmányok.) Budapest. (Varia ArchHung)
- BÁLINT 2005: Bálint Cs., Lektorji jelentés. (Szabó 2004-ről.) *Magyar Tudomány* 106/12. 1604–1608.
- BÁRDOS 1996: Bárdos E., Az avar kori öntött bronzkorongok viseleti szokásaihoz. A zamárdi avar temető alapján, I. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, XII. 47–106.
- BÁRDOS–GARAM 2014. Bárdos, E.–Garam, É., *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek.* Teil II. Budapest. (Monumenta Avarorum Archaeologica, vol. 10.)
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009: Белавин, А. М.–Иванов, В. А.–Крыласова, Н. Б., *Угры Предуралья в древности и средние века*, Уфа.
- BELIKOVA 1996: Беликова, О. Б., *Среднее Причулымье в X–XIII вв.* Томск.
- BELIKOVA–PLETNYOVA 1983: Беликова, О. Б.–Плетнева, Л. М., *Памятники Томского Приобья в V–VIII вв. н. э.* Томск.
- BOJARSIKOVA 1948: Бояршинова, З. Я., Погребальный ритуал в басандайских курганах. In: Гриневич, К. Э. (Ред.), *Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области.* Томск. 149–165.
- BOLLÓK 2006: Bollók Á., Lehetőségek a honfoglaló magyarság emléanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52. sír készenléti újartó tegezének korongja.) *Limes* 2006/1. 62–84.

- BOLLÓK 2010: Bollók, Á., The birds on the braid ornaments from Rakamaz: a view from the Mediterranean. In: Daim, F.–Drauschke, J. (Hrsg.), *Byzanz – der Römerreich im Mittelalter*. Teil III. Peripherie und Nachbarschaft. Mainz. 331–368.
- BOLLÓK 2011: Bollók Á., Avarok és magyarok. (László Gyula és a „kettős honfoglalás” elmélete.) *Rubicon* 2011/11. 28–29.
- BÖKÖNYI 1994: Bökönyi S., Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Györffy Gy.–Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*. (Honfoglalás sok szemmel, I.) Budapest. 225–233.
- BUDINSKY-KRIČKA–FETICH 1973: Budinsky-Krička, V.–Fettich N., *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín*. Bratislava.
- CSALLÁNY 1959: Csallány D., Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert, *ActaArchHung* 10. 281–325.
- CSALLÁNY 1970: Csallány, D., Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungari-schen Land-nahmezeit. *ActaArchHung* 22, 261–299. Taf. XXXVII–XLIV.
- CSERNYECOV 1935: Чернецов, В. Н., *Возульские сказки*. Ленинград.
- CSERNYECOV 1949: Csernyecov, V. N., *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez*. Budapest.
- CSERNYECOV 1957: Чернецов, В. Н., Нижнее Приобье в I тысячелетии нашей эры. In: Мерперт, Н. Я. (Ред.), *Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири*. МИА 58. Москва. 136–245.
- CSERNYECOV 1959: Чернецов, В. Н., Представления о душе у обских угров. In: *Труды Института этногра-фии*, т. 51. Москва. 114–156.
- CSINDINA 1977: Чиндина, Л. А., *Могильник Рёлка на Средней Оби*. Томск.
- CSINDINA 1991: Чиндина, Л. А., *История Среднего Приобья в эпоху раннего средневековья*. Томск.
- CSINDINA 1995: Чиндина, Л. А., О ритуальной одежде селькупской женщины XVII века. In: Чиндина, Л. А. (Ред.), «Моя избранница наука, наука, без которой мне не жить...» Сборник, посвященный памяти этнографов Г. Н. Грачевой и В. И. Васильева. Барнаул. 179–187.
- CSINDINA 2003: Чиндина, Л., А. Комплект торсового костюма нарымской селькупки конца XVII в. In: *Археолого-этнографические исследования в южнотаежной зоне Западной Сибири*. Ред. Чиндина, Л. А. Томск, 95–98.
- DIENES 1956: Dienes I., Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. (Бенгерский могильник времени завоевания родины из Башхалом.) *Acta ArchHung* 7. 245–277. Pl. LVII–LXXII.
- DIENES 1957: Dienes I., A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető. *ArchÉrt* 84. 24–37.
- DIENES 1959: Dienes I., Tiszaeszlár-Bashalom. *RégFüz* 1/11. 54–55.
- DIENES 1961: Dienes I., A honfoglaló magyarok. In: Éri I. (szerk.), *A kisvárdai vár története*. Kisvárdá. 95–196.
- DIENES 1968: Dienes I., A magyar honfoglalás kora. In: Szombathy V. (szerk.), *A magyar régészet regénye*. Budapest. 135–194. (2. kiad. 1970. 130–200. 3. kiad. 1976. 142–207.)
- DIENES 1968a: Dienes I., A honfoglalás kora (896–1000). In: Dienes I.-né (szerk.), *Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig*. Kiállításvezető. Budapest. 9–15.
- DIENES 1969: Dienes I., [Hozzászólás Fettich Nándor könyvének bírálatához.] *ArchÉrt* 96. 116–122.
- DIENES 1970: Dienes I., *A magyar honfoglalás kora*. Budapest.
- DIENES 1972: Dienes I., *A honfoglaló magyarok*. Budapest.
- DIENES 1973: Dienes I., Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. (Beschlag verzierte land-nahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét.) *FolArch* 24. 177–217.
- DIENES 1975: Dienes I., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Hajdú P. (szerk.), *Uráli népek*. Budapest. 77–108.
- DIENES 1978: Dienes I., Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandi-dátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 105. 107–127.
- DIENES 1985: Dienes I., A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. In: Szombathy V. (szerk.), *Az őshazától a Kárpátokig*. Budapest. 375–387.
- DIÓSZEGI 1958: Diószegi V., *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest. (Reprint kiad. Bu-dapest 1998.)

- DIÓSZEGI 1969: Diószegi V., A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. (Die historischen Schichten der Glaubenswelt der Ungarn der Landnahmezeit. Der Weltbaum.) *Népi kultúra – népi társadalom*, II–III. 295–326.
- DIRENKOVA 1949: Дыренкова, Н. П., Материалы по шамансзву у телеутов. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, X. 107–190.
- DULZON 1948: Дульзон, А. П., Дневник раскопок курганного могильника на Басандайке. In: Гриневич, К. Э. (Ред.) Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области. Томск. 67–115.
- ERDÉLYI 1960: Erdélyi I., Táltos. *NyK* LXII. 328–331.
- ERDÉLYI–OJTOZI–GENING 1969: Erdélyi I.–Ojtozi E.–Gening, W., *Das Gräberfeld von Newolino*. Budapest. (Arch Hung XLVI.)
- FEJÓS 2001: Fejős B., Az alánok és a kereszténység. In: Felföldi Sz.–Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest. 36–44. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 15.)
- FEHÉR 1940: Fehér G., *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége*. Budapest.
- FETTICH 1928: Fettich N., Öntött phalerák a lovas nomádok magyarországi régészeti hagyatékában. (Gessene Bronzphaleren im archäologischen Nachlass der Reiternomaden von Ungarn.) *ArchÉrt* 42. 114–127, 317–321.
- FETTICH 1931: Fettich N., A honfoglalás kor archaeológiájához. (Zur Archaeologie der ungarischen Landnahmezeit.) *ArchÉrt* 45. 48–112, 305–329.
- FETTICH 1935: Fettich N., *A honfoglaló magyarság művészete*. (Ars Hungarica, 11.) Budapest.
- FETTICH 1937: Fettich N., *A honfoglaló magyarság fémművészete*. – *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. ArchHung XXI. Budapest.
- FETTICH 1942: Fettich N., *Die altungarische Kunst*. Berlin.
- FLJOROV 1979: Флеров, В. С. О клеймах салтово-маяцкой лощенной керамики. In: Виноградов, В. Б. (Ред.), *Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа*. Грозный. 94–102.
- FLJOROVA 1996: Флерова, В. Е., Амулеты Северного Кавказа и Подонья и графический рисунок Хазарии. In: Афанесев, Г. Е. (Ред.), *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа*, (XIX «Крупновские чтения»). Москва. 153–155.
- FLJOROVA 2001: Флерова, В. Е., *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. (The Images and Topics of Khazarian Mythology.) Москва.
- FLJOROVA 2005: Флерова, В. Е., Сюжеты хазарской графики. In: Петрухин, В. Я. (Ред./Ед.), *Хазары – Khazars*. (Евреи и славяне, том 16. – Jews and Slavs, vol. 16.) Москва. 153–172.
- FODOR 1969: Fodor I., Ismertetés. (PLETNYOVA 1967.) *Századok* 103.135–138.
- FODOR 1970: Fodor I., A sírszobrok kérdéséhez. (Sculptures funéraires.) *FolArch* 21. 113–126.
- FODOR 1973: Fodor I., Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatai kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. (On the Problem of the Influence of Iranian Art upon Hungarian Art in the Conquest Period., 10th Century.) *ArchÉrt* 100. 32–41.
- FODOR 1976: Fodor I., Megjegyzések a zempléni sír értékeléséhez. (Заметки о погребении в Земплине.) *ArchÉrt* 103. 282–286.
- FODOR 1977: Fodor I., Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Bartha A. et al. (szerk.), *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 79–114.
- FODOR 1979: Fodor I., Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. *Alba Regia* XVII. 65–73.
- FODOR 1980: Fodor I., Honfoglalás kori korongjaink származásáról. (Zur Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit.) *FolArch* 31, 189–219.
- FODOR 1980a: Fodor I., A magyar – bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. (За исторически фон на унгаро-прабылгарските връзки.) In: Dankó I. (szerk.), *Bolgár Tanulmányok*, III. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 37.) Debrecen. 9–48.
- FODOR 1981: Fodor I., On the Development of the Hungarian Art of the Conquest Period. In: Osmo I. (Ed.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. (Turku, 20–27. VIII. 1980.) Pars VIII. Turku. 350–356.

- FODOR 1984: Fodor I., Kazárok, bolgárok, magyarok. (Szélgjegyzetek Peter B. Golden könyvéhez.) (Chasaren, Bulgaren, Ungarn. Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden.) *ArchÉrt* 111. 100–109.
- FODOR 1994: Fodor I., Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Györffy Gy.–Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*. (A honfoglalás sok szemmel, I.) Budapest. 47–65. II–III. t.
- FODOR 1996: Fodor I., Rakamaz-Túróczi-part. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 162–167.
- FODOR 1996a: Fodor I., Tiszabercel-Ráctemető. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 79–180.
- FODOR 1996b: Fodor I., Tiszaeszlár-Bashalom. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 185–190.
- FODOR 1996c: Fodor I., Versec. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 358.
- FODOR 1996d: Fodor I., Törökkanizsa. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 355–356.
- FODOR 1996e: Fodor I., Hitvilág és művészet. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 31–36.
- FODOR 1996f: Fodor I., Bana. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 362–365.
- FODOR 2000: Fodor I., *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged.
- FODOR 2005: Fodor I., Az ősi magyar vallásról. In: Molnár Á. (szerk.), Csodaszarvas, I. Budapest. 11–34.
- FODOR 2006: Fodor I., A régészettudomány történetisége. (A magyar őstörténet példáján.) (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte.) *ArchÉrt* 131. 89–114.
- FODOR 2008: Fodor I., Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. (Kereskedelem és hatása őseink korában.) In: Novák L. (szerk.), *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. (Az Arany János Múzeum Közleményei, XI.) Nagykovács. 127–192.
- FODOR 2008a: Фодор И. Древние венгры и Северный Кавказ. In: Васильев, Д. Д. (Ред.), Бюлетень 13. Hungaro-Russica III. Москва. 37–52.
- FODOR 2009: Fodor I., A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. (Role of grave-sculptures in the death cult customs of the Cumanians.) In: Rosta Sz. (szerk.), „Kun-kép.” *A magyarországi kunok hagyatéka*. (Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.) Kiskunfélegyháza. 49–66.
- FODOR 2009a: Fodor I., *Őstörténet és honfoglalás*. Budapest.
- FODOR 2010: Фодор И., Венгерская экспедиция в Томске в 1898 г. In: Культура как система в историческом контексте: опыт Западно-сибирских археолого-этнографических совещаний. (Материалы XV Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции. Томск, 19-21 мая 2010 г.) Томск. 41–44.
- FODOR 2012: Fodor I., A sas szerepe honfoglalóink hitvilágában. (The Eagle in the Hungarian Belief System.) In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas, IV. Budapest. 27–46. I–IV. t.
- FODOR 2012a: Fodor I., A finnugor népek ősi lakóhelyei. *História* XXXIV/7. (2012/7.) 3–9.
- FODOR 2013: Fodor I., *Ősi halotti maszkok*. – *Ancient burial masks*. (Kiállításvezető, Magyar Nemzeti Múzeum.) Budapest.
- FODOR 2013a: Fodor I., A Scythian Mirror from Hajdúnánás, Hungary. In: Anders A.–Kulcsár G. (Ed.), Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday. Budapest. 831–838.
- FODOR 2014: Fodor I., Honfoglalás kori magyar temető Cseljabinszk környékén? *Magyar Tudomány* 175 (2014):5. 562–565.
- FODOR 2014a: Fodor I., Elnöki zárzó. – Megjegyzések az első három előadáshoz. In: Sudár B. et al. (szerk.), *Magyar őstörténet*. (Tudomány és hagyományörzés.) Budapest. 55–61. (MTA BTK MÖT kiadványok I.)
- FODOR–DIÓSZEGI–LEGEZA 1996: Fodor I.–Diószegi Gy.–Legeza L., *Őseink nyomában*. Budapest.
- GAGEN-TORN 1933: Геген-Торн, Н. М., Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы. *Советская этнография* 1933/5–6. 76–88.
- GARAM 1980: Garam É., Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. *Acta ArchHung* 32. 162–180.
- GARAM 2010: Kugeln – Kapseln – Taschen – Scheiben in awarenzeitlichen Gräbern. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 75. 147–167.

- GEMUJEV–BAULO 2001: Гемуев, И. Н. – Бауло, А. В., *Небесный всадник*. Новосибирск.
- GEMUJEV–SZAGALAEV 1986: Гемуев, И. Н.–Сагалаев, А. М., *Религия народа манси*. Новосибирск.
- GENING 1970–1971: Генинг, В. Ф., *История населения Удмуртского Прикамья в пьноборскую эпоху*, I–II. Ижевск. (Вопросы археологии Урала, 10–11.)
- GENING–HALIKOV 1964: Генинг, В. Ф.–Халиков, А. Х., *Ранние болгары на Волге*. Москва.
- GOLDEN 1980: Golden, Peter B., *Khazar Studies*. I–II. Budapest. (Bibliotheca Orientalia Hungarica, XXV/1–2.)
- GOLDEN 2006: GOLDEN, P. B., A kazárok megtérése a zsidó hitre. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas*. II. Budapest. 39–76.
- GOLDINA 1985: Голдина, Р. Д., *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье*. Иркутск.
- GOLDINA 2012: Голдина, Р. Д., *Неволинский могильник VII–IX вв. н. э. в Пермском Предуралье*. Ижевск. (Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции, том 21.)
- GOLDINA–VODOLAGO 1990: Голдина, Р. Д.–Водолага, Н. В., *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск.
- GOLOVANOVA 1962: Голованова, И. М., Хантские бляхи в собрании Государственного Исторического музея. *Ежегодник ГИМ* 1960. Москва. 132–142.
- GRINEVIC 1948: Гриневиц, К. Э., Археологическое исследование урочища Басандайка близ гор. Томска. In: Гриневиц, К. Э. (Ред.), *Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области*. Томск. 5–49.
- HAMPEL 1900: Hampel J., A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy.–Szilágyi S. (szerk.), *A magyar honfoglalás külföldi*. Budapest. 507–850.
- HAMPEL 1907: Hampel J., *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest.
- HAMPEL 1907a: Hampel J., A honfoglalók emlékei. In: Csánki D. (szerk.), *Árpád és az Árpádok*. Budapest. 105–124.
- HANULIAK 1994: Hanuliak, M., *Malé Kosiň, I. Pohrebisko z 10.–11. storocia Arheologicko-historické vyhodnotenie. (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. Malé Kosiň)*. Nitra. (Materialia Archaeologica Slovaca, XII.)
- HAZANOV 1964: Хазанов, А. М., Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. *Советская этнография* 1964/3. 89–96.
- HEINRICH 1995: Хайрип, А., Раннесредневековые катакомбные могильники у селений Чми и Кобан. In: Тменов, В. Х. и др. (Ред.), *Alanica, III. Аланы: история и культура*. Владикавказ. 184–258.
- HEYNE 2013: Heyne, F. G., On the Symbolism of the Shaman's Costume among the Reindeer Evenki in Manchuria. *Shaman* 21. 19–66.
- HOPPÁL 1978: Hoppál M., Mítosz: kép és szöveg. In: Hoppál M.–Istvánovits M. (szerk.), *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához*. 3. Budapest. 201–337.
- HOPPÁL 2005: Hoppál M., *Sámánok Euráziában*. Budapest.
- HOPPÁL 2010: Hoppál M., *Sámánok világa*. Budapest.
- ILJUSIN 1999: Илюшин, А. М., *Могильник Саратовка*. Кемерово.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E., *A Rétköz honfoglalás kori és Árpád-kori emléktanyaga. (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Nyíregyháza
- IVANOV 1984: Ivanov, V., *Nyelv, mítosz, kultúra*. Budapest
- JANKÓ 2000: Jankó J., *Utazás Osztyájköldre* 1898. Szerk. ifj. Kodolányi J. Budapest.
- JESZIN 2009: Есин, Ю. Н., *Древнее искусство Сибири: Самусьская культура*. Томск. (Труды Музея археологии и этнографии Томского Государственного университета, том II.)
- JÓSA 1958: Jósa András régészeti és műzeumi vonatkozású hírlapi cikkei. I. (1889–1900.) (A Jósa András Múzeum Kiadványai, 2.) Budapest.
- KADA 1912: Kada E., Kecskemét vidékéről való leletek a honfoglalás korából. *ArchÉrt* új. 32. 323–329.
- KARANCZ 1997: Karancz G. (szerk.), *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban*. Marcali
- KANNISTO 1958: Kannisto, A., *Materialien zur Mythologie der Wogulen*. Helsinki. (Memoires de la Société Finno-ougrienne, 113.)
- KANTOROVICS–ERLII 2006: Канторович, А. Р.–Эрлих, В. Р., *Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи*. (VIII–III века до н. э.) Москва.

- KARJALAINEN 1921–1927: Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*. I–III. Helsinki - Porvoo 1921, 1922, 1927. (FF Communications, 40, 44, 63.)
- KAZAKOV 1971: Казаков, Е. П., Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. In: Халиков, А. Х. (Ред.) *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. (Археология и этнография Татарии, вып. I.) Казань. 94–155.
- KAZAKOV 1992: Казаков, Е. П., *Культура ранней Волжской Болгарии (этапы этнокультурной истории)*. Москва.
- KHALIKOVA-KAZAKOV 1977: Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P., Le cimetière de Tankeevka, In: Erdélyi I. (szerk.), *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. (Studia Archeologica, VI.) Budapest. 21–221.
- KLEMENTZ 1886: Клеменц, Д. К., *Древности Минусинского края*. Томск.
- KODOLÁNYI 1967: Kodolányi J., *Az obi-ugor női ruházat*. (Das Frauengewand bei den Obugriern.) *Ethn.* 78. 368–405.
- KOCSMAR 1995: Кочмар, Н. Н., Кореляция наскальных изображений Якутии и Чукотки. In: Мартынов, Г. С. (Ред.), *Наскальное искусство Азии. (Rock Art of Asia.)* Вып. 1. Кемерово. 43–47.
- КОРОВОВ, 2010: Коровов, Д. С., Катакомбное погребение в могильнике Кич-Малка I близ Кисловодска. In: Кочкина, А. Ф. и др. (Ред.), *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия.)* Самара. 57–72.
- КОТОВ 2010: Котов, В. Г., Семантика пряслиц кара-абызской культуры раннего железного века Приуралья. *Уфимский археологический вестник*, вып. 10. 36–55.
- KOVALEVSZKAJA 1978: Ковалевская, В. Б., Изображение коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. In: Козенкова, В. И. и др. (Ред.), *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва. 111–120.
- KOVALEVSZKAJA 1981: Ковалевская, В. Б., Северокавказские древности. In: Плетнева, С. А. (Ред.), *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва. 83–97.
- KOVALEVSZKAJA 1991: Ковалевская, В. Б., Амулеты солнечного культа на Северном Кавказе. In: Могильников, В. А. (Ред.), *Проблемы археологии Евразии*. (Сб. в память А. П. Смирнова.) Москва. 199–208.
- KOVALEVSZKAJA 1992: Ковалевская, В. Б., Методические приемы выделения аланских древностей I тыс. н. э. в Закавказье. In: Техов, В. В. и др. (Ред.), *Alanica, II. Аланы и Кавказ*. Владикавказ. 22–55.
- KOVALEVSZKAJA 1995: Ковалевская, В. Б., Хронология древностей северокавказских алан. In: Тменов, В. Н. и др. (Ред.), *Alanica, III. Аланы: история и культура*. Владикавказ. 123–183.
- KOVÁCS 1989: Kovács L., A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet. (Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert.) *ComArchHung* 1989, 165–176.
- KÓHEGYI 1980: Kóhegyi M., *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun)*. *Acta Arch-Hung* 32. 205–239.
- KRALOVÁNSZKY 1988: Kralovánszky A., Honfoglalás kori leletek Dunaalmáson, Tatán. In: Gombkötő G. (szerk.), *Komárom megye története*. I. h. n. 244–282.
- KRASZILNYIKOV 2009: Крацильников, К. И., Лощенная керамика из степного массива салтово-маяцкой культуры (типология, технология, орнамента, клейма). (Polished pottery from steppe area of Saltov-Mayaki culture: typology, technology, ornaments, marks.) In: Евглевский, А. В. (Ред.), *Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья*, том 7. Хазарское время. Донецк. 99–152.
- KRILASZOVA-PODOSZJONOVA 2010: Крыласова, Н. Б.–Подосенова, Ю. А., *Материальная культура средневекового Предуралья, часть I. Культура жизнеобеспечения. (Учебное пособие.)* Пермь
- KRUGLOV 2005: Круглов, Е. В., О культурно-хронологической атрибуции кургана 27 Царевского могильника. (On cultural and chronological attribution of barrow 27 in Tsarov burial ground.) In: Евглевский, А. В. (Ред.), *Степи Европы в эпоху средневековья*, том 4. Хазарское время. Донецк. 369–374.
- KUZMINA 2002: Кузмина, Е. Е., *Мифология и искусство скифов и бактрийцев. (Mithology and Art of Scythians and Bactrians.)* Москва.
- KUZNYECOV 1984: Кузнецов, В. А., *Очерки истории алан*. Орджоникидзе.

- KÜRTI 1980: Kürti B., Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes beszámoló. (Ein ungarisches Gräberfeld in Szeged-Algyő.) *MFME* 1978–79/1. 323–347.
- KÜRTI 1983: Kürti B., Társadalom. In: Kristó Gy. (szerk.), *Szeged története*. 1. Szeged. 259–267.
- LANGÓ-TÜRK 2003: Langó P.–Türk A., *Honfoglalás kori női sír Szentes – Derekegyházi oldal határrészéből*. Szentes.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
- LÁSZLÓ 1946: László Gy., *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár. (Újabb kiadásai: László 1947, 63–105; 1977, 125–170;
- LÁSZLÓ 1947: László Gy., *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943/II.* Kolozsvár. 63–105.
- LÁSZLÓ 1967: László Gy., *Hunor és Magor nyomában*. Budapest.
- LÁSZLÓ 1976: László Gy., A zempléni honfoglalás kori vezérsírról. (Über das landnahme-zeitliche Grab von Zemplén.) *ArchÉrt* 103. 79–85. (Új kiadása: LÁSZLÓ 1990, 131–139.)
- LÁSZLÓ 1977: László Gy., *Régészeti tanulmányok*. Budapest.
- LÁSZLÓ 1988: László Gy., *Árpád népe*. Budapest.
- LÁSZLÓ 1990: László Gy., *Őseinkről. Tanulmányok*. Budapest.
- MADARAS 2003: Madaras L., A szolnok–szandai honfoglalás kori korongpár. (Das landnahmezeitliche Scheibenpaar von Szolnok – Szanda.) *MFME – StudArch* 9. 277–282.
- MAMONTOV-SZITNYIKOV 1993: Мамонтов, В. И.–Ситников, А. В., Средневековые погребения Царевского курганного могильника. In: Мамонтов, В. И. и др. (Ред.), *Древности Волго-Донских степей*, вып. 3. Волгоград. 183–208.
- MAZSITKOVA 2009: Мазыткова, А. В. Женский костюм центрального и западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э. Москва
- MAZSITOV 1968: Мажитов, Н. А., *Бахмутинская культура*. Москва.
- MAZSITOV 1981: Мажитов, Н. А., *Курганы Южного Урала VIII-XII вв.* Москва.
- MELAMED 1981: Меламед, К., Амulette – коне, яздени от мъжка глава. In: Рашев, Р. (Ред.), *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2. София. 219–231.
- MERPERT 1954: Мерперт, Н. Я., Материалы по археологии Среднего Заволжья. МИА, 42. Москва. 39–156.
- M. NEPPER 1994: M. Nepper I., Honfoglalók a Hortobágy-Berettyő vidékén. In: Györffy Gy.–Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*. (A honfoglalásról sok szemmel, I.) Budapest. 151–160. XIV. t.
- M. NEPPER 1996: M. Nepper I., Sárétudvari-Hízóföld. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság. Kiállítás katalógus*. Budapest. 257–277.
- M. NEPPER 1996a: M. Nepper I., Biharkeresztes. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. 216–218.
- M. NEPPER 2002: M. Nepper I., *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. 1–2. Budapest– Debrecen.
- MOSINSZKIJ et al. 2003: Мошинский, А. П. и др., *Конь и всадник*. (Взгляд сквозь века.) (Каталог выставки ГИМ.) Москва.
- MURASKO-KRANKE 2001: Мурашко, О. А.–Кранке, Х. А., *Культура аборигенов Обдорского Севера в XIX веке*. Москва.
- NAGY 1906: Nagy G., Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. *ArchÉrt*, 26. 385–416.
- NÉMETH 1996: Németh P., Tiszavasvári–Nagy Gyepáros honfoglalás kori temetője. (Kutatástörténeti áttekintéssel.) In: Wolf M.–Révész L. (szerk.), *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc. 7–24.
- NOVOSZELCEV 1990: Новосельцев, А. П., *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва.
- OKLADNYIKOV-MARTINOV 1983: Okladnyikov, A. P.–Martinov, A. I., *Szibériai sziklarajzok*. Szerk., bev. Норпál M. Budapest.
- PÁLINKÁS 1937: Pálkás L., A tiszabői honfoglalás kori szórványos lelet. *ArchÉrt* 50. 146–147.
- PIGNATTI 1915: Пигнатти, В. Н., *Искер*. (Кучулово городище.) Тобольск.
- PLETNYOVA 1984: Плетнева, Л. М., Погребения IX-X вв. в Томском Приобье. In: Чиндина, Л. А. (Ред.), *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Томск. 64–87.
- PLETNYOVA 1960: Pletneva, Sz. A., *Besenyők, törkök és polovecek a dél-oroszlországi steppéken*. *Szovjet Régészet* 16. 101–162.

- PLETNYOVA 1962: Pletneva, Sz. A., *Besenyők, törkök és kunok a dél-oroszországi steppéken*. II. *Szovjet Régészet*, 19. 124–190. (Az eredeti dolgozat: Плетнева, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *МИА*, 62. Москва – Ленинград 1958. 151–226.)
- PLETNYOVA 1967: Плетнева, С. А., *От кочевий к городам*. (Салтово-маяцкая культура.) *МИА*, 142. Москва.
- PLETNYOVA 1989: Плетнева, С. А., *На слабяно – хазарском пограничье*. (Дмитриевский археологический комплекс.) Москва.
- PLETNYOVA 2003: Плетнева, С. А., *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья*. Воронеж.
- POKROVSKIJ 1905: Покровский, А. М., Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Том I. Москва. 405–491, табл. XX–XXIV.
- POJAKOVA 1993: Полякова, Г. Ф., Изделия из цветных металлов раннеболгарского времени с территории Болгарского городища. In: *Средневековые древности Восточной Европы*. Москва. 261–165. (Труды ГИМ, 82.)
- POTAPOV 1949: Потапов, А. П., Бубен телеутской шаманки и его рисунки. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, том X, 191–200.
- POTAPOV 1978: Потапов, Л. П., Древнетюркские черты почитания Неба у саяно-алтайских народов. In: Окладников, А. П. (Ред.), *Этнография народов Алтая и Западной Сибири*. Новосибирск. 50–64.
- PÓSTA 1899: Posta B., Gróf Zichy Jenő legújabb régészeti gyűjteménye. *ArchÉrt* 19. 76–79.
- PÓSTA 1905: Posta B., *Régészeti tanulmányok az orosz földön*. – *Archaeologische Studien auf russischem Boden*. Budapest–Leipzig.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M., *Pohrebisko v Cakajovciach (9.-12. storočie)*, I. Katalog, II. (Das Gräberfeld von Cakajovce. 9.-12. Jahrhundert. Analyse.) Nitra–Budapest. (Archaeologica Slovaca Monographiae, XV.)
- RÉVÉSZ 1989: Révész L., Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásataásáról, 1986–1987. (Preliminary Report on the Excavations of the Karos Cemetery from the Period of the Hungarian Conquest.) *ArchÉrt* 116. 22–51.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L., *A karosi honfoglalás kori temetők*. (Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.) (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit.) Miskolc.
- RÉVÉSZ 1996a: Révész L., Eperjeske. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Budapest. 72–76.
- RÉVÉSZ 1996b: Révész L., Karos. In: Fodor I. (szerk.), *A honfoglaló magyarság*. 82–124.
- RÉVÉSZ 1997: Révész L., Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely.) *MFME StudiaArch*, 3. 169–195.
- RÉVÉSZ 1998: Révész L., Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien.) *MFME – Studia Archaeologica*, IV. 523–532.
- RÉVÉSZ 2008: Révész L., *Heves megye a 10–11. századi temetői*. (Gräberfelder des Komitates Heves im 10.-11. Jahrhundert.) Budapest. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 5.)
- RÉVÉSZ 2010: Révész L., Keselyű a Paradicsomban, avagy a honfoglaló magyarok művészete. In: Almási T. et al. (szerk.), „Fons, skepsis, lex.” *Ümmepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged. 373–383.
- RÉVÉSZ 2014: Révész L., Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. (All carved braid ornaments with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era fr the conquest period.) In: Anders A.–Balogh Cs.–Türk A. (szerk.) *Avarok pusztái*. (Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.) Budapest. 439–456.
- RIMÓCZI-HAMAR 1995: Rimóczi G.–R. Hamar M., A galgóci tarsolylemez díszítésének eredetéről. *AntTan* 39. 133–138.
- ROMBANGYEJEVA 1975: Rombangyejeva, E. I., Az asszonyi élet. In: Gulya J. (szerk.), *A vízimadarak népe*. (Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből.) Budapest. 299–310.
- ROUX 1956: Roux, J.-P.: Tängri. Essai sur la viel-dieu des peuples altaïques. *Revue de l'Histoire des Religions*, vol. 149/1–2. 49–82, 197–250; vol. 150/1–2. 27–54, 173–212.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A., A néppé válás az újabb kutatások tükrében. *Magyar Tudomány* XLI/4. 408–415.

- RÓNA-TAS 2001: Róna-Tas A., Hol volt Kuvrát Bulgáriája? In: Felföldi Sz.–Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlás, magyar honfoglalás*. Budapest. 67–87. (Magyar Östörténeti Könyvtár, 15.)
- RÓNA-TAS 2011: Róna-Tas A., Az Uráltól a Kárpát-medencéig. *História* XXXIII/8. (2011/8.) 2–6.
- RUNICS 1968: Рунич, А. П., Катакомбный могильник VII-VIII вв. около г. Кисловодска. *Советская археология* 1968/2. 208–214.
- RUNICS 1973: Рунич, А. П., О конской сбруе из района Пятигорья. *Советская археология* 1973/1. 163–170.
- SELMECZI 1992: Selmeczi L., *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászoktól és kunokról*. Debrecen. (Folklór és etnográfia, 64.)
- SELMECZI 1993: Selmeczi L., Régészeti adatok a jászok szokásaihoz és hiedelemvilágához. *Tisicum* VIII. 226–242.
- SZABÓ 2004: Szabó I. M., *A magyar nép eredete. (Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete.)* Budapest.
- SZABÓ 1963: Szabó J. Gy., A honfoglalás kori lemezes korongok viselete. (Ношение пластинчатых дисков во времена завоевания венграми родины.) *EgriMÉ* 1. 95–117.
- SZABÓ 1983: Szabó J. Gy., A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. *Forrás* XV/7. 34–51.
- SZABÓ 1955: Szabó Kálmán: Honfoglalás kori párták. (Девичие головные уборы периода занятия родины.) *FolArch* 7. 123–125. (Új kiadása: SZABÓ 1986, 62–68.)
- SZABÓ 1986: Szabó K.–Sztrinkó I. (szerk.), *Szabó Kálmán válogatott írásai*. Kecskemét. (A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei, 2.)
- SZAGALAEV-KRJUKOV 2004: Сагалаев, А.–Крюков, В., *Потанин, последний энциклопедист Сибири: опыт осмысления личности*. Томск.
- SZALMÁSI 1975: Szalmási P., Movses Kalankatuaci a kaukázusi hunok vallási kultuszáról. *Keletkutatás* 1974. 95–108.
- SZAVINOV 1978: Савинов, Д. Г. Этнокультурные связи енисейских кыргызов и кимаков в IX-X вв. In: *Тюркологический сборник 1975*. Москва. 209–225.
- SZAVINOV 2009: Савинов, Д. Г., *Минусинская провинция Хунну (по материалам археологических исследований 1984-1989 гг.)*. Санкт-Петербург.
- SZAVINOV-NOVIKOV-ROSLJANOV 2008: Савинов, Д. Г.–Новиков, А. В.–Рослянов, С. Г., *Верхнее Приобье на рубеже эпох (басандайская культура)*. Новосибирск.
- SZÁNTÓ 2005: Szántó R. T., A samanizmus mint (ismeret-) rendszer. In: Hoppál M. et al. (szerk.), *Sámánok és kultúrák*. Budapest. 38–50.
- SZEMJONOV 2003: Семенов, Вл. А., *Сунгут-Хем и Хайыракан. (Могильники скифского времени в центрально-тувинской котловине.)* Санкт-Петербург.
- SZINYÉRI 1993: Szinyéri P.-né: Az Ibrány-Esbó-halmi honfoglalás kori, ún. hajfonatkorong restaurálása. *Szabolcs-Szalmár-Beregi Szemle* 28. 393–395.
- SZMIRNOV 1973: Смирнов, А. П., О культурных связях Кавказа с Поволзьем. In: Мунчаев, Р. М. и др. (Ред.), *Кавказ и Восточная Европа в древности*. (Посвящается памяти Е. И. Крупнова.) Москва. 130–135.
- SZMIRNOV-MERPERT 1954: Смирнов, А. П.–Мерперт, Н. Я., Из далекого прошлого народов Среднего Поволжья. In: Федоров, Г. Б. (Ред.), *По следам древних культур. От Волги до Тихого Океана*. Москва. 9–64.
- SZOKOLOVA 1977: Соколова, З. П., Загадка Юильского городка. *Советская этнография* 1977/4. 129–138.
- SZOKOLOVA 2009: Соколова, З. П., *Ханты и манси. (Взгляд из XXI века.)* Москва
- SZTANCSEV-IVANOV 1958: Станчев, Ст.–Иванов, Ст., *Некрополът до Нови Пазар*. София.
- SZTANILOV 1992: Станилов, С., Старобългарските амулети-кончета. In: *Плиска – Преслав, т. 5. Шумен*. 239–245.
- STANOJEV 1989: Станојев, Н., *Некрополе X-XV века у Војводина. (Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina.)* Нови Сад.
- SZUBBOTIN-CSERNJAKOV 1982: Субботин, Л. В.–Черняков, И. Т., Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. In: Гудкова, А. В. (Ред.), *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. (Сборник научных трудов.)* Киев. 160–168.
- SZÜCS 1952: Szűcs S., Ősi mintájú ábrázolások pásztori eszközökön. (Ancient decorative patterns on herdsmen's implements.) *Ethn.* 63. 160–166.
- TALLGREN 1917: Tallgren, A. M., *Collection Tovostine*. Helsingfors.

- TARI 2008: Tari Edit: Honfoglalás kori gazdag női sír Soroksáron. In: Gyöngyössi M. (szerk.), *Képek a múltból. (Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében.)* Szentendre. 102.
- ТЕНОВ 1971: Техов, Б. В., *Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии*. Тбилиси.
- TOLOCSKO 1999: Толочко, П. П., *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев.
- TOROSCINA-CSERNOVA 2010: Торощина, Н. В.–Чернова, И. В., К истории формирования селькупской коллекции Музея археологии и этнографии Сибири имени В. М. Флоринского Томского государственного университета. In: Черная, М. П. (Ред.), *Культура как система в историческом контексте: опыт западно-сибирских археолого-этнографических совещаний. Материалы XV Международной Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции*. (Томск, 19–21 мая 2010 г.) Томск. 306–308.
- TOTEV-PELEVINA 2009: Тотев, Б.–Пелевина, О., Археологические данные о контактах населения Хазарского каганата и дунайских болгар. (Archaeological data on contacts of population of Khazar Qaganate and Danube Bulgarians.) In: Евлевский, А. В. (Ред.), *Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья, том 7. Хазарское время*. Донецк. 43–60.
- TÓTH 2007: Tóth I., Archaikus fehér arcú Gorgo és a rakamazi korong. (Archaisches Gorgo mit weissem Gesicht und die Scheibe von Rakamaz.) *ArchÉrt* 132. 343–346.
- TÓTH 2014: Tóth A., *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Szeged. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 7.)
- TÖRÖK 1962: Török Gy., *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Budapest. (ArchHung XXXIX.)
- ТУЕРЛОУНОВ 1929: Теплоухов, С. А., Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края. (В кратком изложении.) *Материалы по этнографии*, том 4, вып. 2. Ленинград. 41–62.
- USMANOVA 1997: Usmanova, E., Women's headdress and its semiotic status in ancient Eurasian cultures. In: Berta Á. et al. (Ed.), *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe*. (Proceedings of the 39th PIAC, 1996.) Szeged. (Studia uralo-altaica, 39.) 391–399.
- VAHTER 1953: Vahter, T., *Obinugrilaisten konsojen koristekiosit. – Ornamentik der Ob-Ugrier*. Helsinki. (Société Finno-Ougrienne, Travaux ethnographiques, IX.)
- VERES 2008: Veres P., Az észak-kaukázusi népek etnokulturális szerepe a magyarság honfoglalás előtti korai etnikai történetében. (The Ethno-Cultural Role of North Caucasian Peoples in the Ethno-history of the Hungarians Before the Conquest Period.) *Ethno-Lore* 25. 3–39.
- VINOGRADOV–МАМАЈЕВ 1979: Виноградов, В. Б.–Мамаев, Х М., Некоторые вопросы раннесредневековой истории и культуры населения Чечено-Ингушетии (по материалам новых могильников). In: Виноградов, В. Б. (Ред.), *Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа*. Грозный. 63–86.
- ZELNYIN 1936: Зеленин, Д. К., *Кульм онгонов в Сибири*. Москва–Ленинград.
- ZIMONYI 2005: Zimonyi I., *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 22.)

DIE ALTUNGARISCHEN ZIERSCHEIBEN (10. JH.) UND IHRE ANALOGIEN

Die schönsten Beigaben der ungarischen Frauengräber des 10. Jahrhunderts sind die Frauenzöpfe schmückenden, durchbrochenen Zierscheiben und Zierscheibenbleche. Die künstlerische Ausführung der letzteren ähnelt oft der der Taschenplatten der Männergräber der Zeit. Die Funktion dieser Scheiben war anfangs umstritten, bis István Dienes 1958 im Grab 12. des Gräberfeldes Tiszaeszlár-Bashalom II. beobachtete, dass die Zierscheibe an einem Leder- oder Textilband befestigt und das Band in den Zopf eingeflochten wurde. (Abb. 1-3) Die Analogie für diese Trachtsitte kann man schon in den eisenzeitlichen Frauengräbern der Kama-Gegend beobachten, aber diese sind nur ferne Übereinstimmungen, aus chronologischen und historischen Gründen können sie miteinander nicht in Verbindung gebracht werden. (Abb. 4)

Die Vorbilder der ungarischen Zierscheiben findet man in Osteuropa vor allem im Gebiet der Saltowo-Kultur, wo man auf Grund schriftlicher Quellen die Quartiere der Ungarn bestimmen kann. Der Verfasser setzt den Gedankengang eines seiner früheren Aufsätze fort (FODOR 1980), und trägt neue Angaben zu seiner damaligen Folgerung bei, um seine Feststellungen zu belegen.

Die bronzenen Scheiben (oder Amulette) in besonders vielartiger Form erscheinen zuerst im nördlichen Kaukasus, im Territorium der Alanen Mitte des 6. Jhs., dann tauchen sie Mitte des 8. Jhs. mit den in Richtung nach Norden gezogenen Alanen zusammen im Gebiet der Saltowo-Kultur auf, vor allem im Dongebiet. Der Gebrauch der Scheiben erlebte im 8.-9. Jahrhundert ihre Blütezeit. Nach der Mitte des 9. Jhs. nahm ihre Zahl in beiden Gebieten bedeutend ab, da zu dieser Zeit die als Staatsreligionen geltenden Weltreligionen (der Judentum und das Christentum) an Kraft gewannen. Aus ungarischen Gräbern waren auch schon früher die im Kreis umfassen, oder ohne Rahmen dargestellten Reiter zeigenden Scheiben (Tiszasüly, Sárrétudvari) bekannt. Neulich kamen in Hajdúszoboszló (Abb. 6, 1) und in Szentistván je eine derartige Zierscheibe ohne Rahmen zum Vorschein. Gewissermaßen ähnlich ist die Zierscheibe mit Reiterfigur von Kislovodsk (Abb. 6, 2) und die von Saltowo. (Der Meinung der meisten Forscher nach stellen diese Anhänger Reiter mit Pferd den Khan Tengri, den Himmelsherrscher dar.)

Die überwiegende Mehrzahl der in den Gräbern der Alanen im Kaukasus und im Gebiet der Saltowo-Kultur gefundenen durchbrochenen Zierscheiben gehört zur Gruppe der sog. Sonnenamulette. Diese sind im Allgemeinen Ringe mit Radspeichen, oder mit Tierköpfen verzierte Ringe, miteinander verbundene Ringe. (Abb. 5) Ähnliche aus Ringmotiven bestehende Zierscheiben sind auch aus ungarischen Gräbern aus dem 10. Jh. bekannt. (Abb. 7) Diese Scheiben (Anhänger) waren solarische Zeichen, die in verschiedenen Formen unter den Bodenmarken von Gefäßen vorkommen, die aus ungarischen Gräbern des 10. Jhs. zu Tage kamen, aber ähnlicherweise oft kommen sie auch an Böden der eingeglätteten verzierten Gefäße der Saltowo-Kultur vor. (Abb. 8) Unter diesen Bodenmarken findet man auch Swastika-Darstellungen, die die sich drehende Sonnenscheibe symbolisieren. Auch eine Gruppe der ungarischen Zierscheiben aus dem 10. Jh. trägt das Zeichen der sich drehenden Sonne. (Abb. 9)

Der Brauch der Tragung der Zierscheiben (Anhänger) und die damit verbundenen Glauben lebten bei den sibirischen Völkern weiter ganz bis zur Neuzeit. Den Beleg für diese Behauptung liefern uns der sölkupische Schamanengürtel (Abb. 10), an dem 13 Sonnenscheiben befestigt wurden, die sibirischen Schamanentrommeln, bei denen auf fast jedem Exemplar die solarischen Zeichen der Zierscheiben beobachtet werden können (Abb. 11). Im Kreis der Obugrier (Wogulen und

Ostjaken) ist fast bis heute bei Frauen in Brauch, Zöpfe zu tragen, und es werden jene Bänder ins Haar eingeflochten, an denen die Zierscheiben befestigt wurden. Auch die Frauen und Mädchen der landnehmenden Ungarn trugen auf ähnliche Weise ihre prunkvollen Zierscheiben, welche auch bei ihnen mit solchen Zeichen versehen waren, denen ihre Träger eine magische Kraft beigemessen hatten. Man glaubte, die ins Haar eingeflochtenen Zierscheiben können beschützen und hüten, die bösen Kräfte abwehren.

Auch die hier angeführten Analogien der ungarischen Zierscheiben belegen, dass ihre Vorbilder im 8.-9. Jahrhundert vor allem in der osteuropäischen Saltowo-Kultur zu finden sind, also in dem Gebiet, wo zu dieser Zeit die Vorfahren der Ungarn gelebt haben (in Lewedien, dann im Zwischenstromland). Jene in der Fachliteratur neulich erschienenen Ideen, die die Verbindung zwischen den Altungarn und der Saltowo-Kultur bestreiten, können im Licht der wahren Tatsachen nicht ernst genommen werden. Bei den Zierscheiben muss man aber bemerken, dass die Fundstücke der Saltowo-Kultur nur Vorbilder der ungarischen Exemplare waren, sie waren nicht identisch miteinander. Nach der Landnahme der Ungarn im Karpatenbecken erlebte die altungarische Toreutik ihre Blütezeit, schuf eine Reihe von neuen Gegenstandstypen, sie verwahrte aber meistens deren Symbolik (obwohl oft in anderen Formen) und die damit verküpften uralten Glauben. Im Osten gab es zum Beispiel noch keine Zierscheiben aus Blech, obwohl das Muster des Spiegels von Zarjow kann schon vielleicht eine Ähnlichkeit aufweisen. (Abb. 12) (Ähnlich ist der Fall auch bei anderen Gegenstandstypen, wie z. B. bei der Verzierung der Taschenplatten der Männer. Im Osten verzierten bloß Beschläge die Taschenplatten, Taschenplatten von hoher künstlerischer Ausführung erschienen erst nach 895, im Karpatenbecken.)

Zuletzt macht der Verfasser einige Bemerkungen über eines der schönsten altungarischen Zierscheibenpaare, über die Zierscheiben von Rakamaz. (Abb. 13) Die Fachliteratur erörtert oft diese Gegenstände, verschiedene Ansichten entstehen im Zusammenhang mit ihnen. Der Verfasser hält diese Stücke unumstrittbar für die Schöpfung der ungarischen Toreutik, und bringt die Darstellung auf den Zierscheiben mit dem Adlerkult der alten Völker und mit der Ursprungssage der ungarischen großfürstlichen Arpaden-Sippe (mit der Turul-Sage) in Verbindung.

Übersetzung von Eszter Aczél

ROMÁNKORI KŐLAP TÖREDÉKE PÁTYRÓL ÁLLATALAKOS FONATMEDALIONOKKAL DÍSZÍTETT KŐEMLÉKEK ZALAVÁRTÓL PÁTYIG

JANKOVICS Norbert

I. A KŐFARAGVÁNY RÖVID LEÍRÁSA

A jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításában szereplő állatalakos fonatmedalionokkal díszített kőlap töredéke Pátyon, a Kossuth utca 58. számú ház pincéjében, másodlagos felhasználásból került elő 2008-ban. Magyarai Éva ajándékként jutott a Nemzeti Múzeum tulajdonába, és 2010-ben szerepelt először kiállításon, az *Örök megújulás* című, új szerzeményeket felvonultató tárlaton.¹ (1–2. kép)

A kőfaragvány egy hosszában törött reliefábla jobb fele, amely keresztben is kettétört, középen a törés okozta jelentős hiány látható, a bal szélén törésfelülettel, a többi oldalán ép illesztési síkokkal rendelkezik. Anyaga kemény, fehér mészkő, a töredék teljes mérete 58,9 × 33,2 × 22,2 cm. Előlapján a visszamélyített alaphoz azonos magasságban kiemelkedő faragás látható, amely az egyes formákon belül laposan kidolgozott. Felülete erősen kopott, helyenként az esővíz okozta erózió nyomai arra utalnak, hogy a kő hosszabb ideig faragott felével felfelé volt kitéve az időjárás hatásainak.

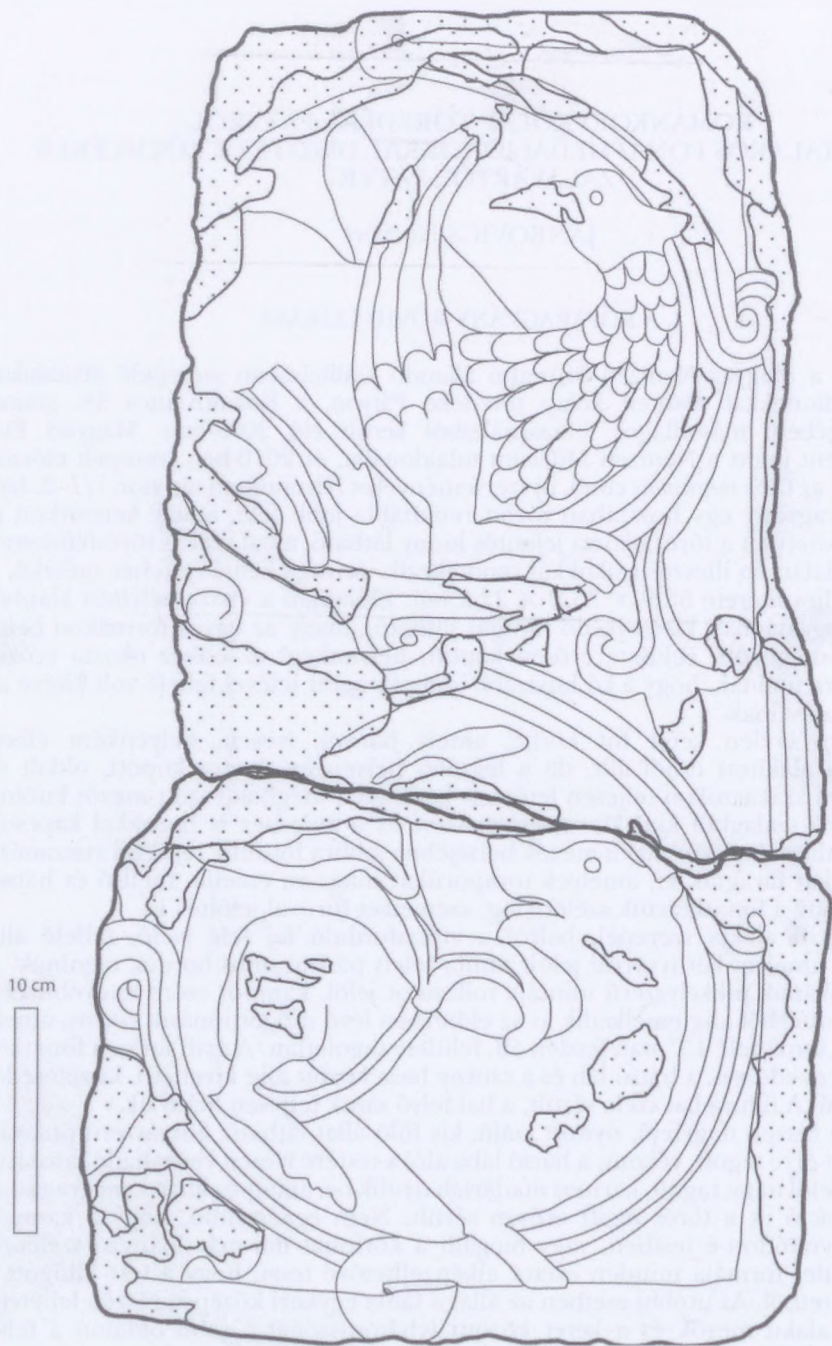
A kőlap szélén keret fut körbe, amely három, ívesen, helyenként élben végződően alakított érből állt, de a legtöbb helyen ez simára kopott, oldalt és felül hosszú szakaszokon teljesen letört. A keret által meghatározott mezőt kitöltik a háromerű szalagból kialakított, egymáshoz és a kerethez is hurokkal kapcsolt fonatmedalionok. A kör alakú mezők belsejében jobbra forduló, fejükkel visszanezítő állatfigurákat faragtak ki, amelyek tomporukat magasra emelik, mellső és hátsó, karmos lábuk a fonatkeretük szélére lóg, szemeiket fúróval jelölték ki.

Felül griff alakja szerepel, balról a visszaforduló fej felé ívelő, felfelé álló szárnyal, amelyet két ívvel jelölt minta felett párhuzamos bordák tagolnak. A figura nyakának pikkelyszerű mintája tollazatot jelöl, kampós csőre nagyrészt letört. A háttérből alig emelkedik ki az előtérben lévő mögötti másik szárny, amely a bal felső sarok felé 45°-ban ferdén áll, felülete tagolatlan. A griff farka a fonatkör bal alsó negyedében, a hátsó láb és a szörny hasa között alig kivehető, kiszélesedő, kúpos végű. A figura bal széle sérült, a bal felső sarok teljesen hiányzik.

Az alsó részen nagyfejű, nyitott szájú, kis fülű állat látható, kutyaszerű pozával, hosszú, két érré tagolt, vékony, a hátsó lába alól a testére ívesen visszahajló farokkal. A bal szél felől nagy, tagolt, karmos madárláb nyúlik be, amely az állatot megragadja. A kompozíció itt a törés miatt erősen sérült. Nem egyértelmű, hogy a kampós végtag folytatódott-e testben, vagy megállt a körfonat ma már hiányzó szélénél, a törésfelület formája minden esetre elképzelhetővé teszi, hogy a test kilógott a fonatos keretből. Az utóbbi esetben az állat a tábla egykori középső részén lehetett.

A kör alakú mezők és a keret közötti ívháromszöget a jobb oldalon a felső medalionról függő, három, egyszer vajatolt levélből álló, liliumforma motívum

¹ Ezúton is szeretném köszönetem kifejezni Biczó Piroskának, derűs mentorálásáért, és amiért az akkor raktárban heverő kőfaragványra felhívta a figyelmem. JANKOVICS 2010; MAGYARI 2010.

1. kép A pátyi kő felmérése (a szerző rajza)

Abb. 1 Die Vermessung der Steinplatte von Páty (gezeichnet vom Verfasser)

2. kép A pátyi kő fényképe (a szerző felvétele)

Abb. 2 Foto von der Steinplatte von Páty (Aufnahme des Verfassers)

tölti ki. Az oldalsó levelek visszatekerednek, a középső lándzsaformájú. Az utóbbi kialakítása nem maradt fenn, felülete letört.

Az alsó medalion jobb oldalán jól kivehető egy hurokkal kapcsolódó újabb körfonat ívének töredéke, a kompozíció tehát jobb felé szimmetrikusan folytatódott. A két alsó medalion között az alsó kereten álló háromlevelű, a felső körfonatról lecsüngő palmettához hasonló, de annál kissé szélesebb arányú díszítés erősen lekopott körvonala sejthető. Középen, a griffes fonat sarkában egy szintén erősen kopott, a jobb szélén lévő, visszatekeredő levélhez hasonló gumó vehető ki, elképzelhető, hogy a felső fonatkörrel baloldalon is csüngött egy liliumforma palmetta, persze ebben az esetben a középső részen biztos nem fért el az alsó medalionban lévő lábhoz tartozó madár teste.

A töredékesen látszó részletek szerint az eredeti kompozíció fonatkörök sorait tartalmazta, amelyek feszes felülettagolási rendszerét a medalionokból kinyúló, és azok közeibe ékelődő ornamentális és figurális elemek oldották. A díszítés a leírt rendszerben balra folytatódott, ezzel a faragvány közel négyzetes lehetett.

Az erősen roncsolt felület ellenére is látszik, hogy a lapos tömegformákhoz aprólékos, finom felülettagolással párosult, ezzel a faragvány közeli szemlélésre készülhetett, egykori hatását talán festés is fokozta, ennek nyomait a felszínén látható kopások nyom nélkül tüntették el.

II. AZ ÁLLATALAKOS FONATMEDALIONOK FELTŰNÉSE A HAZAI KÖEMLÉKEKEN

Mai tudásunk szerint állatalakos fonatmedalionokkal díszített kőfaragványok a középkori Magyarországon elsőként egy jól körülhatárolt dunántúli körben, két emlékcsoporton belül tűntek fel.²

A zalavári Szent Adorján apátság egykori berendezéséhez tartozó darabok – egy oltár fehérmárvány faragványai, díszpadló és síremlék töredékei – a már korábban álló épület átépítésének és/vagy belső átalakításának tanúi.³ (3. kép) Egy nagy márványlap homlokoldalát díszíthették azok a széles fonatból álló, eltérő átmérőjű körök, amelyekbe állatfigurákat faragtak. A kidolgozás lapos, a tagolás főként bevésott vonalakkal megoldott, a hátterek alig visszamélyítettek, durván megmunkáltak, és eredetileg valamilyen eltérő anyagból töltötték ki azokat. Az, hogy nem kőinkrusztációról, hanem egyéb anyagú „berakásról” van szó egy másik, négyzetes formájú töredék bizonyítja.⁴ A négyzetes fonatkeretbe ahhoz hurkolt fonatmedalion került, a középrészt nyúlra lecsapó sas, a kör és a négyzet közötti sarokmezőket pedig a körre merőleges állású félpalmetta-párok töltik ki. A stílus és a kidolgozás hasonló a fenti darabhoz, de a töredék sokkal kevésbé kopott. A faragványok közös, jellemző tagoló eleme a háromerű, széles középső résszel rendelkező szalag, amely kissé plasztikusabb formában, fejlettebb plaszticitású szobrászati részletekkel társulva a

² Fonatmedalionos kompozícióra, állatalakok nélkül, palmettás kitöltéssel akad ennél kicsivel korábbi példa is. A nagy szekárdi vállkő egyik rövidebb oldalát három sorban, összesen hét egymásba hurkolt fonatkör díszíti. A sűrűen kitöltött felületen a továbbiakban tárgyaltnál plasztikusabban kidolgozott részletek láthatók, a medalionok közeiben változatos formájú palmettákkal, keresztekkel, és középtájon egy emberi fejjel. Az állatok hiányán, és a stílus különbségén kívül az itt szereplő szalagok kéterűek, eltérően az alábbiakban idézett háromerű szalaggal jellemezhető daraboktól. A szekárdi vállkő tárgyalása így kimarad a főszövegből. L. ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK 1979, 83–85; TÓTH M. 1980; TÓTH S. 1990, 147–151, 163–165; TÓTH S. 1994/A, 58–61; TÓTH S. 1994/B, ill. PANNONIA REGIA 1994, I-3, I-23-25. katalógustételek, TÓTH S. 2010, 15–22.

³ Közöttük talán karoling eredetű darabok újrahaznosítása is előfordulhat, annak ellenére, hogy pl. a zalavári küszöbök fonataihoz hasonló feltűnik a 11. század végi magyarországi anyagban. SZÓKE 2001, 27; vö. TÓTH S. 1990, 164, 24. tétel.

⁴ TÓTH S. 1990, 149–150; PANNONIA REGIA 1994, I-24. tétel.

3. kép Állatalakos fonatmedalionnal díszített kőlap töredéke Zalavártól (PANNONIA REGIA 1994 nyomán)

Abb. 3 Fragment einer Steinplatte mit Tierfigur in Kreisgeflecht von Zalavár (nach PANNONIA REGIA 1994)

4. kép Fonatmedalionnal díszített kőlap töredéke Esztergomból (PANNONIA REGIA 1994 nyomán)

Fig. 4 Fragment einer Steinplatte mit Kreisgeflecht von Esztergom (nach PANNONIA REGIA 1994)

fehérvári kőszarkofágon tűnik fel, igaz, állatfigurák nélkül.⁵ A feltehetően Szent István szenté avatására átfaragott római szarkofágon a négyzetes keretbe foglalt és egymáshoz hurkolt körfonatok is feltűnnek, belsejüket tagolt, finoman kidolgozott rozetták díszítik. Egy elnagyoltan faragott szarkofágfedél-töredék tanúsága szerint ebben a körben még mandula formájú fonatmedalion is feltűnt, de valószínűleg állatalakos kitöltésű nem akadt köztük. A két kört a jellegzetes fonatalakzaton kívül a sarokkitöltő félpalmetta párok is összekapcsolják, ezek bizonyulnak a datálás szempontjából döntőnek. A palmettaforma ugyanis jól datálható, 1060-as évekre tehető formája a zselicszentjakabi apátságból ismert, ahol a mai napig *in situ* tanulmányozható a templomhajó pillérlábazatain. Megjegyzendő, hogy a széles középső ér hármas tagolású szalagok és palmetták tagolásánál már az 1030-as évektől kimutatható veszprémi, tihanyi és szekszárdi példák, de a zalavári és fehérvári kör emlékeitől eltérően mindig erősen domború középrésszel.⁶ (4. kép) A széles középső érű szalagválozat azonban sem Zalaváron, sem Fehérváron nem kizárólagos, előfordulnak azonos szélességű hármas tagolású fonatok is.⁷

A zalavári és fehérvári emlékeket egyrészt a zselicszentjakabi kapcsolat, másrészt István szenté avatása datálja 1070-1080 tájára.

⁵ TÓTH S. 1994/B; BUBRIÁK 2007; TÓTH S. 2007.

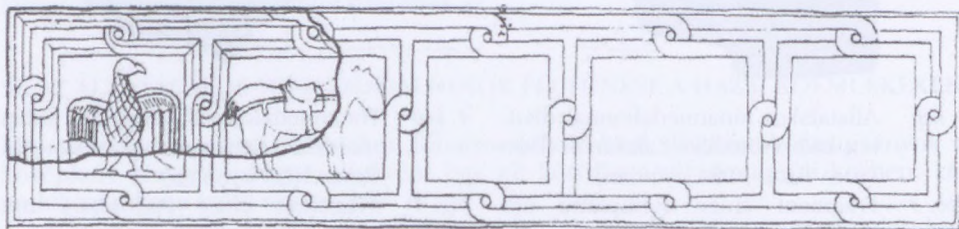
⁶ Egy esztergomi kőlap töredéke nehezebben megítélhető, a szalag formája a zalavári-fehérvári körhöz hasonló, de egy dombói faragvány miatt valószínűleg inkább 11. század végi. TÓTH S. 1994/B és különösen PANNONIA REGIA I-7. tételt, vö. STANOJEV 2000, 406, 414, 20. szám.

⁷ Zalaváron egy kisebb darab, Fehérváron egy szarkofágfedél töredék és egy kőlap részlete. TÓTH S. 1990, 165, D-tétel; PANNONIA REGIA 1994, I-25, I-27. tételek.

III. ÁLLATALAKOS FONATMEDALIONOK DÉL-MAGYARORSZÁGON

Ha az időrendet betartjuk, az állatalakos fonatmedalionok példáinak felsorolását délvidéki emlékekkel kell folytatni. A hazai korai romanika sajátos formagazdagságú emlékein a figurális ábrázolások hangsúlyos előtérbe kerülése az egyik legszembeötlőbb újdonság. Bár az állatos fonatkörök igen gyakoriak, korántsem kizárólagosak a Délvidéken, itt tűnnek fel először a hazai gyakorlatban csak figurális díszű faragványok, építészeti tagozatok, emberábrázolás is.⁸ A gyulafehérvári korai kaputimpanon ugyanennek a jelenségnek erdélyi példája, amelynek stílusa hasonló forrásokból táplálkozik, ennek köszönhetően a kész darabok is hasonló felfogásúak, stílusúak.⁹

Az egykori dombói Szent György apátság románkori faragványanyaga részben az épület tagolására szánt durvább és részben a belső berendezéshez tartozó finomabb megmunkálású töredékekre osztható. Az utóbbiak gazdagabb stílusrokonságba illeszthetők, az előbbiekhöz való szoros kapcsolat miatt azonban a két csoport időben nem választható el messzire egymástól. A töredékek között egyaránt előfordulnak alakos és geometrikus kitöltésű, szögletesített kapcsolt fonatok és négyszögű keretbe írt kapcsolt körformák is.¹⁰ (5–7. kép)

5. kép Az araci kő egyik oldalának rajzi rekonstrukciója (CSEMEGI 1958 nyomán)

Abb. 5 Rekonstruktionszeichnung von der einen Seite der Steinplatte von Aracs (nach CSEMEGI 1958)

Egy finomabb kidolgozású darabon a kerethez kapcsolt nagy átmérőjű, három, azonos, domború érre bontott körfonat belsejében több állat is megjelenik, egymásba kapaszkodó négylábú figurák és egy páva.¹¹ (7. kép) A sarokban két hasonló megformálású madárfigura egy négyszögű kosárból csipeget. Jellegzetes részletkidolgozások tűnnek fel, így a keskeny rovátkolással tagolt farok és szárnytollak, és az átlós rovátkákkal tagolt madártest, amelyek egy sor 11. század végi, 12. század eleji emlékről idézhetők.¹² A lap egy jókora és feltűnően vékony mellvédlap töredéke lehetett, aprólékosan formált és laposan tagolt, de azon belül jól differenciált tömegű és világos körvonalú figurákkal, laza kompozícióval.

Kissé feszesebben komponált az a töredék, amelyen egy körfonat és az abban ábrázolt állat –talán ló- hátsó lába látszik, hosszú farkát a madarak tollaihoz hasonló halszájka mintázatú rovátkák díszítik.¹³ (8. kép)

⁸ TÓTH S. 1995; TÓTH S. 2000.

⁹ MAROSI 1980, 21; TÓTH S. 2000 435–436.

¹⁰ NAGY 1987; STANOJEV 2000; TÓTH 2001/B.

¹¹ STANOJEV 2000, 403, 405, 413, 17. szám.

¹² A felületkezelés módjának Fehérváron több rokona akad, a kis rovátkás tagolás feltűnik a nagy oszlopfőn, az átlós karcolások a fehérvári szarkofágon, és egy madaras pillérfőn. PANNONIA REGIA 1994, I-45, I-8. tételek, ill. TÓTH S. 1994/B.

¹³ NAGY 1987, 29, 34; STANOJEV 2000, 419, 426, 47. szám.

6. kép Az aracsi kő egyik oldalának fotója (Tóth S. 2000 nyomán)

Abb. 6 Foto von der einen Seite der Steinplatte von Aracs (nach Tóth S. 2000)

Három kisebb méretű töredéken, talán beírt körfonat nélküli, négyszögesített fonatmező sarkai tűnnek fel.¹⁴ Ezekhez teljesen hasonló egy másik darab, amelyen a keretelő három, domború érből álló szalaghoz szögletesített mezőket kapcsoltak, ezekben jelennek meg figurák, egy kiöltött nyelvű, árkolt kerek szemű, négylábú állat, és mellette másik mezőben, egy kisleány négylábú állatot lábával markoló madár részlete.¹⁵ Az utóbbi farktollainak tagolása a pávákéhoz, és a leírt négylábú állat farkához hasonló.

Az eddig felsorolt darabok mind vékonyabb lemezek töredékei, és finomabban formáltak, vélhetően mindegyik ahhoz a szentélyrekesztőhöz tartozó darab volt, amelynek első rekonstrukcióját is közzé adták már.¹⁶

A durvább kialakítású csoportban is akad körfonatos díszű. Egyikben geometrikus, másikban madártestű, emberfejű lény, egy hárpia, adja a kitöltés.¹⁷ Akadnak még olyan pilaszeterfők is, amelyek homlokoldalán látunk körfonatba írt palmettákat, a Dombón oly jellegzetes hétujjú formában.¹⁸ Kidolgozásuk igen durva és lapos, a faragványok helye a román kori bazilika belső támaszain keresendő.

Egy gazdag fonatos, indás és szőlő dísszel tagolt, finom kialakítású dombói faragvány kapcsán, amely úgy tűnik társ nélkül áll a saját együttesében, vissza kell utalni a zalavári és fehérvári széles középerű szalagokra is, amelyek közül a dombói megoldás inkább a fehérvárirra emlékeztet.¹⁹

¹⁴ STANOJEV 2000, 416, 423, 34. szám

¹⁵ Nebojsa Stanojev rekonstrukciójának kritikája: Tóth S. 2001/A, 241, 72. jegyzet, vö. STANOJEV 2000, 386–391.

¹⁶ STANOJEV 2000, 390–391.

¹⁷ NAGY 1987, 23, 69.

¹⁸ NAGY 1987, 93/b, 100.

¹⁹ STANOJEV 2000, 406, 20. szám rekonstrukciója hibás, vö. STANOJEV 2000, 390 és Tóth S. 2001/A, 241, 72. jegyzet.

7. kép Állatalakos fonatmedalionnal díszített kőlap töredéke Dombórról (STANOJEV 2000 nyomán)

Abb. 7 Fragment einer Steinplatte mit Tierfigur in Kreisgeflecht von Dombó (nach STANOJEV 2000)

A szögletesített fonatmedalionok sora, a dombóinál némileg egyszerűbb formában, az aracsí kő egyik hosszoldalán is feltűnik, állatalakos kitöltéssel együtt.²⁰ (5–6. kép) A szalag, amely a mezőket keretezi csak két azonos szélességű érből áll, és a faragvány készítője egy további téteget is „lespórolt”: a fonatok a széleken kidolgozatlan külső keretre úgy hurkolódnak rá, hogy közben elfogynak. A másik hosszoldal kidolgozása szabatosabb, a háromerű szalagból álló keret teljes kialakítású, benne az egymást átható, háromerű fonatkörök sora a kerethez szabályosan hurkolódik, közeikben semmilyen motívum nem volt. A szögletes fonattal díszített oldalon két mező részlete látszik, baloldaliban egy szétnyitott szárnyú sas kapott helyet, egyszerű tagolású, rovátkolt testével és lépcsőzött tagolású szárnyával sokkal kevésbé kidolgozott, mint a dombói madarak. A másik fennmaradt mezőben álló felszerszámozott ló alakja gondosabban kialakított, erős hasonlóságot mutat egy a zombori múzeumban őrzött, és Bodrogmonostorszegről származó töredékkel, amelynek formái, például jellegzetes szemmegoldása is Dombó felé mutatnak.²¹

Ánékül, hogy az emlékek egymáshoz való viszonyát tovább elemeznénk, amelyet már avatottabb szerző amúgy is megtett, újabban közismertté vált, ezért kellő figyelmet talán még nem nyert, ehhez a körhöz sorolható faragvány elemzésével kell folytatnunk a tárgyalást.

1963-ban Pélmónostor határából került az eszéki Szlavón Múzeumba egy erősen kopott és mállott, többszörös felhasználás nyomait mutató kőlap töredéke, amely homlokoldalán keretbe írt, ahhoz és egymáshoz is kapcsolódó körfonatok láthatók.²² (9. kép) A fonatmedalionok szabályosak, azonos méretűek, és eredetileg szimmetrikusan helyezkedhettek el talán egy négyzetes keretben, alul felül kettő-kettő, a teljes darab egy oltárépítmény vagy szentélyrekesztő részét alkothatta, erre utal mérete, vastagsága, és kidolgozásának minősége.²³

²⁰ TÓTH S. 2000, 433.

²¹ TÓTH S. 2000, 436–438.

²² GOSS 2007, 75, 38. tétel; RADIĆ 2010, 528–532.

²³ Sajnos az eszéki kő egykori teljes formájáról, méretéről, mivel az egy jobb felső saroktöredék, és a mintája elvben végteleníthető, semmi biztosat nem állíthatunk. A négyzetes formát a pátyi kő sugallná, de annak sem teljes a bal széle. A két kő közül a pátyi körfonatai kissé nagyobb átmérőjűek.

8. kép Állatalakos fonatmedalionnal díszített kőlap töredéke Dombórról (NAGY1987 nyomán)
 Abb. 8 Fragment einer Steinplatte mit Tierfigur in Kreisgeflecht von Dombó (nach NAGY1987)

A felső, teljesen ép jobb sarokmedalionban egy balra forduló tyúkszerű madár látszik, amelyik hosszú nyaka és feje a fonatkörön túl balra kilóg, és lefelé visszahajlik csőrével a tőle balra eső fonathurkáról csipeget. Alatta hasonló madárfigura látszik, amelyik szintén balra lóg ki a körfonatából, de feje felfelé és jobbra hajlik, ez az állat a felette lévő fonathoz kapcsolt hurok mellől csipeget. A két madár hasonlóan, kissé primitív módon mutatja a dombormű rétegzettségének szándékát, a kompozíció nem annyira merev, mint a zalavári, vagy aracsi példákon. A testek határozottan kerekdedek, de az eddigiekhez hasonlóan laposan kidolgozottak, a madarak teste pikkelyszerű dísszel tagolt, eltérően a már megfigyelt kialakítási módoktól, farktolluk lépcsős tagolása, és különösen a felső madár formája emlékeztetnek a zalavári madárfigurákra. A körkhöz balról csatlakozó fonatok kitöltéséből csak kevés érzékelhető, a felsőben egy négylábú állat felemelt fara, a fonatkörnek támaszkodó íves hátsó lába, és kerek hátsójához simuló rövid farka látszik. A fonatkörök és a keret közötti mezők, kivéve a jobb oldali közbeeső ívháromszöget,

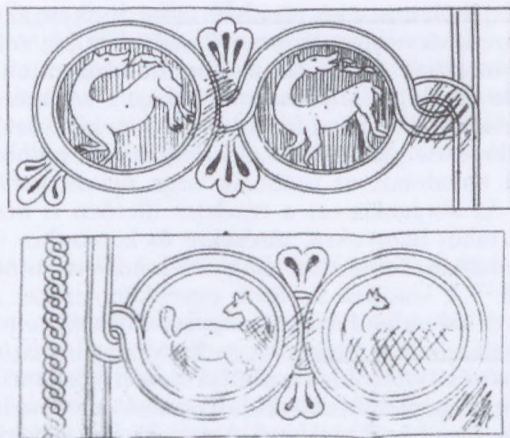
9. kép Állatalakos fonatmedallionnal díszített kőlap töredéke az eszéki Szlavón Múzeumban (Goss 2007 nyomán)

Abb. 9 Fragment einer Steinplatte mit Tierfigur in Kreisgeflecht in der Sammlung des Slawonischen Museums in Osijek/Muzej Slavonije Osijek (nach Goss 2007)

üresnek, ez különösen a kompozíció közepén kelti hiányérzetet, különösen, ha a kitöltött közbeeső ívháromszöget szemléljük. Az utóbbi teljes felületét felhasználva egy hétujjú palmettát faragtak ki, a tőnél kicsi, visszahajló végű, a szélén kiszélesedő ujjpárokkal jellemezhető formával, rombusz alakú középrésszel.

A lapos kidolgozás ellenére a fonatok és a figurák is tiszta körvonallal elválnak a visszamélyített alaptól, belső kidolgozásuk aprólékos, kevésbé plasztikus. Az utóbbi tulajdonság sajnálatos, egyébként az összes eddig tárgyalt emléket jellemző, következménye hogy a faragvány síkjának kismértékű kopása jelentős részleteket tüntetett el, megnehezítve a kvalitás helyes értékelését.

A madarak a zalavári forma ellenére dombói kapcsolatokat feltételeznek, ahogyan a kerek, árkolt szemek is inkább erre a körre utalnak. A palmetta ugyanannak a

10. kép Állatalakos fonatmedalionok az elveszett pankotai oltárlap rövid oldalairól készült rajzon (MÓRÉ 2010 nyomán)

Abb. 10 Mit Tierfiguren verzierte Kreisgeflechte auf einer Zeichnung von den kürzeren Seiten der verschollenen Altarplatte von Pankota (nach MÓRÉ 2010)

formának az ismétlése, amely legkorábban Zselicszentjakabon tűnt fel igen gazdag formában, majd a zalavári és fehérvári körre is jellemző volt, némileg leegyszerűsítve. Dombórról is idézhető még az utóbbiaknál is sokkal durvább formában, itt részben vállköveken részben a már idézett körfonatos pilaszterfőn tűnik fel.

Témák tárgyalása szempontjából, már a tágabban vett déli sávban, még egy idézendő példa akad, helyesebben akadt, Pankota egykori apátsági temploma és a hozzá köthető faragványok.²⁴ Az épület feltárása során 1883-ban előkerült két, igen sajátos, a magyar emléktanyagban egyelőre páratlan kő, egy-egy oltár egy darabból faragott fedlapjai, három faragott, díszített oldallal. Mindkettő a templomhajó keleti felén, vélhetően másodlagos összeállításban, de oltármenzaként in situ került elő, azóta vagy elpusztultak, vagy lappanganak.

Az egyiknek csak egyetlen oldaláról közöltek egy vázlatos rajzot a megtalálást követően, ezen egy motringfonatos sáv alatt egymást átiró körök látszanak, a két szélén a körös mezőnek egy-egy visszaforduló állat, a leírás szerint sárkány, látható. A rajz vázlatossága a részleteket illetően sok kétséget hagy, végső soron még az is elképzelhető, hogy a visszaforduló állatfigurák valójában a két szélső (fonat) medalionban voltak.

Sokkal jobban értelmezhető a másik oltárról készült ábra, amely mind a három díszített síkot, sőt az egykori oltár rekonstrukcióját is mutatja.²⁵ (10. kép) A rekonstrukcióban szereplő oszloplábazatok ma is azonosíthatóak, ez a rajz hitelességét fokozó tényező, az egyes motívumok alaposabb elemzésére azonban sajnos ez sem alkalmas. A hosszanti oldalon ábrázolt, egymásba kapcsolt elemek valószínűleg teljes körök lehettek, abban a formában, ahogyan egy a másik rajzon feltűnt, de a közeikbe írt mérművek a rajzoló fantáziáját dicsérhetik, ahogyan a felső sávot kitöltő elemek is. Ezek talán valamilyen fonatdíz, palmetta-, esetleg (akantusz)levél sor átirásából születtek.²⁶

²⁴ MÓRÉ 2000; MÓRÉ 2001, 272–274; MÓRÉ 2010, 113–161.

²⁵ A lelet jelentőségére csak a közelmúltban hívta fel a figyelmet a pankotai templommal behatóan foglalkozó Móré Zsuzsa, szerinte a két kő nem egykorú. A méretük minden esetre szinte egyezett. MÓRÉ 2000, 598–599, 602–609; MÓRÉ 2010, 256, 278.

²⁶ A pontatlanság a korabeli illusztrációs technikára visszavezethető. A sajtóban megjelent ábrák

Témánk szempontjából most a két rövidebb oldal díszítése az érdekes. Mindkettő hasonló, a falhoz közeli, vízszintes, háromerű szalaghoz két vélhetően egymáshoz is hurkolt- a rajz itt kissé bizonytalan- fonatmedalion csatlakozik négylábú állatokkal kitöltve. Az egyik pár tükörszimmetrikus, a két kerek tomporú, felálló, rövid farokkal rendelkező állat visszaforduló fejekkel, kis fülekkel jellemezhető, a másik bal felé forduló testtel, kissé felemelt tomporral, és jobbra visszahajló fejjel rendelkező állatokat tartalmaz, az utóbbiak szája nyitott, nyelve kilóg, és talán farka is felfelé állt. Az ábrázolás ezt a részletet illetően is bizonytalan, a rajzon szereplő satírozások talán hiányokra, törésekre és kopásokra is utalnak, a háttér sraffozásával kapcsolatban felmerült, hogy valamilyen kitöltés maradványára utalhatott a felmérő.²⁷ A korabeli leírások egyébként ezeket az állatfigurákat is sárkánynak nevezik. A bal oldali faragvány egykor falba épített szélét a rajz szerint egy függőleges, a többi elemtől független varkocsfonat is díszítette. A fonatkörök csatlakozásából kinövő, és a jobb oldalon a külső sarkon is feltűnő palmettaformákról sajnos a rajz jellege miatt nem állítható semmi pontos. A felemelt farú állat az észéki kőről, a kiöltött nyelv Dombórról idézhető. A rajzoló által következetesen szélesebb középerű szalagként ábrázolt forma is Dombó felé mutat, ha annak formáját, a többi részlethez hasonlóan, nem tekintjük kissé megbízhatatlannak. Az egymást átható körök sora az aracsi kő egyik hosszoldalán figyelhető meg.

Pankota datálást és pontosabb viszonyrendszerét főleg azért nehéz feltárni, mert csak közvetve vizsgálható emlékekről van szó. Az bizonyos azonban, hogy az egyébként kissé kortalan formájú egyéb töredékeken kívül, a meglévő oltárhoz tartozónak vélt lábazatok, vállkő fejezetek, csak későbbi időszakra datálható faragványok ismertek. Az eddigi emlékek esetében a templom épületekhez való viszonya Zalavár vagy Fehérvár esetében egyértelműen utólagos, Dombó esetében egykorú. A többi tárgyalta emlékhöz sajnos egyáltalán nem tartozik ismert épület, Pankota esetében persze ilyen van, helyesebben a kövekhez hasonlóan csak volt. A templomromról készült ábrázolások és leírások elemzésével rekonstruált alaprajz sajátos formájú épületet sejtet. Első ránézésre a széles főhajóval és redukált mellékhajókkal rendelkező bazilika a zalavári, szabolcsi vagy kovágoőrs-ecserpusztai templomok felépítését, alaprajzi arányát mutatja²⁸, ezzel akár korai eredetű is lehetne, oldaltornyai viszont 12. század közepi, és későbbi példákat idéznek, Kána, Jánosi és Tereske egykori kolostortemplomait.²⁹ A nyugati első támaszpárról, amelyek három oldalon keskeny féloszlopokkal tagolt hasábpillérek, fennmaradt egy rajz abban a sorozatban, amelyhez az utóbbi oltár ábrája is tartozott. Ezen a tagolt, torzított arányú attikai lábazatforma tűnik fel, amely igen magas alsó hengertaggal rendelkezik, amelyhez nyújtott formájú sarokgumók is tartoztak. A forma hazai példái a 12. század második negyedétől ismertek.³⁰ A fő kérdés a témánkra visszakanyarodva: hogyan viszonyulnak időben a pankotai oltárok, és ezzel együtt az állatlakos medalionok a templomhoz. A faragványok eddig tárgyalta köre a 11. század végén foglalt helyet, ezzel az oltároknak a pankotai templomnál korábbinak kell lennie, feltéve, ha az egy korszakban épült, és feltéve, hogy az állatlakos fonatmedalionok használatát nem akarjuk a 12. századba áthúzódo jelenségnek tartani. A pankotai darabok főként a toronypáros elrendezés

alapjául minden bizonnyal a helyszínen készült rajzok szolgáltak, de az átrajzoló fantáziája is alakította a részleteket. Akantusz előfordulása talán kevésbé valószínű ebben a körben. Sárvármonostor lehettek egymást átíró körök sorával díszített faragványok vö. PAR. PLANT. 2001, 414, V.10. tétel.

²⁷ MÓRE 2000, 619.

²⁸ MÓRE 2010, 272–274, vö. TÓTH S. 1990, 148–149; TÓTH S. 2001/A, 231; TKM 1999; KOPPÁNY 1963, 97.

²⁹ MÓRE 2010, 272–274; vö. SZAKÁCS 2007, 10–11.

³⁰ MÓRE 2010, 261, 275; vö. Gyürky 1996, 32; TÓTH S. 2001/A, 247–249.

bővítésnek tűnő jellege, és a pillér formája szerint valószínűleg a templom egy korábbi periódusához sorolhatók, de ezt a korszakot talán nem volna szükséges olyan koránra datálni, mint azt kutatója feltételezte.³¹ Figyelembe véve egyrészt, hogy a pankotai oltárokat ma nem lehet alaposabb stíluskritikai vizsgálatnak alávetni, és a templom építéstörténete sem biztos a kérdést érdemes egyelőre nyitva hagyni, és az állatalakos fonatkörök felsorolását folytatni, most már a középkori ország déli sávját elhagyva.

IV. ÁLLATALAKOS FONATMEDALIONOK TOVÁBBI PÉLDÁI

Először néhány nem teljesen világosan megítélhető példa érdemel említést. Egy esztergomi töredék, amely egy vékonyabb kőlap sarka, tagolatlan szalagkereten belül, egy háromerű szalagra fűződő körfonat kis részletét mutatja. A sarok üres, de a körfonat belsejében lehetett valamilyen ábrázolás, annak apró részlete is fennmaradt. Az íves, és kissé szélesebb középső ér inkább a 11. század középső harmada felé mutat, de emlékeztet az idézett, társztalan dombói faragványra is.³² (4. kép)

Kissé primitíven kidolgozott, kéterű szalagból álló négyzetbe írt körfonat részlete látszik egy feldebrői kőlap saroktöredékén. A kőlapot eredetileg a kriptában találták, ahol a földből került elő. A kitöltés itt biztosan nem alakos volt, a medalionban kör formában rendeződő fonathurkokkal tagolt fonatdísz láthatunk, középen kis csillagforma rozettával, a kör és négyzet közötti sarkot egy ötűjű, igen sematikusan kifaragott palmetta tölti ki. A fonatos kitöltésű körfonathoz némileg a már idézett dombói darab hasonlít, a palmetta 11. századi formájú.³³

Egy kéterű szalagból képzett négyzetbe írt, ahhoz kapcsolt körfonat palmettás kitöltéssel kialakított kőfaragvány Fehérvárról ismert.³⁴ Háromerű változatban ugyanez feltűnik egy kisebb sárvármonostori darabon, az utóbbin a belső palmettaforma az eddigiekhez képest más, a külső, négyzetes keret pedig megduplázódik, és ez külön is össze van hurkolva a belső kerettel.³⁵

Valószínűleg az összes felsorolt emlék a 11. század utolsó negyedére tehető, és a jelek szerint állat, vagy emberalaktól mentes körfonat változatot jelent, az esztergomi darabból, ha több látszana, esetleg tarthatnák a tárgyunkhoz tartozónak, a fehérvári talán a szarkofággal közel egykorú.

A délvideki emlékektől biztosan nem független a dunántúli Somogytúrról származó hasábforma dombormű.³⁶ (11. kép) Egykori funkciója, és eredete kérdéses, mérete az eszéki faragványéhoz hasonló nagyságrendű. A fekvő formájú lemez felületén két összekapcsolt háromerű fonatból álló kör van, belsejükben egy griff és egy Agnus Dei alakja ismerhető fel. Az előbbi jobb felé fordul, hátsó lábán ágaskodónak tűnik, farka balra fel és hátrakunkorodik, háromágú levélkében végződik, két kicsi, ívesen kifaragott elkeskenyedő végű szárnya a testére merőlegesen áll. A másik lény a jobb oldali körben ennek tükörképe szárnyak nélkül, lefelé, a testtel párhuzamos kis farokkal, jobbra hátraforduló fejjel, a hátán egy jókora kereszttel. Az utóbbi segít azonosítani Isten Bárányaként. A két ábrázolás a Jó és Gonosz szembeállításaként értelmezhető, ezzel az első, ikonográfiailag is jól értékelhető darab a tárgyalt példák közül. Alul a köríveket egy-egy levelekből álló,

³¹ A pankotai oltárokat Móré Zsuzsa 11. század közepére datálta, a templomhoz bolgár párhuzamokat kínált. MÓRÉ 2000, 619–621; MÓRÉ 2010, 263.

³² L. 6. jegyzet!

³³ ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK 1979, 87–88; TÓTH 2010 16.

³⁴ PANNONIA REGIA 1994, I-5. tétel.

³⁵ PAR. PLANT. 2001, V.8. tétel.

³⁶ TÓTH S. 1990, 165–166; PANNONIA REGIA 1994, I-32. tétel.

11. kép Állatalakos fonatmedalionnal díszített kőlap Somogytúrról (PANNONIA REGIA 1994 nyomán)

Abb. 11 Steinplatte mit Tierfigur in Kreisgeflecht von Somogytúr (nach PANNONIA REGIA 1994)

íves füzérdísz kíséri, amelyek közepén egy csenevész palmetta formában egyesülnek, amely egy fordított Y-alakú díszítménnyel a két körfonat hurkához is csatlakozik. Középen, felülről egy szív alakú elem részlet lóg be, a sarkok törésfelületei arra utalnak, hogy eredetileg azokat is ornamentelek (?) díszíthették, a somogytúri relief felfelé bizonyosan folytatódó ábrázolását másodlagos felhasználásakor véshtették el. Feltűnő a figurák erős plaszticitása, primitív kerekded formálása, és néhány olyan részletforma, például a griff szárnymegoldása, amely teljesen új vonás az eddigiekhez képest. Az is jól látszik, hogy a körfonatok mennyire szabatosan lettek kialakítva, faragójuk pontosan szerkesztett és láthatóan a geometrikus díszű faragványokhoz volt szokva.

A somogytúri relief középső palmettája az eszéki erősen leegyszerűsített változata, füzérdísz a dombói szentélyrekesztő tárgyalta nagyobb mellvédlap töredékéről idézhető.³⁷ Az Agnus Dei szemét a délvidéki kör emlékeihez teljesen hasonlóan alakították ki.

V. A PÁTYI KŐ ÉS KAPCSOLATAI

A Pátyon kibontott kőfaragvány leginkább az eszéki és a somogytúri faragvánnyal vethető össze. Az előbbi formája és mérete, ha feltételezzük, hogy két sorban rendezett körökből állt, majdnem azonos. A délvidéki stílus, a lapos, de jó differenciált fő formán belül sekély faragású részletképzés, és néhány részletmegoldás, főként a pikkelyes madárbegy, a négylábú állat kerekded hátsója, pici farka és hátsó lába is egyezni látszik. Eltérő elemek a palmettaformák, a fűrt szemek kialakításában mutatkoznak, a griff alak megoldása is idegen az eszéki darabtól. A liliumforma palmetta több helyen is megvan az elemzett emlékek körében, feltűnik már

³⁷ STANOJEV 2000, 403, 405, 413, 17. szám.

12. kép Ábrahám a három angyallal, kőfaragvány töredéke Kalocsáról, eredetileg valószínűleg Óbudáról (a szerző felvétele)

Abb. 12 Abraham mit den drei Engeln, Fragment einer Steinmetzarbeit von Kalocsa, ursprünglich wahrscheinlich von Óbuda/Altöfen (Aufnahme des Verfassers)

Zalaváron, vagy Dombón is, a griff formája, különösen a szárny megoldása, azonban idegen e köröktől, viszont a somogytúri relieffel azonos felfogású, bár az utóbbi kvalitása a pátyinál rosszabb.

A lapos, de aprólékosan tagolt figurák sokkal zsúfoltabb kompozíciót alkottak a pátyi kővön, mint az eszéki darabon, a kitöltetlen felületek aránya jelentősen csökkent, a figurák persze itt is túlnyúlnak a keretüket jelző fonatkörökön. A pátyi dombormű rétegzettsége fejlettebb, a griff hátsó szárnya, vagy farka például alig emelkedik ki az alapból, a nagyfokú kopás miatt ma alig látszik. Az alsó, négy lábú állat kiöltött nyelvéhez hasonlóan már Pankotán, vagy Dombón is láthattunk, de a farka, amely a hátsó, felénk eső lába alatt hajlik felfelé az állatka testére, és az árkolt, fűrt szemek is újdonságnak tűnnek, és egy sor óbudai eredetű faragványon tűnnek jellemzőnek.

13. kép Állatra lecsapó sas, kőfaragvány töredéke valószínűleg Óbudáról (PAPP 2004a nyomán)

Abb. 13 Auf ein Tier herabstürzender Adler, Fragment einer Steinmetzarbeit von Óbuda / Altofen (nach PAPP 2004a)

Az óbudai eredetű köveket az egykori Szent Péter prépostság épületéhez, illetve annak nagy, 12. század közepére eső felújításához szokás kötni.³⁸ Az igen finoman kidolgozott, feltehetően szentélyrekesztő építményhez tartozó darabok közül a legismertebb töredékek – egy emberi alakokkal kitöltött íves zárású kőlap fele, egy nyúlra lecsapó sast ábrázoló kőlap, egy vadászjellel díszített fríz- jellemzői hasonlóak, zsúfoltan komponált, bonyolult rajzolatú fonatindákkal körbevett és átfont, gyakran egymással küzdő állatalakok, aprólékos kidolgozásban, pontos, precíz stílusban.³⁹ (12–13. kép) Jellemző a sűrű, plasztikus, tagolt hullámvonal, amely

³⁸ ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK 1979, 129–133., ALTMANN–BERTALAN 1991; PAPP 2004/A; PAPP 2004/B; TÓTH S. 2010, 85–91.

³⁹ A figurális töredék (Ábrahám a három angyallal) PAPP 2004/A, XII/15. tétel, 124–125; TÓTH S. 2010, 122–124, a sasos töredék: PAPP 2004/A, XII/21. tétel, 134–135, a vadászjelenet: PAPP 2004/A, XII/20. tétel, 132–133; TÓTH S. 2010, 125–126.

egyrészt az összeálló palmetták körvonalából adódik, máshol az emberi alakokat borító ruhák szélén is képződhet. Gyakori motívum továbbá egy aszimmetrikus formájú, háromujjú palmettaforma hegyes középső, és visszakunkorodó, egymástól eltérő méretű szélső ujjakkal.⁴⁰ Az óbudai kör figurális díszű darabjai akantuszleveles építészeti tagozatokkal léteztek együtt, a két kompozíciós megoldás egy esetben azonos faragványon is előfordul. A kőanyagon – különleges minőségű kemény mészkő, részben valószínűleg másodlagosan felhasznált római faragványokból – kívül ez a faragvány is bizonyítja az indás- állatos és akantuszos töredékek összetartozását.⁴¹

A pátyi kő az óbudaiakkal kapcsolatban felsorolt sajátosságok közül a legkarakterisztikusabbakat nem mutatja. Az óbudai figurák feje jellemzően kidolgozottabb, plasztikusabb, a kompozíciók zsúfoltabbak, az indák kuszák, és sohasem rendeződnek körfonatokba, egyáltalán a fonatkörös kompozíció szerkesztésének merevebb rendszere az óbudai daraboktól idegennek tűnik. Egyetlen kis töredék van, amelyről felvethető, hogy ilyenhez tartozott, ezen a sík alapból kiemelkedő háromerű fonatkör részletét mutatja fonódó indák, akanthuszok és állatok, tehát a zsúfoltan kitöltött felületre utaló bármilyen törésfelület nélkül.⁴² Valószínűbb, hogy az óbudai körtől független, és annál korábbi keletkezésű darab lehet. A griff formája, különösen az íves, elkeskenyedő szárnyforma jellemző Óbudán, ahogyan egy töredéken a pátyihoz hasonló, liliomforma palmetta is feltűnik, igaz csak egyszer, sűrű fonatdíszben, hullámvonalas motívum társaságában, de ez a két forma máshonnan is idézhető: az íves szárnyak, egyébként a dombói rovátkolt tollakhoz igen hasonló tagolással a fehérvári prépostság pillérfő töredékeinek griffjeiről, a liliomforma levélke Zalavárról és Dombórról.⁴³

A pátyi kő jellemzői közül tehát sokkal kevesebb az, amelyik az óbudai faragványokéhoz hasonló, mint amelyek eltérnek azoktól, és az előbbieket más irányú forrásból is eredeztethetők.

Az óbudai darabok különleges minőségük ellenére azért nem teljesen társtalaznak, kissé gyengébb kvalitású, ugyanakkor még értékesebb kőanyagú párhuzamai, helyesebben valószínűleg követői Somogyvárról ismertek.⁴⁴ Egy fonatindába tekeredő állatalakkal díszített pannonhalmi medencetöredék tanúsága szerint a stílusnak akadtak további emlékei is.⁴⁵ A Pannonhalmához és Óbudához köthető évszám alapján ezeket az emlékeket a 12. század második negyedére, a somogyváriakat inkább a század közepére szokás keltezni.

VI. A PÁTYI KŐ EREDETE

A Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő románkori kőfaragvány Pátyra kerülésének, és beépítésének időpontjáig, a 19. századig, a faragott felületén látható kopások és fagyások tanúsága szerint, hosszabban ki volt téve az időjárás viszontagságainak. Az ismert óbudai eredetű darabok a 15. század óta építőanyagként hányódtak először közvetlen környezetükben, de az említett faragványokon a „romosodásnak” a pátyihoz hasonló mértékű nyomai nem figyelhetőek meg.⁴⁶ Ha

⁴⁰ L. 38–39. jegyzet, ill. PANNONIA REGIA 1994, I-53-54. tételek is.

⁴¹ PAPP 2004/A, 62 és XII/9. tétel, 117–118; PAPP 2004/B, 174; TÓTH S. 2010, 85.

⁴² BP. BRAUNSCHWEIG 1990, kat. 138, kat. 140; PAPP 2004/A, XI–XII/24. tétel; PAPP 2004/B, 173.

⁴³ Óbuda: PAPP 2004/B, 171; Fehérvár: PANNONIA REGIA 1994, I-45. tétel; Zalavár: PANNONIA REGIA 1994, I-23. tétel; Dombó: NAGY 1987, 66. tétel.

⁴⁴ PANNONIA REGIA 1994, I-57-58. tételek; TÓTH S. 2010, 85–91.

⁴⁵ PANNONIA REGIA 1994, I-42. tétel; PAR. PLANT. 2001, V-17. tétel.

⁴⁶ PAPP 2004/A, 53–55; PAPP 2004/B, 171; TÓTH S. 2010, 86–87.

a pátyi faragvány mégis óbudai eredetű lenne, amit kizárni teljesen nem lehet, akkor valószínűleg a leírt faragványoktól függetlenül keletkezett, talán néhány bizonytalanul meghatározható, és szintén 11. század végi, 12. század eleji darabbal együtt. A Szent Péter prépostság esetében egy elhúzódó építéssel valószínűleg eleve számolhatunk.⁴⁷

A pátyi kő származásával kapcsolatban felvethető, igaz jelenleg bizonyíthatatlan, egy másik hipotézis. A falu a középkorban és részben a kora újkorban is a szomszédos telki bencés apátságáé volt, amelynek középkori kéttornyos temploma romosan még a 19. század elején is állt. Elbontására 1803 után került sor, kőanyaga a telki házak és plébániatemplom építéséhez szolgált bányaként.⁴⁸

Telki apátsága, Szent István király patrocíniummal, 1198-ban mint leromlott fegyelmű, megreformálásra szoruló monostorként tűnt fel, 1224-ben Micha commest nevezik az alapítónak.⁴⁹ Mika bihari comes a 13. század második és harmadik évtizedében mutatható ki, de ő valószínűleg nem alapítója, inkább újraalapítója a telki apátságnak. A két adatot összevonva hibásnak tűnik a szakirodalom azon megállapítása, amely Mikát tartja a telki monostor alapítójának, az apátság valószínűleg már korábban létezett. Micha, Mike vagy Mika talán nem is azonos személyek.⁵⁰ Hogy királyi alapítású is lehetett egyrészt lokációja, ti. a pilisi ispánság területén fekszik, védőszentje, Szent István, és később exempt egyházként való emlegetése is sugallja.⁵¹ A faragvány kőanyagául szolgáló római emlékek a zsámbéki-medence területén több helyen is előfordulnak nagyobb számban.⁵² A telki monostor és faragványai a szaktudományok számára teljesen ismeretlenek, a pátyi kő telki eredete, és a telki monostor korai datálása így bizonyításra szorul.

VII. ÖSSZEFOGLALÁS

Az állatalakkal kitöltött, leggyakrabban négyzetes keretbe írt, a kerethez és egymáshoz –ha több van– hurkolt formában kapcsolódó körfonatok a hazai kőfaragó gyakorlatban a zalavári apátság belső berendezésében, és a fehérvári Szűz Mária prépostság belső munkáin (főleg szarkofág köre) az 1070-es, 1080-as években jelentek meg. A díszítmény jelentősége délvideki faragványok csoportján hasonlóan nagy, de ebben a körben csak a figurális ábrázolások egyik változata, és előfordulnak tisztán növényi kitöltésű fonatkörök is. Ilyen megoldás Fehérváron és Feldebrőn is kimutatható. Figurális ábrázolást fonatkeretben dombói, arcsi és pélmonostori töredékeken gazdag változatosságban tanulmányozhatunk, a Délvídeken szögletesített formában is használják. Az utóbbi darabok főként a 11. század felé mutató vonásaik (palmettaformák, szobrászi stílus), és a 12. század

⁴⁷ Az építkezés feltételezett körülményiről: ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK 1979, 129; ÁLTMANN–BERTALAN 1991.

⁴⁸ SÖRÖS 1912, 460; PEST MEGYE I. 1958, 602–608; PEST MEGYE II. 1958, 204–209; MRT 7. 1986, 126–133, 322–323; GYÖRFFY 1998, 689, 702–703.

⁴⁹ MRT 7. 1986, 322–332; GYÖRFFY 1998, 702–703; ROMHÁNYI 2000, 67.

⁵⁰ Bár Sörös Pongrác Mikát tartja az alapítónak az általa idézett forrásokból a korábbi eredet is elképzelhető, Mika/Micha történeti azonosítása pedig igen bizonytalan. Sörös 1912, 453–461. Az alapítót hibásan azonosítva idézi Hervay F. Levente. HERVAY 2001, 519–520. A 13. század végén élt egy Ják nembeli Mike is. L. MEZEY–SZENTESI 1999, 7. H. Gyürky Katalin a kánai apátság történetének tárgyalásánál telki alapítását a 12. század közepén, egy környéken birtokos, ismeretlen nemzetséggel Janus bán nevű tagjához köti. GYÜRKY 1996, 19–20.

⁵¹ Buda környékén, Pilis megye területén kifejezetten sűrű az exempt, és Szent István patrocíniumú templomok száma is. MAGYAR 1996, 48–59, 66–67; KOSZTA 2001, 210–214; ZSOLDOS 2001, 40–42.

⁵² MRT 7. 1986, 126, 132–133, 322–324. A középkorban elsősorban a római sírépítéssel változatos formájú emlékeit hasznosították újra. PANNÓNIA 1990, 251–252.

második negyedéből ismert daraboktól való távolsága (pl. Óbuda) alapján a 11. század utolsó negyedére, legkésőbb 1100 tájára tehetők. A pankotai, azóta eltűnt oltárlapok faragványai és a somogytúrról származó relief nem függetlenek a déli daraboktól, de valamivel fiatalabbak azoknál, különösen az utóbbi mutat rokonságot a Pátyról származó töredéken át a 12. század második negyede utáni óbudai darabokkal. A kapcsolatok rendszerét figyelembe véve a somogytúri relief kevésbé 1100 utánra datálható, a pátyi kő pedig a 12. század első évtizedeire tehető.

A pátyi faragvány, a legtöbb felsorolt darabhoz hasonlóan, templombelső berendezéséhez, legvalószínűbben egy szentélyrekesztő, vagy oltár mellvédjéhez, burkolólapjához tartozhatott.

A tárgyalt emlékek és stíluskapcsolataik szemléletesen jelenítik meg azt a 11. század utolsó negyede és a 12. század közepe között lezajlott folyamatot, amelyben a romanika a hazai művészetben elterjedt, és az európai művészettel párhuzamos, és a hazai viszonyokra jellemző sajátos vonásait felvette. Az óbudai faragványokat, és a pankotai pillérlábazatot a 12. század második negyedében már az érett romanika stíluskörébe kell sorolnunk, a század közepe körül pedig további új elemek egész sora tűnik fel főként a fehérvári Szűz Mária prépostság templomához és a pécsi székegyházhoz köthető faragványokon. Közös jellemzőjük azonban, hogy az általunk vizsgált állatalakos fonatmedalionok eltűnnek, átadva helyüket változatosabb és gazdagabb kompozíciójú állat- és emberábrázolásoknak. A pátyi kő stíluskritikai elemzésének köszönhetően az állatalakos fonatmedalionok legalább egy része az eddigieknél biztosabban átvihető a 11. század végéről a 12. század elejére, de használatuk a 12. század második negyedétől már nem igen mutatható ki. Nem tartoznak példái közé a 12. századból idézhető a körformába írt, sem pedig a hullámindák közeibe komponált állatábrázolások, ugyanis ezeken éppen a fonatdísz az, amelyik hiányzik.⁵³ Úgy tűnik ez utóbbi a tárgyalt emlékeknek inkább korai jellegzetessége, s ezzel szemben, leegyszerűsítve, a mozgékony állatfigura az érettebb romanika felé mutató vonása.

A pátyi kő felbukkanása minden esetre örömteli jele annak is, hogy a korai faragványok száma még ma, szisztematikus tervátadások híján is bővülhet.

Mindezek után szerencsés volna megnevezni az általunk elemzett motívum eredetét, amely azonban, jelenleg még nem tűnik megoldható feladatnak.⁵⁴ Amennyire ugyanis könnyű volt felsorakoztatni a hazai példákat, azok kis száma, és valószínűsíthetően szoros stílusösszefüggéseik miatt, addig az állatalakos fonatmedalionok az egyetemes művészettörténetben sokkal szokványosabb motívumnak tűnnek. A későantik eredet, széles körű itáliai és bizánci elterjedés jellemzi a példákat, amelyek talán a 12. századra kezdenek ritkulni.⁵⁵ A hazai emlékek az ország déli részein való gyakorisága valószínűleg utal a motívum átvételének helyére, az egykori forrásvidék elhelyezkedésének irányára, ennek szisztematikus feltárása azonban egy következő tanulmány feladata.

⁵³ Fehérváriak egy griffes kör alakú kőlap töredéke, több hullámindába írt levél és állatalak, Tóth S. 2010, 78–81. Ezekkel összefüggő pécsi példákat is tárgyal Tóth Melinda. Tóth M. 1994. Az esztergomi palotakápolna első periódusú falképein az oroszánokkal kitöltött körök nem fonatosak, és bizánci luxustextileket utánoznak.

⁵⁴ Az ezzel kapcsolatos nehézségekről Tóth S. 2000, 442–444; Tóth S. 2010, 35–38, 82–84.

⁵⁵ Lowden 1997, 215–216, 218, 232–233; Tóth S. 2000, 442. és L. 54. jegyzet.

IRODALOM

- ALTMANN–BERTALAN 1991: Altmann, J.–Bertalan, H., Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: BP. BRAUNSCHWEIG 1991. 113–131.
- ÁRPÁD-KORI KŐFARAGVÁNYOK 1979: Marosi E.–Tóth M. (szerk.), *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Budapest.
- BP. BRAUNSCHWEIG 1991: Biegel, G. (szerk.), *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig.
- BUBRIÁK 2007: Bubriák O., „E mediterrane basilicae erutum”? Megjegyzések a Szent István-szarkofág provenienciájához. *Ars Hungarica* 35:1. 5–28.
- CSEMEGI 1958: Csemegi J.: Az aracci kő. *ArchÉrt* 85. 174–190.
- DÉL-ALFÖLD 2000: Kollár T. (szerk.), *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged.
- DÉL-MO. 2010: Kollár T. (szerk.), *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Budapest.
- GOSS 2007: Goss, V. P., *Stotinu kameniča izgubljenoga raja / Hundred stones from a lost Paradise (Romanesque Sculpture in Museums and Collections between the Sava and the Drava Rivers)*. Zagreb.
- GYÖRFFY 1998: Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Budapest.
- GYÜRKY 1996: H. Gyürky K., *A Buda melletti Kánai apátság feltárása*. Budapest.
- HERVAY 2001: Hervay F. L., A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: PAR. PLANT. 2001. 461–548.
- JANKOVICS 2010: Jankovics N., Állatalakos fonatmedalionokkal díszített kőlap töredéke. In: *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumba. Kiállítási katalógus*. Budapest. 22–25.
- KOPPÁNY 1963: Koppány T., A Balaton-Felvidék román kori templomai. *A VMK* ??? 81–114.
- KOSZTA 2001: Koszta L., Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: PEST MEGYE 2001 195–222.
- LOWDEN 1997: Lowden, J., *Early Christian and Byzantine Art*. London.
- MAGYAR 1996: Magyar Z., *Szent István a magyar kultúrtörténetben*. Budapest.
- MAGYARI 2010: Magyar É., *A pátyi kő*. Kézirat. Magyar Nemzeti Múzeum. Régészeti Tár. Budapest.
- MAROSI 1980: Marosi E., Magyarországi művészet Szent László korában. In: Mezey L. (szerk.), *Athleta Patriae*. Budapest. 205–219.
- MEZEY–SZENTESI 1999: D. Mezey A.–Szentesi E., A Ják nemzetség, a jáki Szent György-monostor és Ják falu. In: Szentesi E.–Ujvári P. (szerk.), *A jáki apostolszobrok / Die Apostolfiguren von Ják*. Budapest. 3–50.
- MÓRÉ 2000: H. Móré Zs., Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11–13. században. I. In: DÉL-ALFÖLD 2000. 593–636.
- MÓRÉ 2001: H. Móré Zs., Monostorok a Maros mentén. In: PAR. PLANT. 2001. 267–274.
- MÓRÉ 2010: Móré Heitel, S., *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*. Timișoara.
- MRT 7. 1986 Magyarország régészeti topográfiája 7. A budai és a szentendrei járás XIII/1. Szerk.: Dinnyés I., Torma I. et al. Budapest.
- NAGY 1987: Nagy S., *Dombó*. Újvidék.
- PANNÓNIA 1990: Mócsy A.–Fitz J. (szerk.), *Pannónia régészeti kézikönyve*. Budapest.
- PANNONIA REGIA 1994: Míkó Á.–Takács I. (szerk.), *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest.
- PAPP 2004a: Papp T., *Az óbudai Szent Péter prépostság román kori kőfaragványai*. Szakdolgozat. ELTE Művészettörténeti Intézet. Budapest.
- PAPP 2004b Papp T.: Az óbudai Szent Péter prépostság román kori kőfaragványai. *BudRég* 38. 167–180.
- PAR. PLANT. 2001: Takács I. (szerk.), *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma.
- PEST MEGYE I. 1958: Dercsenyi D. (szerk.), *Pest megye műemlékei I*. Magyarország műemléki topográfiája. V. kötet. Budapest.
- PEST MEGYE II. 1958: Dercsenyi D. (szerk.), *Pest megye műemlékei II*. Magyarország műemléki topográfiája. V. kötet. Budapest.
- PEST MEGYE 2001: Zsoldos A. (szerk.), *Pest megye monográfiája*. I. kötet második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest.

- RADIĆ 2010: Radić, M., Az eszéki Szlavón Múzeum középkori kőfaragványai. In: DÉL-MO. 2010. 527–553.
- ROMHÁNYI 2000: F. Romhányi B., *Kolostorok és társasháptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- STANOJEV 2000: Stanojev, N., A dombói (Rakovac) Szent György- monostor szentélyrekesztői. In.: DÉL-ALFÖLD 2000. 383–428.
- SZAKÁCS 2007: Szakács B. Zs., Toronyaljakk és toronyközők a magyarországi romanikában. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben* IV. Satu Mare. 7–36.
- SZÓKE 2001: Szóke B. M., Zalavár a Karoling-korban. In.: PAR. PLANT. 2001 21–34.
- TKM 1999: Sz. Mihucz I.–Szatmári I., *Szabolcs. Műemlékek. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtár* 600. Budapest.
- TÓTH M. 1980 Tóth M., Szekszárdi fejezetek. *Építés-Építészettudomány* 12. 1980/1–4. 425–437.
- TÓTH M. 1994. Tóth M., A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In.: PANNONIA REGIA 1994 123–130.
- TÓTH S. 1990: Tóth S., A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. In: *Zalai Múzeum* 2. 147–187.
- TÓTH S. 1994a: Tóth S., A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: PANNONIA REGIA 1994 54–62.
- TÓTH S. 1994b: Tóth S., A székesfehérvári szarkofág és köre. In: PANNONIA REGIA 1994 82–86.
- TÓTH S. 1995: Tóth S., Volt egyszer egy titeli vállkő. In: *Ars Hungarica* 1995/2. 227–232.
- TÓTH S. 2000: Tóth S.: Az aracsí kő rokonsága. In.: DÉL-ALFÖLD 2000. 429–447.
- TÓTH S. 2001a: Tóth S.: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: PAR. PLANT. 2001 229–267.
- TÓTH S. 2001b: Tóth S.: Dombó. In: PAR. PLANT. 2001 696–689.
- TÓTH S. 2007: Tóth S., Szent István-szarkofág (Sírláda és két fedéltöredék). *Ars Hungarica* 35:1. 29–50.
- TÓTH S. 2010: Tóth S., Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében. A Magyar Nemzeti Múzeum szakkatalógusai I/1. Szerk.: Mikó Á. Budapest.
- ZSOLDOS 2001: Zsoldos A., Pest megye az Árpád- korban. In: PEST MEGYE 2001. 31–73.

FRAGMENT EINER STEINPLATTE VON PÁTY AUS DER ROMANISCHEN ZEIT STEINDENKMÄLER MIT TIERFIGUREN IN KREISGEFLECHTEN VON ZALAVÁR BIS PÁTY

Das Fragment der mit Tierfiguren in Kreisgeflechten verzierte Steinplatte in der ständigen Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums kam in Páty, aus dem Keller des Hauses in der Kossuth Straße 58. im Jahre 2008 in sekundärer Benutzung zum Vorschein. Das Steinfragment ist die rechte Hälfte einer länglich gebrochenen Relieftafel, die auch quer entzwei gebrochen ist, in der Mitte sieht man einen bedeutenden Mangel, der durch den Bruch entstand, am linken Rand mit Bruchfläche, an den anderen Rändern mit unversehrten Anpassungsflächen. Das Material des Steines ist harter, weißer Kalkstein. Auf der Vorderseite sieht man aus der Einlassung in gleicher Höhe hervorspringende Steinmetzarbeit, die in den einzelnen Formen flach bearbeitet ist. Die Steinplatte ist am Rand mit einem Rahmen umgeben, der aus drei gewölbten, an manchen Stellen spitz auslaufenden Streifen bestand, die an den meisten Stellen glatt abgewetzt, an manchen Stellen an den Seiten und oben völlig abgebrochen sind. Das Feld im Rahmen ist mit Medaillons mit aus drei Streifen bestehendem Geflechtrahmen völlig gefüllt, die aneinander und an den Rahmen mit Schlingen verbunden sind. In den ringförmigen Feldern wurden sich nach rechts drehende, rückblickende Tierfiguren dargestellt, die einen Flankenschwung zeigen. Ihre Vorder- und Hinterbeine erstecken sich auf den Geflechtrahmen, die Augen wurden mit einem Bohrer markiert.

Oben sieht man die Figur eines Greifes, unten eine Tiergestalt mit großem Kopf, kleinen Ohren, mit geöffnetem hundeartigem Maul, mit langem, schmalem, zweistreifigem Schwanz, auf dem Rücken zurückgebogen; von links ein großes, gegliedertes Vogelbein mit Krallen, welches das Tier ergreift. Das etwas bögige Dreieckform zwischen den kreisförmigen Feldern und dem Rahmen an der rechten Seite wird von einem aus drei Blättern bestehenden lilienförmigen Motiv verziert, welches vom oberen Medaillon herabhängt. An der rechten Seite des unteren Medaillons kann man das Fragment des Bogens von einem weiteren Kreisgeflecht beobachten, welches sich mit einer Schlinge anknüpfte, d.h. die Komposition wurde nach rechts symmetrisch fortgesetzt.

Die mit Tierfiguren gefüllten, meistens in quadratförmigem Rahmen gehauenen, mit dem Rahmen und – wenn es mehrere gibt – miteinander schlingenartig verbundenen Kreisgeflechte erscheinen das erste Mal in der Praxis der heimischen Steinmetze in der Einrichtung der Abtei von Zalavár, und an den inneren Arbeiten der Probstei der Jungfrau Maria von Weißenburg (in erster Linie bei dem Sarkophag) in den 1070-, 1080-er Jahren. Die Bedeutung des Zierates ist bei den südländischen Steinmetzarbeiten ähnlicherweise groß, aber dieses Zierelement ist hier nur eine Variante der tierfigürlichen Darstellungen, es kommen auch mit reinen Pflanzenmotiven ausgefüllten Kreisgeflechte vor. Figürliche Darstellungen in Geflechtrahmen kann man auf den Fragmenten von Dombó, Aracs und Pélmónostor in den verschiedensten Varianten beobachten, im Südland kommen Exemplare in eckiger Form auch vor. Die letztens erwähnten Stücke können vor allem auf Grund ihrer Merkmale, die auf das 11. Jahrhundert hinweisen (Palmettenformen, Bildhauerstil) und auf Grund der Unterschiede, die sie im Vergleich zu den aus dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts bekannten Exemplaren (z.B. Óbuda – Altofen) aufweisen, in das letzte Viertel des 11. Jahrhunderts, spätestens in die Zeit um 1100 datiert werden. Die Steinmetzarbeiten der Altarplatten von Pankota, die schon verschollen sind, sowie das Relief von Somogytúr zeigen eine

ferne Verwandtschaft mit den Exemplaren vom Südland, aber sind etwas jünger, als jene. Vor allem das zuletzt erwähnte Stück zeigt eine Verwandtschaft mit dem Exemplar von Páty und mit den Steinplatten von Óbuda aus der Zeit nach dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts. Wenn man auch das System der Beziehungen in Betracht zieht, kann man das Relief von Somogytúr in die Zeit kurz nach 1100 datieren, während die Steinarbeit von Páty auf die ersten Jahrzehnte des 12. Jahrhunderts datiert werden kann.

Das Steinwerk von Páty gehörte den oben angeführten Stücken ähnlich vermutlich zur Einrichtung des Kircheninneren, höchstwahrscheinlich zur Balustrade, Blendplatte eines Lettners, oder eines Altars. Die erörterten Steindenkmäler und ihre Stilverbindungen veranschaulichen deutlich den Entwicklungsprozess zwischen dem letzten Viertel des 11. und der Mitte des 12. Jahrhunderts, wie sich die Romanik in der heimischen Kunst verbreitete, und ihre eigenen Merkmale entwickelte, die mit der europäischen Kunst parallel heimische Züge aufwies.

Dank der stilkritischen Untersuchung der Steinplatte von Páty kann mindestens ein Teil der Kreisgeflechte mit Tierfiguren statt ihrer bisherigen Bestimmung aufs Ende des 11. Jahrhunderts auf den Anfang des 12. Jahrhunderts datiert werden. Aber man kann ihren Gebrauch von dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts an kaum nachweisen. Als Analogien können weder die in Kreisform gefassten (Esztergom, Palastkapelle), noch die zwischen Wellenranken dargestellten Tierfiguren (Fehérvár, Pécs, Dom) angeführt werden, weil bei diesen Exemplaren gerade das Geflechtzierat fehlt. Allem Anschein nach ist das Geflecht ein Merkmal der frühen Exemplare, während das in Bewegung dargestellte Tierfigur in die Richtung der reifen Romanik zeigt.

Nach dieser Gedankenführung wäre es gut, den Ursprung des hier untersuchten Motivs bestimmen zu können, aber auf Grund der heute zur Verfügung stehenden Angaben kann diese Frage noch nicht beantwortet werden. Das häufige Vorkommen der heimischen Exemplare im Südland kann wahrscheinlich ein Hinweis auf den Ort der Übernahme, auf den vermutlichen einstigen Ursprungsort des Motivs sein, aber die systematische Erläuterung kann erst in einem weiteren Aufsatz folgen.

Übersetzung von Eszter Aczél

DR. KOVALOVSZKI JÚLIA
(1931–2014)*

2014. október 12-én, életének 83. évében váratlan hirtelenséggel elhunyt Dr. Kovalovszki Júlia, a középkori magyar régészet kiváló kutatója, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott tudományos főmunkatársa.

1931. november 29-én született Gyulaváriban, Békés megyében. Szegény sorsú parasztszülők gyermeke, édesapja napszámos volt, majd 1932-ben gátőr lett Dobozon. (A család történetének érdekes epizódja Julika édesapjának és édesanyjának, Toldi Juliannának egybekelése, akiket a trianoni határ választott el egymástól. A történetet lányuk szép írásban örököltette meg. Ld. 41.)* A szülők mindent megtettek, hogy lányuk az elemi iskola után tovább tanuljon, aki 1944-ig Budapesten járt iskolába, majd 1945-től Békésen folytatta tanulmányait az itteni gimnáziumban. Itt is érettségizett 1950-ben, kitűnő eredménnyel. Ezt követően az ELTE Bölcsészettudományi Karára iratkozott be, ahol muzeológia szakos hallgató lett. (Itt oktatták abban az időben a régészeket és néprajzosokat.) Tanulmányait csak úgy folytathatta, hogy a legmagasabb ösztöndíjat nyerte el, ami végig kiváló tanulmányi előmenetelt föltételezett.

Julika később keveset mesélt egyetemi életéről, érdeklődésének alakulásáról. Későbbi pályafutásának ismeretében azonban egy alkalommal váratlan kijelentést tett. Az iránt érdeklődtünk, hogy milyen előadásokat tartott akkoriban a régészhallgatóknak Méri István.

Nem tudom, abban az időben engem ilyesmit még nem érdekelték – volt a meglepő válasza.

Az akkori oktatási rendnek megfelelően az egyetem utolsó esztendeje gyakorlati év volt, amit a hallgatók valamelyik nagy múzeumban töltöttek. Julika a Nemzeti Múzeumban ismerkedett leendő szakmájának alapelemeivel s közben elkészítette szakdolgozatát. Amit kiválóan meg is védett 1955-ben és természetesen kitűnően államvizsgázott. Településtörténeti, azaz terepbejárású szakdolgozatot írt, Szentés határát járta be. A lelkiismeretes munka, amely a Régészeti Füzetek I. sorozatában 1957-ben nyomtatásban is megjelent, máig haszonnal forgatható. (1.) A munkahely

* A zárójelbe tett számok itt és a következőkben Kovalovszki Júlia bibliográfiájának sorszámát jelölik.

megválasztása abban az időben nem kívánságműsor volt, az egyetemi „elosztó bizottság” mindenkinek megadta első munkahelyének címét. Számára a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumot jelölték ki, ahol segédmuzeológusi kinevezéssel 1955. július 1-én már munkába is állt. Főnökei meg lehettek elégedve a fiatal munkatárs tevékenységével, hiszen ugyanezen év szeptember elsejétől muzeológussá léptették elő.

1956-ban Szarvas környékét járja be és veszi számba az itt korábban előkerült leleteket. Szerencséje is van, a lokálpatrióta helyi közigazgatás anyagilag is támogatja: a járási tanács 5000 forintot bocsát rendelkezésére, ami azidőtájt nem volt elhanyagolható összeg. Az Ószőlők nevű határrészen Árpád-kori temető részletét, Rózsáson pedig Árpád-kori falurészletet tár fel (két félig földbe ástott ház, árok részletét, gödröket). A feldolgozásból kiderül, hogy a fiatal régész nő remekül oldotta meg nem könnyű feladatát: jól ismerte fel a települési objektumokat, kitűnő dokumentációt készített róluk, leírása avatott kutatóra vall. (2.) Tetten érhetjük itt kiváló rajzkészségét is, amit élete végéig sokszor kamatoztat. O rajzról minden dokumentációt és dolgozatainak illusztrációit is. Tökéletesen ismeri és érti Méri István Tiszalök - rázomi feltárásának eredményeit. Igaz, ekkor már a gyakorlatban is látja a magyar középkori falukutatás nagymesterének munkáját, hiszen munkatársa a visegrádi, kardoskúti, Esztergom – Helemba-szigeti feltáráson, mindketten részt vesznek a László Gyula által vezetett felgyői ásatáson. Az elismerés azonban kölcsönös. Méri István is felismerte, hogy nem akármilyen tehetségű fiatal kollégája akadt, akinek a szakmában tágabb lehetőséget kellene teremteni. Bizonyára ő volt az, aki támogatta Kovalovszki Júliát, amikor megpályázta a Nemzeti Múzeum álláshirdetését 1958-ban. (1957-58-ban már résztvevője a fővárosi intézmény nagyvársonyi munkálatainak.) Ez év november 1-től már az ország első múzeuma középkori osztályának a munkatársa, amelyik ekkor is még hosszú időre a magyar középkori falukutatás legfontosabb műhelye volt.

Új munkahelyén két figyelemreméltó dolgozatával vettette magát észre. A már említett szarvasi feldolgozással s még ugyanabban az évben a szarvasi múzeum anyagában lelt, csak töredékeiben megőrződött, bizánci előképek alapján készült honfoglalás kori lemezkarperec újjáalkotásával és elemzésével. (3.) Részt vállalt a Nemzeti Múzeum számos feltárásán, terepbejárásán, segédkezik a raktári rend újjáalakításában, majd 1962-ben egyszerre két helyen is új falufeltárást kezd. A Tiszacsizlár határában lévő Bashalmon, ahol annak előtte Dienes István gazdag honfoglalás kori temetőt tárt fel s rátalált egy Árpád-kori falu temetőjére is, valamint szülei lakóhelyén, Dobozon, ahol a Hajdúirtáson talált falu előzményei a X–XI. századra nyúlnak vissza. Ezekről az ásatásokról két év múlva már előzetes beszámoló is közöl a múzeum évkönyvében. (5.) E kiválóan dokumentált közlemények felhívják rá a magyar falutörténet kiválóságának, Szabó Istvánnak is a figyelmét, aki éppen ekkor hozza tető alá a magyar falurendszer kialakulásáról írott alapvető monográfiáját. Julika hozzászólóként meghívást kap – Méri Istvánnal együtt – e könyv kéziratának vitájára. (10.) Később ő foglalja össze középkori régészeti falukutatásunk addigi eredményeit a Nemzeti Múzeumban rendezett konferencián. (9.) Időközben az orosházi monográfia számára megírja a város határában lévő középkori települések régészeti emlékeit (6), feldolgozza a Nagyvázsony melletti Csepelyen végzett ásatását, ahol XV–XVI. századi nemesi udvarház, alatta pedig XII–XIV. századi paticsfalú lakóház került elő. (7.)

Az 1962-ben indult bashalmi és dobozi faluásatás is a teljes feltárás reményében indult, amit korábban Méri István is ideálisnak tartott volna, de az öt éves tervidőszakban nem tartott megvalósíthatónak. (Vö. ComArchHung 2010.2013, 203.) Akkor még, tapasztalatok híján nem volt előre látható, hogy e cél az akkori és a mai viszonyok között is irreális volt és maradt. Árpád-kori falvaink óriási kiterjedése

nem tette lehetővé a kizárólag kézi erővel való teljes feltárást. A nagyberuházások előtt végzett mai, a gépesítést maximálisan igénybe vevő feltárások esetében pedig az teszi a fenti célt irreálissá, hogy az egykori falvak alaprajzai eddig még sehol sem igazodtak az épülő objektumokhoz, vagy az autópályák nyomvonalához. Ráadásul terveket szőni nálunk korábban sem lehetett, ma pedig mindenütt a dilettantizmussal párosuló kaotikus kapkodás és rögtönzések időszakát éljük. A Tiszaeszlár - bashalmi ásatásnak is vége szakadt már 1966-ban, a dobozi Hajdúúrtáson pedig 2003-ban nyomták utoljára földbe az ásót.

Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy e két feltárás haszontalan lett volna. Éppen ellenkezőleg. Mindkettő számos új és maradandó eredményt hozott e régészeti szakterület számára. Az ásató a 70-es évek elején előbb a bashalmi feltárást dolgozta fel, 1972-ben ezt nyújtotta be László Gyulához bölcsészdoktori értekezésként s védte meg a legmagasabb fokozattal még ugyanebben az évben. Nyomtatásban 1980-ban jelent meg a disszertáció a *FontesArchHung* egyik köteteként és aratott jelentős szakmai sikert.

Közben 1975-ben nagyobb szabású előzetes beszámolót közöl a dobozi Hajdúúrtáson végzett ásatásról is. (11.) Itt egyértelműen megállapítható volt, hogy a települést a XII. században elhagyták lakói, kezdetei pedig a honfoglalás előtti időszakra, az avar korra mennek vissza. A feltárásokat itt 1983-ig folytatja, a későbbi évek eredményeit azonban írásban már nem ismerteti. Összegző beszámolókat készít viszont a Doboz határában másutt (például az egykori középkori Felső Doboz helyét jelölő Faluhelyen) végzett munkálatairól. (22,27.)

1980-ban faluásatásainak színhelyét – egy tervezett építkezés miatt szükségessé vált leletmentés miatt – a Visegrád melletti Várkertbe helyezi át, ahol az Árpád-kori falu feltárását 1955-ben Méri István kezdte meg. Az alföldi falvainktól eltérő szerkezetű településen számos új telepjelenséget sikerült megfigyelni (a házak közt nincsenek üres térségek és árkok, a kizárólag kőkemencés lakóházak falát több esetben fával bélelték s gyakran megfigyelhető a lépcsős bejáratuk – ld. 18, 21), feldolgozta a Méri István által feltárt bronzöntő kemencét, a templom melletti temetőben pedig csónakos temetkezéseket figyelt meg. (38, 40, 42, 43.) A feltárásokat itt 1994-ig folytatta, majd Gróf Péterre hagyta a további munkákat.

Középkori falvainak vizsgálatánál nem csupán a hazai párhuzamokat tartotta mindig szem előtt, hanem a külföldieket is. Elsősorban a szomszédos és keleti területeken, ahol a mieinkhez hasonló falutelepülések kerültek napvilágra. A vonatkozó szakirodalom ismeretét nagyban elősegítette, hogy 1974-ben középfokú állami nyelvvizsgát tett orosz nyelvből. Rövidebb tanulmányúton járt Bulgáriában és a Szovjetunióban.

Nem csak kiváló tereprégész, hanem példamutató muzeológus is volt. Az általa feltárt és a gondjaira bízott raktári anyagot mindig rendben tartotta, nem csupán a nyilántartást vezette pontosan, hanem még a leletek restaurálásában is részt vállalt. Ő gondozta a Nemzeti Múzeum középkori bútorgyűjteményét, mondanom sem kell, hogy mintaszerűen. Annak is szép példáját adta, hogy kiváló elméleti szakértőjévé is vált e rendkívül színvonalas gyűjteménynek. A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei c. sorozat számára kiváló könyvet írt a gótikus és reneszánsz bútorokról, köztük a bártfai szekrényekről és stallumokról, a nyírbátori stallumokról és társaikról. (13-16.)

Egészen kivételes feltárái képessége és gyakorlata tette alkalmassá arra, hogy a Kárpát-medence egyik legjelentősebb és legvitatottabb építéstörténetű műemlékének, a feldebrői templomnak a régészeti kutatását elvégezhesse. Az épület már Henszlmann Imre érdeklődését is felkeltette, a XIX. század végén, a XX. század harmadik és negyedik évtizedében végzett feltárások azonban csak az épülettel kapcsolatos elméleteket szaporították. Méri István korábbi kutatásait folytatva

Kovalovszki Júlia 1972 és 1982 között végezte a templom feltárási munkálatait. Ásatása tisztázta, hogy az altemplomi sírkamra együtt épült az első templommal. Ezzel az épület kutatásának vadhajtasait metszette le és a mederbe terelt további munka alapjait fektette le. Ásatásának dokumentumait részletes szakmunkában nem tette közzé, de feltárásának legfontosabb eredményei a Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtárának sorozatában két kiadásban is megjelentek. (23.) Ásatása nemcsak a templom építéstörténeti kérdéseinek megismeréséhez vitt bennünket közelebb, hanem az épület környezetének történetéről is sokat kiderített. Jelentős egy Árpád-kori kőépület részletének és egy XII. század végi bronzöntő kemencének a feltárása. Ez utóbbival több tanulmányban is foglalkozott a Visegrád–Várkertben talált kemencével együtt. (36, 42.)

1991-ben a K4sztlóc–klastrompusztai romterület helybeliek által végzett rendbetétele fordítottá figyelmét a pálos remeték első anyakolostora régészeti leletanyagának feldolgozására. Méri István munkatársaként 1959-ben és 1961-ben vett részt a területen folyó ásatásokon, az 1991-ben a Nemzeti Múzeumba behozott újabb leletekkel együtt adta közre annak eredményeit. A mohácsi vész után hirtelen elpusztult kolostor változatos emlékanyaga a pilisi kolostorok utóbbi időben fellelhető kutatásának alapját lépezi. Kovalovszki Júlia értő elemzése nyomán a számos kincskereső gödör pusztítása ellenére a templomban fény derült az oltárok, a szerzetesi stallumok helyére, és a XIV. században átépült kolostor korábbi kezdetei is ismertté váltak. (30, 31.) Julika kedves és nyílt személyisége nyilvánult meg abban, ahogy a romterületet gondozásba vevő pálosok munkáját segítette a terület alapos ismerőjeként.

Mestere, Méri István halála után sok időt és energiát szentelt közöletlen, vagy félig készen maradt munkáinak életre keltésében. Közölte a történeti szempontból rendkívül fontos kolozsvári Főtéren végzett 1943. évi ásatását, amelynek leletanyaga a Nemzeti Múzeumban őrződött meg (egyébként alighanem már rég eltűnt volna, ld. 19. 29.), a Helemba-szigeten végzett kutatásokat (26, 28), a kanizsai vár feltárását (25), a Tiszalök-rázompusztai hunkori sírt (54), továbbá a ma már alig hozzáférhető helyen közzétett, alapvető módszertani fontosságú kidei ásatást (20). Napvilágra segítette Méri István Tiszalök-rázompusztai feltárásainak naplóját is, amely nem csupán a mai napig mintaszerű ásatási dokumentáció maradt, hanem nélkülözhetetlen tudománytörténeti munka is (55). Julika feledhetetlen mestere emlékének szentelte utolsó tudományos dolgozatát is, amelyet a Méri István születésének 100. évfordulója alkalmából a Nemzeti Múzeumban rendezett tanácskozáson olvasott fel. (56.)

1995. augusztus 31-én vonult nyugdíjba. Ez a fontos tény azonban egy ideig még jelképes maradt, hiszen továbbra is bejárta munkahelyére, ugyanolyan szorgalmasan végezte munkáját, mint korábban, amit az imént említett publikációi is bizonyítanak. Ebben az időben főként arra törekedett, hogy «rendet hagyjon» maga után a múzeumban. Ásatási anyagait leltárba vette, kialakította raktári rendjüket. Egy idő után mégis elhagyta a múzeum épületét s többé nem is tért be múzeumi szobájába. Ennek nem az volt az oka, hogy egészsége gyengült volna meg, vagy ráunt volna korábban örömmel végzett foglalatosságára.

A valós okok keresésekor emlékeznünk kell arra, hogy Julika nem csupán megbecsült tagja volt szűkebb munkahelyi közösségének, a középkori osztálynak, hanem sajátos színfoltja is. Részele szinte minden komoly és vidám összejövetelnek, tréfának, baráti ugratásnak. Azoknak a feledhetetlen reggeli kávézásoknak is, ahol mindig jóízű beszélgetések résztvevői voltunk, vidámaknak s komolyaknak is. Itt hozta mindenki szóba, hogy éppen milyen szakmai kérdéseken tőri a fejét, ezek mellett viszont terítékre kerültek a legújabb múzeumi pletykák is. Ha valaki másokról rosszat mondott, egy forintot fizetett a «kávé-alapba.» Gyűlt is a pénz szépen. Töb-

ben emlékszünk vissza nosztalgiaival 1976 azon hónapjaira, amikor tatarozták az osztály összes helyiségeit, s mi a lapidáriumba (egykori raktárunkba) szorultunk ki, tízen egy hosszú asztal mellé. Soha ilyen vidám életünk nem volt. De emlékeztetek a hetvenes évek végén kezdődött Duna-kanyari ásatások is, ahová majdnem minden régész kiköltözött. Egy időre Julika is, aki résztvevője volt az első, 1955-ös leletmentéseknek. (Akkori árkait meg is találtuk: alig néhány arasznyira kerültek el a kőkemencés Árpád-kori házakat.) Julika ottlétekor egyik este a nagy sátorban vidám vacsorát és táncmulatságot rendeztünk. A hetvenes-nyolcvanas évek általában jó hangulatúak voltak, ami a munkánk eredményében pozitívan tükröződött.

A kilencvenes évek közepét követően azonban a szűkebb közösségben mindenkinek (vagy majdnem mindenkinek) arcára fagyott a mosoly. Változott az osztály összetétele és vezetése is. Az «újak» közül nem egy akadt, aki kinyilvánította, hogy az «öregek» ugyan egyelőre még megtűrték, de már nem sokáig. Ekkor állt fel Julika régi íróasztala mellől és húzódott vissza végleg otthonába. Ez a barátságos otthon azonban szeretettel hívogatta továbbra is a régi barátokat. Sokszor gyűltünk itt össze kisebb-nagyobb társaságban, később évente mindig itt találkoztunk, miután megkoszorúztuk László Gyula és Bóna István sírját a farkasréti temetőben. A ház asszonyát azonban ekkor is érdekelte a múzeum, a kollégák sorsa és természetesen a régészet sorsa is. Nem sokkal halála előtt még magához kérte az egyik feldebrői sírból előkerült, restauráltpártát, hogy annak még elkészíthesse leltári leírását.

Természetesen magas színvonalú szakmai tevékenysége nem kerülte el sem kollégái, sem hivatali fölötteseinek figyelmét. 1967-ben minisztériumi elismerésben részesült (Szocialista Kultúráért), 1996-ban munkahelye, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Ferenc-emlékéremmel köszönte meg több évtizedes munkáját. 2002-ben a kulturális kormányzat Schönwisner-díjjal tüntette ki. Pályakezdése óta aktív tagja és többször előadója volt a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak, ahol szintén nagyra becsülték munkásságát. 1985-ben Kuzsinszky-éremmel, majd 2007-ben Rómer Flóris-emlékéremmel jutalmazták. Általános elismerés és szimpátia övezte munkáját ásatásai színhelyén is. Ennek jele, hogy 2003-ban Szarvaskő, 2007-ben pedig egykori lakóhelye, Doboz választotta díszpolgárává, ahol most már hamvai is nyugszanak.

Kovalovszki Júlia személyében kiváló szakembert és nagyszerű embert veszítettünk. Csak az vigasztalhat bennünket, hogy velünk marad gazdag tudományos életműve, amely sok tanulsággal szolgál majd szakterületünk jövőendő nemzedékeinek. Velünk él rokonszenves emberi alakja is, amíg életutunk tart.

Biczó Piroska – Fodor István

KOVALOVSZKI JÚLIA SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. Régészeti adatok Szentés környékének településtörténetéhez. *Régészeti Füzetek* 5. Budapest 1957.
2. Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. (Die Ausgrabungen an der Stelle arpadenzeitlicher Dörfer in der Umgebung von Szarvas.) *ArchÉrt* 87 (1960) 32–40.
3. A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec. (Das Silberarmband von Szarvas aus der Zeit der Landnahme.) *FolArch* 12 (1960) 173–182.
4. (Ism.) Éri István (szerk.), A kisvárdai vár története. Kisvárdai 1961. *ArchÉrt* 90 (1963) 313.
5. A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. (Die Dorfausgrabungen von Doboz und Bashalom aus der Arpadenzeit.) *FolArch* 16 (1964) 125–141.
6. Orosháza története a magyar középkorban In: Nagy Gyula (szerk.), *Orosháza története és néprajza, I.* Orosháza 1965. 175–203.
7. Ásatások Csepelyen. (Ausgrabungen in Csepely.) *VMMK* 8 (1969) 235–252.
8. (Ism.) Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. Budapest 1966. *ArchÉrt* 96 (1969) 134–135.
9. A középkori falvak régészeti kutatása In: Nagy Emese (szerk.), Középkori régészeti tudományos ülésszak. *Régészeti Füzetek*. Ser. II. No. 14. Budapest 1971. 22–30.
10. /Hozzájárulás/ Szabó István: A magyar falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) c. művének vitája. *Ethnographia* 93 (1972) 87–89.
11. Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori falufeltárásról, 1962–1974. (Vorbericht über die Ausgrabung des árpádenzeitlichen Dorfes Doboz.) *ArchÉrt* 102 (1975) 204–223.
12. *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század.) (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom. (Bronzezeit, 3.-4. und 11.-13. Jahrhundert.)* FontesArchHung. Budapest 1980.
13. *Gótikus és reneszánsz bútorok*. Budapest 1980
14. *Gothic and renaissance furniture*. Budapest 1981.
15. *Meubles gothique et renaissance*. Budapest 1981.
16. *Möbel der Gotik und Renaissance*. Budapest 1981.
17. Makkai László–Kovalovszki Júlia–László Gyula: Az őshazából az új hazába. Hogyan éltek ősünk? Budapest 1980. 7–20.
18. Árpád-kori falukutatásunk újabb eredményei. (Neurere Ergebnisse der arpadenzeitlichen Siedlungsforschung.) In: Fodor István–Selmeczi László (szerk.), *Középkori régészetiünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Budapest 1985. 41–49.
19. Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. (Fouilles sur la Grande place de Cluj-Napoca en 1943.) Méri István hagyatékából közzéteszi Kovalovszki Júlia. Szerk. Czeglédy Ilona. Budapest 1986. (A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei, I)
20. A kidei középkori temető. (Méri István ásatása) In: Kocsis Gyula (szerk.), *A magyar falu régésze Méri István 1911–1976*. Ceglédi Füzetek 23. Cegléd 1986. 7–22.
21. A Visegrád-várkerti Árpád-kori faluásatásról. In: Kocsis Gyula (szerk.), *A magyar falu régésze Méri István 1911–1976*. Ceglédi Füzetek 23. Cegléd 1986. 61–63.
22. Árpád-kori települések Doboz határában. (Arpadenzeitliche Siedlungen in der Umgebung von Doboz.) In: Novák László–Selmeczi László (szerk.), *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 6. Nagykőrös 1986. 105–106.
23. Feldebrő. Plébániatemplom. (Tájak, Korok, Múzeumok, 283.) Budapest 1987. (Második kiadás: Budapest 2000. TKM, 644.)
24. Barabás Jenő–Fodor István–Kovalovszki Júlia–Balassa M. Iván: Vita a magyar középkori lakóház történetéről. *Ethnographia* 99 (1988) 251–252.
25. Méri István: A kanizsai várásatás Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához (Ausgrabungen auf dem befestigten Schloss Kanizsa). Közzétette Kovalovszki Júlia. Nagykanizsa 1988.

26. Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959. (Mittelalterliche Denkmäler auf der Helemba-Insel. Ausgrabung von István Méri, 1959.) In: Biczó Piroska (szerk.), *Dunai Régészeti Közlemények* Budapest 1989. 77–115.
27. Doboz történetének vázlata a legrégebb időktől a középkor végéig In: Réthy Zsigmond (szerk.), *Dobozi tanulmányok*. Békéscsaba 1989. 115–147. (Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14.)
28. Mittelalterliche Denkmäler auf der Insel Helemba. In: Klára Kuzmová (red.), *Die Ergebnisse der Archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros*. Nitra 1990. 89–96.
29. Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. *Új Erdélyi Múzeum* 1 (1990) 202–222.
30. A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. (Méri István ásatása Klastrompusztán.) (Das Kloster zum Heiligen Kreuz der pauliner Einsiedler. Ausgrabung von István Méri) *ComArchHung* 1992. 173–207.
31. A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora Klastrompusztán. *Műemlékvédelem*. 36 (1992) 111–116.
32. Fodor István–Kovalovszki Júlia–Kovács Tibor–Lovag Zsuzsa–Tóth Endre: A Magyar Nemzeti Múzeum (Múzeumi kalauz) Szerk. Steinert Ágota. Budapest. 1992.
33. István Fodor–Júlia Kovalovszki–Tibor Kovács–Zsuzsa Lovag–Endre Tóth: Das Ungarische Nationalmuseum. (Reihe Kunstführer.) Hrsg. Ágota Steinert. Budapest – Milano 1992.
34. István Fodor–Júlia Kovalovszki–Tibor Kovács–Zsuzsa Lovag–Endre Tóth: The Hungarian National Museum. (Artistic Guides.) Ed. Ágota Steinert. Budapest – Milani 1992.
35. A középkori gyűjtemények leírásának társszerzője./ In: *A Magyar Nemzeti Múzeum*. Szerk. Fodor István – Cs. Lengyel Beatrix. Budapest 1992. (Angol és német nyelven is.)
36. Árpád-kori bronzöntő műhely Feldebrőn. In: Valter Ilona (szerk.), *Entz Géza nyocvanadik születésnapjára Művészettörténet – Műemlékvédelem II.* Budapest 1993. 87–98.
37. Ásatások a Várkertben. *Visegrádi Hírek* 9 (1993):8. 2.
38. Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon. (Méri István ásatása.) (Ein árpádenzeitlicher Bronzeschmelzofen in Visegrád.) In: Lőrinczy Gábor (szerk.), *A kőkortól a középkorig.* (Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.) Szeged 1994. 439–454.
39. Feldebrő. In: Kristó Gyula (szerk.), *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest 1994. 216.
40. Csónakos temetkezések az Árpád-korban. In: Györffy György–Kovács László (szerk.), *Honfoglalás és régészet.* (A honfoglalás sok szemmel, I.) Budapest 1994. 207–216.
41. A virágnak megtitani nem lehet... *Magyar Nők Lapja* 6 (1994):7. 8–9.
42. Bronzeschmelzofen und Giesserei aus der Arpadenzeit. (Visegrád, Feldebrő.) *ComArchHung* 1994–1995. 225–254.
43. Az Árpád-kori Visegrád Ásatások a Várkertben (Visegrad in the age of the Arpads-Excavations in the Castle-court). *Műemlékvédelem* 39 (1995) 69–74.
44. Bakonszentlászló. In: Fodor István (szerk.), *A honfoglaló magyarság.* (Kiállítási katalógus.) Budapest 1996. 417.
45. Bakonszentlászló. In: Fodor István (szerk.), *The Ancient Hungarians.* (Exhibition Catalogue.) Budapest 1996. 417.
46. Az Árpád-házi királyok kora (XI–XIII. század). – Az Anjou uralkodók kora (XIV. század). In: *A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője, 2. XI–XVII. század.* Szerk. Steinert Ágota. Budapest 1996. 9–22. (2. kiadás: Budapest 2001.)
47. The Age of the House of Árpád Kings (11th–13th centuries). – The Age of the Anjou Kings (14th century). In: *Historical Exhibition of the Hungarian National Museum. Guide 2.* (11th to 17th centuries.) Ed. Ágota Steinert. Budapest 1996. 9–22.
48. Honfoglalás-kori települések régészeti kutatása. (Archäologische Forschung von Siedlungen aus der Zeit der Landnahme.) In: Wolf Mária– Révész László (szerk.), *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Miskolc 1996. 288–293.
49. Die Zeit der Könige aus dem Árpádenhaus (11.-13. Jahrhundert). – Die Zeit der Anjou-

- Herrscher (14. Jahrhundert). In: Führer durch die historische Aussrellung des Ungarischen Nationalmuseums, 2. (11.-17. Jahrhundert.) Hrsg. Ágota Steinert. Budapest 1997.
50. Parádi Nándor (1928–1997) *FolArch* 46 (1997) 11–13.
51. Parádi Nándor szakirodalmi munkássága. *FolArch* 46 (1997) 14–16.
52. Az Árpád-kori Visegrád Ásatások a Várkertben In: Makkay János–Kobály József (szerk.), *Honfoglalás és Árpád-kor*. Ungvár 1997. 171–178.
53. Régészeti kutatások a Borsa-patak völgyében (1942–1943). *Ház és Ember* 11 (1997) 85–96.
54. Méri István: Hunkori leletek Tiszalök-Rázompusztáról. (Hunnenzeitliche Funde von Tiszalök-Rázompuszt.) Közzéteszi Kovalovszki Júlia. *ComArchHung* 2000. 109–122.
55. Méri István: Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása Tiszalök-Rázom, 1950–53. (Die Fundrettungsgrabung eines ungarischen Dorfes aus der Arpadenzeit. Tiszalök-Rázom, 1950–53.) A szöveget gondozta és a rajzokat készítette Kovalovszki Júlia. *Opuscula Hungarica* II. Budapest 2000.
56. Méri István, az ember és a tudós. (István Méri, der Mensch und der Wissenschaftler.) *ComArchHung* 2010–2013. 189–195.

Összeállította: Gróf Péter

A Kovalovszki Júliáról megjelent méltatások

1. Fodor István: Kovalovszki Júlia köszöntése. In: Fodor István–Szatmári Imre (szerk.), *A fénylő középkor. (Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.)* Budapest–Békéscsaba 2006. 7–9.
2. Szatmári Imre: Kovalovszki Júlia köszöntése. *BMMK* 34 (2011) 7–13.
3. Simon István Tamás: A mi polgárunk. *BMMK* 34 (2011) 15.
4. Fodor István: Képes köszöntő. *BMMK* 34 (2011) 17–22.
5. Vadásziné Varga Éva: Kovalovszki Júlia (1931–2014). *Feldebrői Hírek* 24 (2014):2. 14.p.

SZEMLÉ – REVIEW

Stefan F. Pfahl: *Goldmünzen des 1.-5. Jahrhunderts zwischen Rhein und Vorderem Limes*. Provinzialrömische Studien 4. Verlag Bernhard Albert Greiner. Weinstadt 2013. pp. 118.

A római aranyérmek sajátos varázssal bírnak mind az antik emlékek kutatói, mind pedig az éremgyűjtők körében. Stefan F. Pfahl könyvének tárgya azon aureusok és solidusok közreadása és vizsgálata, amelyek Koblenz és Passau között, a Rajnától északra és keletre kerültek elő. A vizsgált területen Germania Superior és Raetia tartományok voltak az ókorban. Az aranypénzek összegyűjtése, vizsgálata, mint arra Pfahl is felhívja a figyelmet, az alig kutatott témák közé tartozik Németországban. Első ilyen tárgyú tanulmányok francia kutatók, mint X. Loriot és C. Brenet munkái voltak, így mindenképpen egy hiánypótló munkát vehet kezébe az olvasó.¹ A szerző azonban a jelenségek és az éremforgalom vizsgálata során alig vette figyelembe a más tartományok esetében elvégzett anyaggyűjtéseket és feldolgozásokat, pedig ezek számos fontos párhuzammal és adattal gazdagíthaták volna könyvét.² A kötet két fő részből áll, a bevezető és értékelő részből (7–56) és az érmek katalógusából (57–89), illetve a képekből, ábrázolásaikból (Tafel I–III).

Pfahl a bevezetésben röviden vázolja az aranyérmek sajátos szerepét a régészeti és numizmatikai kutatásban, illetve néhány példát említ múzeumi sorsukról. Számos a katalógusban szereplő érem ugyanis ma már nem lelhető fel, mindössze leírásuk vagy tudósítás áll a rendelkezésre. A bevezetést követően az arany érmek megjelenését, valamint a pénzrendszerbeli helyzetüket vázolja fel. Ugyan az első aranyak már a köztársaságkorban megjelennek (Kr. e. 210 körül), és alkalmanként a Kr. e. 2. és 1. század folyamán sor kerül kibocsátásukra, mégis rendszeres verésük, mint annyi más újítás, Augustus uralkodása idején kezdődik. A szerző röviden vázolja azokat a reformokat, melynek eredményeként a római font 1/40-t nyomó (8,18 gramm) aranypénz a 4. századra a font 1/72-d részét (4,54 gramm) teszi ki. Ezen utolsó reform azonban tartósnak bizonyul, mivel még jó pár évszázadon keresztül e súlyú marad a Bizánci Birodalom aranypénze: a solidus. Az aureus mellett kisebb és nagyobb súlyú érmek időlegesen szintén kibocsátásra kerültek. A quinar és binio, quaternio, illetve octonio megjelenése azonban elsősorban a 3. századra jellemző. A szerző mindössze röviden említi a verdéket, ahol aranyat vertek, pedig egy alaposabb elemzése a kibocsátó helyeknek nem ártott volna. Kísérlete az arany értékének meghatározására a standard modelleken alapul, így az egyes katonai rangok és nekik fizetett összegek összehasonlításán keresztül tesz kísérletet az aureus értékének meghatározására. Az előkerült leletek alapján komoly kérdés, hogy az aureus a mindennapi éremforgalomban egyáltalán játszott-e valamilyen szerepet. A katonaság kifizetése nagy valószínűséggel másféleképpen történt. Aranyat csak olyan esetben kaphattak, amikor a császári kormányzat ajándékokban, jutalomban részesítette a birodalom katonai, polgári vezető rétegét. Sajnos könyvének ezen része meglehetősen kidolgozatlan, pedig az aranyforgalom több helyen is más megvilágításba helyezhetné az előkerülési körülményekre vonatkozó vizsgálatait.

¹ BRENET–LORIOU 1992; Loriot 1988.

² Hispaniára vonatkozóan: BOST–CAMPO–GART 1983. Dacia esetében: ARDEVAN 1993. Pannonia és a Kárpát-medence későcsászárkori és népvándorláskori aureusairól és solidusairól: PROHÁSZKA 2009; PROHÁSZKA 2011; PROHÁSZKA 2009.

Az első rész legnagyobb részét a leletkörülmények vizsgálata és a rendelkezésre álló aranyak elemzése teszi ki. Ez a rész nagyban épít a katalógusra, amely a *Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland* köteteire, valamint a kötetek megjelenése óta előkerült és közreadott érmekre épül. Pfahl a leletkörülményekről szóló fejezetét négy részre bontotta. Az első nagy csoportot a szórvány darabok és a településekről ismert leletek alkotják, a másodikba a sírmellékletek, a harmadikba az áldozati adományok és a negyedikbe a kincsleletek tartoznak. Szórványleletként 263 darabot sikerült összegyűjtenie, amelyek részben katonai közegből, táborok, erődök területéről származnak. A legnagyobb számban a Nero és a Flaviusok alatt kibocsátott érmek fordulnak elő. A Probus aureusoknál (Schrieseim és Strittmatt) idézett *Historia Augusta* hellyel kapcsolatban azonban jó lett volna, ha a szerző némi szövegkritikai vizsgálatot alkalmaz.³ A szerző ugyanis megelégszik azzal, hogy e példa alapján mennyi vér tapad az aureusokhoz, pedig izgalmas kérdés lehetett volna, hogy e császár aranyainak az előfordulása alátámasztja-e a forrást. Érdekes azon észrevétele, mellyel a Dangstetten am Hochrein-i tábor éremanyagát a kalkriesei csatatérről ismert darabokkal hasonlítja össze. Míg a táborból egyetlen darab se került elő, addig a csatatéren végzett szondázások már 20 aureust eredményeztek. Ez pedig azt jelzi, hogy az értéküknél fogva birtokosaik maguknál tartották őket. Az érmek azonban sok esetben át is alakultak, nyersanyagául szolgáltak különféle ékszereknek. Sajátos jelenség, hogy 260 után az érmek száma alig haladja meg a 90-t és ezek egy része, a 4. és 5. századi darabok bizonyosan a barbár szövetségeseknek fizetett tributumból, zsoldból származik.

A szórvány érmekhez hasonlóan a területről ismert 16 kincslelet nagy része hiányosan került közgyűjteménybe, illetve az összetételükről szóló források meglehetősen zavarosak, bizonytalanok. Öt köztük a 2., hat a 3. és kettő a 4. valamint egy az 5. századra tehető. Előkerülési körülményeik változatosak, így római táborból, vicusból és villagazdaságból egyaránt ismertek. A Kárpát-medence római császárkori és népvándorláskori kutatásának tekintetében a Regensburg-Kumpfmühl-i és a Mainz-Kastel-i leletek érdemelnek külön figyelmet, mivel az érmek mellett a területre jellemző viseleti tárgyak és ékszerek is előfordulnak bennük.

Sajátos jelenség a római temetkezési rítusban az aranypénznek, mint mellékletnek a megjelenése. A római hamvasztásos és csontvázas temetkezések éremmellékletei bronzérmek, igen ritkán antoninianusok vagy dénárok. E tekintetben az arany unikumnak számít.⁴ A FMRD kötetekben található darabok esetében a szerző sikeresen cáfolta, hogy azok sírmellékletként kerültek volna elő. A későcsászárkorban azonban már néhány sír esetében az előkerülési körülmények alátámasztják, hogy a sírba helyezett mellékletként használták őket. Ez azonban, mint arra a szerző is rámutat, a tartományokban megtelepedő barbárokkal állhat kapcsolatban. Hogy aranypénzek már a 3. században megjelennek sírmellékletként a tartományok római környezetében, jelzi az intercisai temető 603. bolygatott sírjában talált aureusa Gallienusnak RIC 62 (259-268), ami mellett még Aurelianus három és Probus egy antoninianusa volt.⁵ Sajátos jelenség, hogy a barbaricumban is a 3. századtól jelentkezik az aranyérmek sírmellékletként való megjelenése.⁶

Ugyancsak különleges szerep jutott néhány aureusnak, melyeket római táborok területén találtak. Az aaleni tábor principiájából Vespasianus, míg az oberstimmiből Nero aureusa került elő a régészeti kutatás során, melyeket építési

³ SHA vita Probi 14,2.: „Soha nem hagyott fel a harccal, ugyanis nap mint nap levágott barbár fejeket vittek elé – ezek mindegyikéért egy aranyat fizetett – egészen addig, míg végül kilenc különböző nép királyocskája Probus elé nem járult és le nem borult a lábai előtt.” Tóth Orsolya fordítás ld. Császárok története. Debrecen 2013, 538.

⁴ GORECKI 1975; FITZ 1979–1980.

⁵ B. VÁGÓ 1971. V. Ö. LÁNYI 1990.

⁶ WERNER 1973; BEMMANN 2003.

áldozatként helyezhetek el az építők. Pfahl ezt követően röviden kitér a vizsgált terület aranyéremforgalmára (41–50), pedig egy részletesebb vizsgálat számos új eredményt hozhatott volna a kutatás számára. A kötet végén a szerző még foglalkozik a különlegességekkel, mármint az aureusoktól eltérő nomináliákkal (mint pl. II. Constantius müncheni multiplumával), valamint a bélelt és lyukasztott érmeikkel, melyekből azonban csupán néhány darab ismert a területről.

A kötet második részét azon katalógus teszi ki, amely a *Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland* köteteire, valamint a kötetek megjelenése óta előkerült és közreadott érmekekre épül. 228 lelőhelyről mintegy 459 aranyat tudott felvenni katalógusába a szerző. A katalógus felépítése lelőhely, érem, verőtő, verési év, amennyiben ismert verőhely, súly és típus sorrendet követi. Elsőként a szórványok, majd a kincsleletek, sír és áldozati leletek következnek. Szerencsésebb lett volna a kincsleletekhez tartozó érmekek jobb kiemelése a szerző részéről.

Stefan F. Pfahl könyve a korábbi kutatások tekintetében hiánypótló munka, azonban a szerző műve elkészítése során nem élt azokkal a lehetőségekkel és párhuzamokkal, melyek segítségével alaposabb elemzés alá vonhatta volna a Germania Superior és Raetia területéről ismert aranyérmeket.

Prohászka Péter

IRODALOM

- ARDEVAN 1993: Ardevan, R., La monnaie d'or dans la Dacie Romaine. *Studii si Cercetari Numismatice* 10 (1993) 15–25.
- BEMMANN 2003: Bemann, J., Romanisierte Barbaren oder erfolgreiche Plünderer? Anmerkungen zur Intensität und Dauer des provinziäl-römischen Einflusses auf Mitteldeutschland während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit. In: Bursche, A. (Hrsg.), *Antyk i Barbarzyńcy*. Warszawa. 53–108.
- BOST–CAMPO–GART 1983: Bost, J.-P. – Campo, M. – Gart, J. M., Hallazgos de aurei y solidi en la Península Iberica: introducción a su circulación en la época imperial. *Numisma* 33 (1983) 137–176.
- BRENET–LORiot 1992: Brenet, C. – Lorient, X., *L'or monnayé III. Trouvailles de monnaies d'or dans l'occident romain*. Cahiers Ernest-Babelon 4. Paris.
- FITZ 1979–1980: Fitz, J.: A római temetők éremanyaga és a pénzforgalom. *NK* 78–79 (1979–1980) 23–40.
- GORECKI 1975: Gorecki, J., Studien zur Sitte der Münzbeigabe in römerzeitlichen Körpergräbern zwischen Rhein, Mosel und Somme. *BRGK* 56 (1975) 179–467.
- LÁNYI 1990: Lányi, V., *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn I. Komitat Fejér*. Bonn–Budapest.
- LORiot 1988: Lorient, X., Trouvailles isolées de monnaies d'or monnaies dans la province de Rétie (Ier-Ve siècles). In: Kos, P. – Demo, Z. (eds): *Studia Numismatica Labacensia Alexandro Jelocnik oblata*. Ljubljana. 53–98.
- PROHÁSZKA 2009: Prohászka P., Die römischen Goldmünzen der Spätkaiserzeit aus dem Barbaricum des Karpatenbeckens. Von der Tetrarchie bis zum Ende der Herrschaft von Theodosius I. In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr. 471–490.
- PROHÁSZKA 2009: Prohászka P., Ost- und Weströmische Goldmünzen aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. In: Woloszyn, M. (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Moravia Magna vol. 5. Kraków. 83–115.
- PROHÁSZKA 2011: Prohászka P., Bemerkungen zum spätrömischen und frühvölkerwanderungszeitlichen Goldmünzverkehr in Pannonia I und Valeria. In: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/westf. 61–86.
- B. VÁGÓ 1990: B. Vágó, E., Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). *Alba Regia* 11 (1971) 109–119.
- WERNER 1973: Werner, J., Bemerkungen zur mitteldeutschen Skelettgräbergruppe Haßleben-Leuna. Zur Herkunft der ingentia auxilia Germanorum des gallischen Sonderreiches in den Jahren 259 bis 274 n. Chr. In: *Festschrift für Walter Schlesinger*. Bd. I. Köln–Wien. 1–30.

Philipp von Rummel, *Habitus Barbarus. Kleidung und Respräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 55. Berlin–New York 2007. pp. 481.

Az „Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde” sorozatban az utóbbi tíz évben számos érdekes tanulmány jelent meg, amely új megvilágításba helyezi a késő római és népvándorlás kori történelemről és régészetről alkotott eddigi ismereteinket.¹ Az itt tárgyalt kötet azt vizsgálja, mi rejtett a késő római világban az idegen „nem római” kinézet, megjelenés, a „*habitus barbarus*” fogalma mögött. Régészeti szempontból azt az alapvető módszertani problémát érinti, vajon lehetséges-e a sírmellékletek alapján következtetéseket levonni az elhunyt etnikai hovatartozásáról? Ezzel szorosan kapcsolódik az ún. freiburgi iskolához, amely az utóbbi két évtizedben intenzív vitát generált a régészet lehetőségeiről az etnikai háttér meghatározása kapcsán.² Philipp Rummel doktori munkája – ami e mű alapját képezte – ehhez a vitához kapcsolódik.

A részletes kutatástörténeti áttekintés (2–3. fejezet) után a szerző három forrásanyagot vizsgál meg részletesebben: az írásos, a képi és a régészeti emlékeket. Az írásos források (4–5. fejezet) többszörösen igazolják, hogy a görög-római kultúrvilág és az őket körülvevő ún. *gentes* ill. *nationes externae* elkülönítése fontos részét képezte a római identitástudatnak. A fogalompár, amelynek egyik tagját az *orbis Romanus*, míg a másikat a *Barbaricum* alkotta, a mediterrán civilizáció fölényére épült. A római etnográfiai leírások a rómaiságot az idegen népekkel szembeni felsőbbrendűségként fogalmazzák meg.

Az írásos forrásokból ara is lehet következtetni, hogy a római társadalomban a ruházat egy fontos szociális szerepet játszott. A férfiaknál a *toga*, a nőknél pedig a *stola* képezte a tipikus *habitus romanus* alapját. Miközben a *toga* a késő római korban a mindenkori „idegentől” való megkülönböztetést szolgálta, addig a *stola* viselése a szociális hovatartozását jelezte. A „hagyományos” római ruházatról alkotott kép a 4–5. században szilárdult meg. Szimbolikájában a republikánusi idők tisztaságát volt hivatott megjeleníteni az akkori barbár elit hivalkodó divatjával szemben. A barbárok viseletét bemutató késő római szerzők elődeik gyakorlatához igazodtak, midőn az idegeneket „tükörként” tartva maguk előtt, leginkább saját kultúrájukról, illetve annak felsőbbrendűségéről értekeztek. Az etnikai hovatartozásra utaló leírások a ruházatról vagy a hajviselet módjáról (pl. szuéb-hajcsomó) többnyire nem valóságos megfigyeléseken nyugszanak, sokkal inkább a barbárokról alkotott általános toposzokból épülnek fel.

A barbár ruházat toposzszerű megjelenítése jellemző a képi forrásanyagra is, hisz a barbárok ábrázolása az ókori képzőművészetben úgyszintén gazdag hagyományokra tekinthet vissza (6. fejezet). Az egyik legkedveltebb, az évszázadok során újra és újra felbukkanó motívum az úgynevezett „barbárak legyőzése” volt. A vizsgált példák azt bizonyítják, hogy a képi megjelenítésben is fontos volt a barbárok megkülönböztetése: A rövid tunika, a szakáll és a hosszú haj mind a *habitus barbarus* attribútjai közé sorolható. Érdekes csoportot képeznek ezen belül a germán királyságok érmei (6–7. fejezet). Itt is megjelenik a hosszú haj, a nyakkarika valamint a lándzsa, de ezek nem az „idegenség” jelképei, hanem a késő római katonatisztek attribútumai. Mindezt többek között a következő fejezetben (7. fejezet) tárgyalt Childerich sír leletei is igazolják.

A harmadik gondolati egység a témát érintő régészeti elméletekkel foglalkozik (7. fejezet). Kiter többek között a keleti germán viseleti ismertetőjeleire, a „gót”

¹ Pl. BRATHER 2008; STEUER/BIERBRAUER 2008.

² Ld. BRATHER 2004 (recenzió HEINRICH-TAMÁSKA, in: MFMÉ 11, 2005, 305–308). Ellenvéleményként ld.: EGGER 2014.

sas-szimbólumra és más barbár (hatalmi) jelvényekre. Tárgyalja az úgynevezett *peplos*-ruha és az ahhoz kapcsolódó kettős fibula-viselet kérdéskörét is, amit germán eredetű viseletként szokás értelmezni. A szerző azonban rámutat arra, hogy ez a fajta viselet a késő római világban sem volt ismeretlen, mégha a leletek többségét Észak-Gallia területén tárták is fel.

Philipp von Rummel összességében hangsúlyozza, hogy a *habitus barbarus*-nak a rómaiság ellentétéként való értelmezése a birodalom utolsó két századában szociális szempontból is megváltozik. A vizsgált három forrásanyag azt mutatja, hogy a késő római korban a barbár *habitus* már egy új elitre utalt, amely nem idegen többé, hanem a római társadalom része. Ez az új elit azonban megjelenésében különbözött a hosszú hagyományra visszatekintő szenátori családoktól. Az elkülönítés szimbólumait elsősorban éppen ez utóbbi réteg igényelte (és ebből a körből származnak az izzó források is, amelyekben a „barbár” jelző negatív hangsúlyt kap). Nem másról van tehát szó, minthogy a régi római elit a tradicionális-republikánusi viselet tudatos használatával külsőségekben is igyekezett elhatárolódni a feltörő („újjazdag”) katonai arisztokráciától.

Philipp von Rummel munkája több eddigi, többnyire ethnikai elkülönítésre épült régészeti intereprációt cáfol, miközben új, szociáltörténeti értelmezési bázist is kínál. Ennek értelmében úgy gondolja, hogy a rómaiak és barbárok nem két homogén, etnikailag egymástól határozottan elkülöníthető ethnikai egységet, hanem két egymással konkuráló hatalmi csoportot képviseltek a késő római társadalmon belül. Az elsőt egy a római szenátori hagyományokat ápoló arisztokrácia, a másodikat pedig egy új katonai, barbár származású elit képviseli.

A szerző régészeti példái – amelyeket elsősorban itáliai és nyugat európai lelet együttesekből merített –, és alaptézisei, az utóbbi időben erős kritikát is kapott.³ Ennek ellenére a freiburgi iskola elméletei és tanulmányi sok olyan a késő antik és kora középkori régészetet érintő témát tárgyalnak,⁴ amelyekről érdemes vitákat folytatni, hisz részben a szakma kritikus önreflektációjára épülnek. A pannóniai leletanyag e szempontok szerinti vizsgálata ill. egy arra alapuló széleskörű elméleti diszkurzus kétségtelenül újabb távlatokat nyithat a kutatásban.

Heinrich-Tamáska Orsolya

IRODALOM

- BRATHER 2004: Brather, S., *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. Berlin–New York.
- BRATHER 2008: Brather, S. (Szerk.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 57. Berlin–New York.
- EGGER 2014: Eger, Ch., *Spätantikes Kleidungszubehör aus Nordafrika I. Trägerkreis, Mobilität und Ethnos im Spiegel der Funde der spätesten römischen Kaiserzeit und der vandalischen Zeit*. Münchner Beitr. Prov.-Röm. Arch. 5. Wiesbaden 2012.
- FEHR 2010: Fehr, H., *Germanen und Romanen im Merowingerreich: frühgeschichtliche Archäologie zwischen Wissenschaft und Zeitgeschehen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 68. Berlin–New York.
- STEUER/BIERBRAUER 2004: Steuer, H./Bierbrauer, V. (Szerk.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58. Berlin–New York 2008.

³ EGGER 2014. Ld. a kötet recenzóját is S. BRATHER tollából (Bonner Jahrb. 212, 2012, 523–527).

⁴ Pl. FEHR 2010.

Nagy Margit, *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a közép-Duna-vidéken* (Kr. u. 3.-6. század). *Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der mittleren Donau* (3.-6. Jahrhundert n. Chr.). Mon. Germ. Arch. Hung. 5. Budapest 2007. pp. 208.

A magyarországi germán Corpus ötödik köteteként ornamentikaelemzéssel foglalkozó művet vehet kezébe az olvasó. A szerző már több korábbi rész tanulmányában bizonyította jártasságát ezen a speciális szakterületen.¹ Jelen kötetben egy átfogó értelmezésére tesz kísérletet: A könyv az eddig előkerült leletanyagra támaszkodva tekinti át a Kárpát-medence sajátos szerepét az állatstílus kialakulásának folyamatában. A szakirodalom két fő vonulatot különböztet meg: egyrészt a *naturalisztikus állatábrázolásokat*, amelyek a császárkori Barbaricum és az 5. század fémleletein jelentkezők; másrészt az *állatképeket absztraháló állatstílust*, amelynek első változata a langobardok pannóniai korszakához köthetően bukkan föl a vizsgált térségben. A szerző két alapkérdése, hogy vannak-e stilsztikai kapcsolatok a császárkori barbaricum állatábrázolás és a kialakuló északi állatstílus között és hogy mikor és miképpen kerülhetett a 6. századra jellemző I. állatstílus a Kárpát-medencébe. A tanulmány öt fejezetre oszlik: az első rész az Alföld császárkori állatábrázolásait vizsgálja, a második és harmadik fejezet a polychrom stílus két korszakát tárgyalja, míg az utolsó két rész a 6. századi gepida és langobard kori állatstílust elemzi.

A szerző a tőle megszokott alapos-sággal, elemző rajzokkal is kiegészítve írja le az egyes a kompozíciókat és motívumok részleteit, amelyek birtokában lehetségessé válik a párhuzamok és egymásra hatások feltárása. Mindenekelőtt a szerző széleskörű anyagismeretére hívnám fel a figyelmet. A Duna-menti leletek mellett főként skandináv példákat ismertet. A tanulmányból kítűnik Nagy Margit tisztelete az állatornamentika kutatás első nagy alakjának, Berhard Salin kutatási eredményei iránt. Talán utóbbival magyarázható, hogy az eddigi magyar kutatásban kedvelt keleti és délnémet-északitáliai előképek elemzése helyett² a hangsúlyt a feltárt leletek északi kapcsolataira fekteti.

Az igen kisszámú 3. századi állatábrázolások a szarmata Barbaricumban több irányú befolyást mutatnak: főként a római provinciális művészet hatása erős, de csekélyebb mértékben a keleti hagyományok és az északi kapcsolatok is felismerhetők. Sajnos leletpárhuzamok hiányában, e korai fejlődési vonal hatásköre és az ide sorolt leletek kapcsolatrendszerre nem rekonstruálható. Ezt a szerző is hangsúlyozza, új eredményként főleg egyes motívumelemek, mint pl. az állatemberek északi kapcsolatainak kidolgozását tudja felmutatni.

A következő két fejezet, a polychrom, magyarul ékkőberakásos stílussal foglalkozik. A fordítás némileg megtévesztő, hiszen a nemzetközi szakirodalomban Alois Riegl nevéhez fűződő fogalom nem annyira a kőberakást hangsúlyozza, mintsem a fém alap és a kövek kombinációjából kialakított sokszínűséget.³

A második fejezet a szilágyosmolyói kincs fibuláinak állatábrázolásaira támaszkodva a hun korszakot tárgyalja. Kétfajta kőberakási technika különböztethető meg: az egyesével a fémlapon rögzített *egycellás kőberakásos* és az egy felületet képző *cloisonné-díszítés*. Ez utóbbi azonban egy korai fázist képvisel, ami mind technikailag, mind a kövek formáját és nagyságát tekintve is különbözik

¹ Nagy Margit a „Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas” által szerkesztett „Kunsthdbuch Ostmitteleuropas” egyik szerzője. Ennek első kötete „Vom spätantiken Erbe zu den Anfängen der Romantik (400–1000). Szerk. Hardt, M./Lübke, Chr.” 2015-ben fog megjelenni: http://research.uni-leipzig.de/gwzo/index.php?option=com_content&view=article&id=303&Itemid=574 (24.4.2015).

² Pl. FETTING 1926.

³ RIEGL 1927.

az 5. század második felében fellépő, Apahidára jellemző cloisonné-stílustól, ahol a kőberakások motívumokká állnak össze.⁴ A naturalisztikus állatábrázolásokat a késő római katonai övgarnitúrákon is megjelenő geometrikus formák és frízek kísérik. A szilágysomlyói leletek előképeit tehát a késő római díszítőművészetben kell keresnünk, mégha apró részletek, így pl. az oroszlánfejek szeméinek kialakítása már az I. állatstílus irányába mutatnak.

A harmadik fejezet az 5. század második felére összpontosít. A korabeli absztrahált állatábrázolások a tárgyak szélén találhatók, a fibulák és csatveretek központi felületét szabályszerű geometrikus kompozíciók díszítik. Különösen kedvelt volt a „két állatalak közti maszk” témája, amelynek előképei egyéb motívumokhoz hasonlóan a késő római művészetben rejlenek.

A negyedik fejezet a 6. század első felének gepida leletanyagának állatábrázolásait vizsgálja. Itt is kevés lelet ismert, de ezeken egyértelműen kimutathatók az északi befolyás, sőt a tárgyak jelentős része skandináv importnak tekinthető. A szerző ábrái mindezt korábban fel nem ismert párhuzamok kidomborításával bizonyítják. Ugyanakkor óvatosságra inti olvasóit, hiszen jó néhány elemnek hiányoznak a skandináv előképei. Ennek a leletek egyedisége éppúgy oka lehet, mint a helyi innováció ill. produkció.

Az utolsó fejezet a pannoniai langobárd fázis állatábrázolásait vizsgálja. Günther Haseloff monográfiája óta ismert, hogy a langobárdok az I. állatstílust nem csak átvették, hanem önállóan továbbfejlesztették.⁵ Nagy Margitnak a gepidák közvetítő szerepére utalva további stilisztikai részlettel sikerült kiegészíteni ezt a megállapítást.

A könyv végén hiányolható az összefoglalás, amelyben az előzőekben megfogalmazott alapkérdésekre kaphatnánk választ. Bár az egyes fejezeteken belül nyomon követhető a szerző érvelése, egy átfogó lezárás áttekinthetőbbé tenné a kötetet. Legfőbb megállapításként kiemelhető, hogy a szakirodalomban megkülönböztetett két vonal nem jelent feltétlenül két egymástól független fejlődést. A szerző által kidolgozott apró stilisztikai részletek arra utalnak, hogy vannak kapcsolatok a későcsászár kori Barbaricum és az 5. századi állatábrázolások között, sőt az utóbbin már az I. állatstílus egyes jegyei is kimutathatók. A jelenleg ismert leletek alapján nem bizonyítható az I. állatstílus önálló kialakulása a Kárpát-medencében, de feltételezhető ennek későbbi átvett változat továbbfejlesztett formájának visszahatása az északi területkre.

Apró kritikai megjegyzések illetik a könyv felépítését. Nem a szerző kompetenciája, de a befogadást feltétlenül nehezíti, hogy a sorozat köteteiben a jegyzetek a szöveg végére kerültek. Úgyszintén problematikus, hogy sehol sem jelzik: a német nyelvű fordítás részletessége ellenére csupán kivonata a magyar változatnak. Az *Archaeologia Hungarica* sorozatot korai köteteit ismerő, de magyarul nem tudó olvasók ezért joggal feltételezhetik, hogy egy teljes kétnyelvű publikációról van szó. Mindezek azonban nem csökkentik a munka értékét. Nagy Margit írása mind a magyar, mind az észak- és közép-európai kutatók érdeklődésére számíthat.

Heinrich-Tamáska Orsolya

⁴ ARRHENIUS 1985. – A Kárpát-medencei kőberakások leletanyag újabb értékelését, technológia szempontok alapján Horváth Eszter PhD-munkája adja (HORVÁTH 2012).

⁵ HASELOFF 1981, 2. köt.

IRODALOM

- ARRHENIUS 1985: B. Arrhenius, *Merovingian Garnet Jewellery. Emergence and Social implications*. Stockholm 1985.
- FETTICH 1926: N. Fettich, *Az avarkori műipar Magyarországon. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*. Archaeologica Hungarica I, Budapest 1926.
- HASELOFF 1981: G. Haseloff, *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit: Studien zu Salin's Stil I*. Berlin, New York 1981.
- HORVÁTH 2012: Horváth E., *Ékkő- és üveggerakásos ötvöstargyak a Kárpát-medence hun kori és kora meroving-kori leletanyagában*. Doktori disszertáció (ELTE, Régészeti Intézet). Kézirat. Budapest 2012.
- RIEGL 1927: A. Riegl, *Spätromische Kunstindustrie*. Wien 1927.

Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Anders Alexandra–Balogh Csilla–Türk Attila. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Budapest 2014. pp. 690.

Az Opitz Archaeologica hatodik és a MTA BTK MÖT Kiadványok második köteteként látott napvilágot a Lőrinczy Gábor hatvanadik születésnapja alkalmából megjelent munka, mellyel egykori tanárai, tanítványai, kollégái és barátai köszöntik az ünnepeltet. Régész-kollégák tanulmányai mellett antropológusok, archeozoológusok és restaurátorok munkái is megtalálhatók a kötetben. Az *Anders Alexandra, Balogh Csilla és Türk Attila* által szerkesztett tekintélyes méretű születésnapi kötet ötvenkét szerző harminchét, főként magyar nyelvű tanulmányát tartalmazza. Az őskortól a középkorig minden korszakból találhatók benne cikkek, amelyek híven tükrözik Lőrinczy Gábor munkásságának sokszínűségét. A kötetben található munkákat a szerkesztők kronológiai sorrendben négy nagy fejezetbe rendezték: *Az Alföld és a Dunántúl őskora; Pannonia és Barbaricum; Az avarok pusztái; Az Árpádok Birodalma, a középkor emlékei.* A könyv tartalmazza az ünnepelt teljes publikációs listáját.

Az első, őskorral rész hat szerző négy dolgozatát tartalmazza. Lőrinczy egykori tanára, *Trogmayer Ottó* egy rövid lélegzetű cikke nyitja ezt a fejezetet, amelyben a két Kárpát-medencei lelőhelyen (Dunavecse, Mindszent), Lepenski Vir, valamint az anatóliai Göbekli Tepe és Nevalı Çori lelőhelyeken előkerült hasonló jellegű „köfecskek” kapcsán a két térség újkőkori kapcsolataira mutat rá. *Raczky Pál* és *Anders Alexandra* tanulmányukban egy az 1920-as évektől ismert, de eddig még fel nem tárt késő neolitikus tell telepre, Szentpéterszeg-Kovadombra vonatkozó adatokat, térképeket gyűjtötték össze, valamint a lelőhelyen végzett műszeres vizsgálatok eredményeit ismertetik. *Váczai Gábor* az 1933-ban a síóagárdi Leányváron előkerült egyik kincsleletet elemzi. A leletek részletes ismertetését követően a szerző úgy véli, hogy a kincsleletet a HaA2 periódusban deponálhatták. A fejezetet *P. Fischl Klára* és *Pusztai Tamás* tanulmánya zárja, amelyben egy Mezőcsát-hörcsögösi preszkíta temető egy újabb, leletmentő ásatáson előkerült sírját teszik közzé.

A következő, *Pannonia és Barbaricum* című fejezetben tíz szerző hét különböző jellegű tanulmánya található. *Müller Róbert* a Zalaegerszeg–Kaszaházáról előkerült két, a 4. század elejére – első felére datálható késő római sír anyagát mutatja be. A két sír közül a második a jelentősebb ahol az elhunyt mellett talált guzsaj és orsógomb ritka jelenségnek számít. *Béres Mária, Cselédes Szilvia és Rácz-Szabó Krisztina* a Csongrád–Kettőshalmon, Csongrád–Vendel-halmon, Csongrád–Szántó Határrészen, Szentesi vasútnál, Derekegyháza–Lászlótelken, Csikós-tanyánál feltárt szarmata sírok anyagával, temetkezési szokásaival foglalkozik. *Pópi Dániel* a Makó–Mikócsa-dűlőben feltárt két, gazdag viseleti tárgyakkal és mellékletekkel ellátott szarmata női sír anyagát, temetkezési szokását veszi górcső alá. *Nagy Margit* munkájában két császárkori temető – Budapest, XVII. Rákosszabai-Péceli út mellett és Madaras-Halmok – temetkezési szokásait hasonlítja össze. *Soós Eszter* egy késő császárkori lelőhely, a Garadna–Elkerülő út 1. lelőhelyen feltárt pecsételt díszű kerámiatöredékeket vizsgálja a technológia, forma és díszítés alapján. A lelőhelyen viszonylag kis számban kerültek elő ilyen típusú töredékek. A szerző hangsúlyozza, hogy a tanulmány célja elsősorban anyagközlés volt, ennek ellenére talán érdemes lett volna munkájában még néhány, a témához kapcsolódó szakirodalmat felhasználni, amely a leletanyag kiértékelésében is nagy segítséget jelentett volna.¹ *Masek Zsófia* eddig még kevésbé kutatott témával foglalkozik: az

¹ Legutóbb Szébenyi Tamás foglalkozott behatóbban ezzel a témával, és az Üllő 5. lelőhely szarmata telepének pecsételt kerámiatöredékeit vizsgálta. A lelőhelyen jelentős számú pecsételt töredék került elő, ami lehetővé tette a részletes tipologizálást. A szerző továbbá a tárgytypus elterjedési térképét is közli a Barbarikumban (SZEKENYI 2013).

alföldi késő szarmata és gepida gyorskorongolt kerámia elkülönítésével. Cikkében elsősorban a Rákóczi-falva–Bagi-földek 5–8–8A lelőhely anyagára támaszkodik, ahol szarmata és gepida települést tártak fel. A szerző hangsúlyozza, hogy a lelőhely teljes anyagának a feldolgozása még nem zárult le, így csak az eddigi feldolgozás szintjén egyértelműen megállapítható következtetéseket emeli ki (például a késő szarmata és a gepida gyorskorongon készített kerámiák közötti felületkezelési, díszítésbeli, égetésbeli különbségek). *Istvánovits Eszter* és *Kulcsár Valéria* az Alföldön megfigyelhető sáncok elhelyezkedésére, szerkezetére, kutatástörténetére és kelezési problémáikra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze. A szerzőpáros külön fejezetekben foglalkozik a Csörsz árokkal, a bácskai „római sáncokkal” és a Körös-parti árokkal.

Az *avar puszták népei* c. fejezet nem véletlenül a mű egyik legterjedelmesebb része, - hiszen az ünnepekt munkásságának javát kitevő avar korral kapcsolatosak az ide sorolt *dolgozatok*. Ebben a fejezetben két 5. századi temetővel, valamint egy 6. századi alsó ausztriai sírral foglalkozó tanulmány is helyet kapott. *Rácz Zsófia* a Hajdúnánás–Fűrj-halom-járáson előkerült, az 5. század második felére datálható három sírból álló sírcsoport anyagát dolgozza fel munkájában. A szerző úgy véli, hogy az ebben a temetőben eltemetett három halott a gepidákhoz vagy a gepida uralom alatt élő iráni népességhez köthető. A szintén az 5. századra keltezhető Fonyód–Vasúti-dűlő 2. (Mérnöki-Telep) lelőhelyen feltárt temető anyagát dolgozza fel *Gallina Zsolt* és *Straub Péter*. *Somogyi Péter* egy alsó-ausztriai lelőhelyen előkerült, a langobardokhoz köthető női sír anyagát vizsgálja német nyelvű tanulmányában. Az 568-nál korábbra datálható freundorfi sír érdekessége, hogy mellékletei között egy a maszkos veretek csoportjába tartozó halfarkas veret is található, amely az eddigi megfigyelések szerint csak az avar honfoglalást követően jelent meg a térségben. Az avar korszakkal foglalkozó tíz tanulmány között elsősorban sír-, temetőközlések és -elemzések találhatók, de emellett tárgytipológiával, antropológiával és archeozoológiával foglalkozó cikkek is helyet kaptak ebben a fejezetben. *Balogh Csilla* a Felgyő–Kettőshalmi dűlőben feltárt hat, kora avar kori sír temetkezési szokásait és leletanyagát vizsgálja munkájában. Behatóan foglalkozik az egyik sírban tapasztalt jelenség kapcsán az avar korban megfigyelhető halottcsontkitás szokásával, valamint a Mezőszilas-típusú csüngővel, amely tárgytypusról már korábban is írt.² A Duna–Tisza közének kora avar anyagával kapcsolatban *Balogh Csilla* felhívja a figyelmet arra, hogy e temetők tárgytypusai és temetkezési szokásai alapján elkülöníthető egy csoport, mely a mai Kazahsztán területére lokalizálható dzsetiaszari kultúrával hozható összefüggésbe.³ *Prohászka Péter* és *Trugly Sándor* egy olyan komáromi avar sír anyagát vizsgálja, amely a Duna Menti Múzeum gyűjteményéből eltűnt vagy megsemmisült a dokumentációjával együtt. *Fettich Nándor* a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött hagyatékában azonban fennmaradtak olyan tárgyrakozok és fotók, amelyek alapján elemezni tudták a Bercsényi utcai sír mellékleteit. A szerzőpáros emellett még más lelőhelyekről előkerült, a komáromi múzeumból származó tárgyak *Fettich Nándor* hagyatékában fellelhető rajzait és fotóit is közli. *S. Perémi Ágota* a Balatonudvari–Fővenyes 195. sír anyagát ismerteti tanulmányában. Úgy véli, hogy a sírban nyugvó férfi a Tótipusztá–Dunapentele–Igar körhöz sorolható, és a Kárpát-medencében a 7. század második felében megtelepedő közösség helyi vezetője lehetett. A kutatásban már régóta ismert, több korszakot is magában foglaló (késő avar kor, Karoling-kor, magyar honfoglalás kor, kora Árpád-kor) Vörs–Papkert B. temető anyagának hagyományos régészeti módszerekkel történő elemzését és csontanyagának biokémiai vizsgálatait már elvégezték. *Költő László*, *Szentpéteri József*, *Bernert Zsolt* és *Pap Ildikó* közös tanulmányában a szóban forgó temető embertani vizsgálatainak eredményeit

² BALOGH 2012; BALOGH 2013, 195–204.

³ Balogh Csilla doktori értekezésében is több helyen utal erre L. M. Levinára hivatkozva (például BALOGH 2013, 276, 303, 310, 353, 444).

foglalja össze és kapcsolja hozzá az eddigi eredményekhez. *Garam Éva* munkájában a Zamárdi-Rétiföldek lelőhelyen feltárt avar temetőből előkerült használati tárgyak vizsgálatai alapján vázolja fel az egykori avar közösség gazdálkodását, kézművesiparát és életmódját. A szerző a gazdálkodáson és a kézművességen belül több ágazatra utaló közvetett (például gyűjtögetés, földművelés, kovácsmesterség) vagy közvetlen (például halászat, állattartás, famegmunkálás, bőrmegmunkálás) adatot gyűjtött össze a temető anyagából. Mivel a temetőhöz tartozó települést eddig még nem sikerült beazonosítani, *Garam Éva* a rendelkezésünkre álló adatok alapján feltételezi a mellékletek hasonlósága alapján, hogy a Kölked–Feketekapun feltárt telephez hasonló település rekonstruálható Zamárdi esetében is. *Pásztor Adrienn* egy olyan temető (Szegvár–Oromdűlő) szűrőkanalakak tartalmazó sírjainak gyöngymellékleteit vizsgálja, tipologizálja, amely az egyik legjelentősebb tisztántúli avar temetőnek tekinthető, és amelyet Lőrinczy Gábor tárt fel. *Bárány Annamária* munkájában a Daruszentmiklós F-005 avar telepen feltárt csonteszközöket (csontárok, bogozó, csontkorcsolya, tűtartó, csonttű, csont botvég) elemzi. *Marsik Antónia* és *Molnár Erika* a Szatymaz–Makraszéki iskola területén feltárt késő avar kori temető harminchét embercsont-maradványát vizsgálja tanulmányában. A szerzőpáros amellett, hogy hangsúlyozza, hogy a temető csak részben feltárt,⁴ a vizsgálatokból kiderül, hogy az anyagban a mongolid nagyrassz dominanciája figyelhető meg. *Bartosiewicz László*, *Biller Anna Zsófia* és *Alice M. Choyke* két lelőhely (Kiskőrös–Vágóhid LXXIV. sír; Alattyán–Tulát 161. sír – MNM) egy-egy sírjában található állatok lábközépcsonthiból készült függőket elemzik. A két, közép avar korra datálható sírból származó csontok vizsgálata során kiderül, hogy a kiskőrösi fűzér minden eleme mezei nyulak lábközépcsonthiból készült, az alattyáni pedig a mezei nyúl mellett egy kistestű kutyafélék családjába tartozó állat lábközépcsonthiból is tartalmazza. *Vörös István* tanulmányában a 7–8. századra keltezhető Vác–Kavicsbánya avar temető házityúkmaradványait vizsgálja. A sírok leggyakoribb lelete ez az állatfaj volt, mely étkezési célokat vagy „áldozati adományként” szolgált. Az előbbi eset kapcsán a szerző arra a következtetésre jutott, hogy ezek elsődlegesen nem ételmellékletként szolgáltak, hanem a halotti torhoz tartoztak.

A kötet utolsó, *Az Árpádok Birodalma, a középkor emlékei* című fejezetében négy honfoglalás korról és kilenc Árpád-korral foglalkozó tanulmány található. *Langó Péter* a Móra Ferenc feltárásából előkerült Kiszombor B lelőhely 295. sírjából származó áttört szirmos díszű négygömbös függőt elemzi. A töredékes állapotban megmaradt tárgynak pontos párhuzama a Kárpát-medencében nem ismert, viszont a Balkán területén több hasonló darabot sikerült fellelnie a szerzőnek. *Révész László* tanulmányában a Kárpát-medencében fellelhető áttört állatalakos hajfonatkorongokkal foglalkozik. A szerző tizenkilenc lelőhelyről előkerült, többnyire öntött bronztárgyat gyűjtött össze és tipologizált, valamint a korongokon látható ábrázolásokkal kapcsolatos korábbi elméleteket értékelt. *Natalja B. Krylaszova*, *Andrej M. Belavin* és *Türk Atilla* a tanulmányában elsősorban a honfoglalás kori sírokban fellelhető, felső peremükön vascővecskével megerősített tarsolyokra, taplótartó vascővecskékre és a figurális ábrázolású bimetal csiholókra vonatkozó adatokat gyűjtötték össze, valamint azok keleti, Volga–Káma-vidéki párhuzamaikat mutatják be. *Varga Sándor* munkájában a Bátmonostor–Pintér-tanya területén feltárt honfoglalás kori temetőrészlet anyagát közli. A lelőhely érdekessége az 1. sírból előkerült nyíltartó tegez darabja. Megmaradt a tárgy feltárásakor készített részletrajza, amelyből lehetővé vált a tegez rekonstrukciója. A szerző úgy véli, hogy a térségben ez tekinthető az eddig ismert legkorábbi honfoglalás kori temetőnek, amely a 10. század első felére keltezhető. *Mészáros Patrícia* a Felgyő–Kettőshalmi-

⁴ A szerzők szerint antropológiai szempontból erre utal az a jelenség is, hogy a vizsgált anyagban a nemek között jelentős aránytalanság figyelhető meg (a nők száma jelentősen nagyobb volt).

dűlő területén feltárt Árpád-kori temetőrészletet dolgozza fel munkájában. A szerző szerint a 127 sírból álló temetőrészlet használata a 11. századra tehető. A kötetben megtalálható e temető antropológiai anyagának ismertetése is, a vizsgálatokat *Marcsik Antónia* végezte el. *Fodor István* Hajdúdorog környékén már több évtizede tartó ásatásai közül a Hajdúdorog–Kövecses-halom területén feltárt 11. századi temető anyagát ismerteti. A majdnem teljesen feltárt, 164 sírból álló temető temetkezési szokásainak, leletanyagának rövid ismertetése mellett a szerző részletesen vizsgálja egy szórványként előkerült kisméretű, a Kárpát-medencében viszonylag ritka leletnek számító bronzbalta párhuzamait, funkcióját. *Wolf Mária* a szegedi egyetem Régészeti Tanszékének Hódmezővásárhely–Gorzsa X. homokbánya területén végzett feltárása során előkerült egyik Árpád-kori ház jelenségeiről számol be tanulmányában. Az ásatás egyik legérdekesebb objektumának tekinthető ez a 11. század második felére, a 12. század elejére keltezhető ház, amelynek padlójába két malomábrát karcoltak. Ezt a régészeti jelenséget azért is fontos hangsúlyozni, mert az Árpád-korból és a késő középkorból eddig csak kőbe, téglába vésett malomjátékokat ismerünk, de házpadlóba karcolt példány eddig még nem került elő. Ez a lelet arra utal, hogy a 11–12. század fordulóján a malomjáték széles körben elterjedt volt. A két játék közül a jobb megtartásút a Móra Ferenc Múzeum restaurátorai *in situ* felszedték. A malomjáték kiemeléséről és konzerválásáról *Dobó Bernadett* egy külön tanulmányban számol be a kötetben. *Belényesi Károly* a Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő középkori templom, templom körüli temető és településrész feltárását és értékelését közli. A lelőhelyen tapasztalt különböző sajátosságokból (például a cinterem szélén előkerült objektumok, a temetőárkon kívüli, valószínűleg erődítésre szolgáló árok) következtetve felveti annak a lehetőségét, hogy az erdélyi templomerődítésekkel hozhatók párhuzamba a balatonszárszói feltáráson tapasztalt régészeti jelenségek. Bár a szerző utal arra, hogy a balatonszárszói lelőhely esetében egyedi jelenségről lehet szó,⁵ ennek ellenére talán érdemes lett volna nagyobb hangsúlyt fektetni az erdélyi százsz és székely templomerődök létrejöttének okaira, körülményeire, és kiemelni, hogy ezek a tényezők a Balaton környékén egyáltalán nem figyelhetők meg.⁶ *Kiss Gábor* és *Zágorhídi Czigány Balázs* egy tervbe vett, készülöben lévő *Árpád-kori Vas megye történeti topográfiai lexikon* címszávaiból mutat be jó néhányat, melyek a mai Sió–Verna-medence területére szolgáltatnak adatokat. A kötetben Árpád-kori tárgyakkal két tanulmány is foglalkozik. *Bendeguz Tibias* német nyelvű tanulmányában a Kárpát-medencében eddig egyedülállónak tekinthető kufi írásos, al-Zāhir 11. század első felében élt fātimida uralkodó nevével ellátott üvegpecséttel foglalkozik, mely Ószőnyhből került elő. A szerző szerint egy zarándok emléktárgya lehetett. *Szatmári Imre* az Árpád-korban jellegzetes tárgyakat, keresztek és korpuszokat vizsgál a munkájában. A szerző a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum gyűjteményében található öt kereszt (Kopáncsról két, Bőve-halomról két, Gorzsáról egy példány) sajátosságait, előkerülésüknek körülményeit, a lelőhelyek Árpád-kori vonatkozásait ismerteti.

A harminchét tanulmányból álló terjedelmes kötet igényes megjelenésű, szerkesztésű, gazdag illusztrációs anyaggal rendelkezik. Az őskorral, a római kori Barbarikummal, a népvándorlás és honfoglalás és Árpád-korral foglalkozó kutatók egyaránt nagy haszonnal forgathatják.

Pintér-Nagy Katalin

⁵ Hasonló jelenségek figyelhetők meg például Cegléd–Madarászhalmon (MÜLLER 1982, 49) és Tápiógyörgyén (DINNYÉS 1994, 117).

⁶ Erdélyen kívül megtalálhatók erődtemplomok a Felvidéken, Burgenlandban, Kárpátalján, az Északi Középhegység területén is. Ezek azonban sokkal egyszerűbb erődítési módokkal rendelkeznek. További szakirodalmi példák: CSÖNCSYÓSSY 1999; TOLNAI 2001; TUDÓS 2002.

IRODALOM

- BALOGH 2012: Balogh Cs., A Mezőszilas type pendant from Grave 14 of the Mélykút-Sánc-dűlő cemetery. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. – Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Garam Éva.* Szerk. Vida T. Budapest 2012, 269–286.
- BALOGH 2013: Balogh Cs., *A Duna – Tisza köze avar kori betelepülésének problémái.* Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest.
- DINNYÉS 1994: XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike parton. *Studia Comitatus* 23. 101–118.
- GYÖNGYÖSSY 1999: Gyöngyössy J., *Székely templomerődök.* Csíkszereda.
- MÜLLER 1982: Müller R., *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig.* Zalai Gyűjtemény 19/1-2. Zalaegerszeg.
- SZEBENYI 2013: Szebenyi T., Pecsettelt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Archaeologica* 1. 9–31.
- TOLNAI 2001: Tolnai G., *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon.* Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek I. Esztergom.
- TÜDÖS 2002: Tüdös S. K., *Háromszéki templomvárak. Erdély védőrendszerei a 15–18. században.* Marosvásárhely.

2016 JAN 22.

